

**ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені І. І. МЕЧНИКОВА
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА
ВІДДІЛ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ**

**INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ODESSA I. I. MECHNYKOV NATIONAL UNIVERSITY
THE DEPARTMENT OF HISTORY AND PHILOSOPHY
RESEARCH INSTITUTE OF COSSACKS
THE DEPARTMENT OF COSSACK HISTORY IN THE SOUTH OF UKRAINE**

**ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА
CHORNOMORS'KA MYNUVSHYNA**

**Записки Відділу історії козацтва на Півдні України
The transactions of Department of Cossack History
in the South of Ukraine**

**Випуск 13
Volume 13**

**Одеса – 2018
Odessa – 2018**

ББК 63.3(4Ук)

Ч 494

УДК 94(477)

Редакційна колегія:

академік НАН України, д.і.н. Смолій В.А. (голова колегії),
д.і.н. Бачинська О.А. (відповідальний редактор), д.і.н. Вінцовський Т.С., д.і.н. Гончарук Т.Г.
(відповідальний секретар), д.і.н. Гуржій О.І., д.і.н. Діанова Н.М., д.і.н. Дзиговський О.М.,
д.і.н. Кульчицький С.В., д.і.н. Кушнір В.Г., д.і.н. Леп'явко С.А., к.і.н. Музичко О.Є., к.і.н.
Новікова Л.В. (редактор англійського тексту), к.і.н. Полторак В.М., к.і.н. Середа О.Г., д.і.н.
Чухліб Т.В. (заступник голови колегії), к.і.н., доктор Башер А. (Афьон Коджатепе
університет, Туреччина), д.і.н. Цисельський Т. (Опольський ун-т, Польща).

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
(протокол № 11 від 11 грудня 2018 р.)

Ч 494 Чорноморська Минувшина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України;
за ред. Смолія В.А. – Одеса : ФОП Бондаренко М.О., 2018. – Випуск. 13. – 128 с.

ISSN 2519-2523

*Висловлюємо щирю подяку за сприяння у виданні старшині та козакам
Чорноморського Гайдамацького з'єднання Українського козацтва*

Обкладинка: Козацький загін у поході (Альбом “З української старовини” М. Самокиша,
С.Васильківського).

*Свідоцтво Міністерства юстиції України
про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ №17749-6599Р від 04.05.2011*

Сайт та сторінки видання в Інтернет-просторі: <http://chm.onu.edu.ua/>;
<http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe>; <http://lib.onu.edu.ua/ua/chernomorskoe-proshloe/>

Журнал реферується та індексується в наступних базах даних: Архів-репозитарій ОНУ імені І. І. Мечникова; Електронна бібліотека Інституту історії України НАН України; «Наукова періодика України» НБ України імені В. І. Вернадського; Україніка наукова; Index Copernicus Journals Master List; Наукова електронна бібліотека eLIBRARY.RU (http://elibrary.ru/title_about.asp?id=37812); Google Академія; Base-search.

ISSN 2519-2523

© Автори статей, 2018

**PRILUKY COSSACK MIKHAYLO MOVCHAN
AS PARTICIPANT OF BATTLE OF VIENNA IN 1683**

Taras Chukhlib

DSc (History)
Institute of history of Ukraine, NAS of Ukraine
4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine
kontrabas20@ukr.net

The participant of the Battle of Vienna on the Ukrainian side, the Cossack of the Priluky Regiment from the left-bank Ukraine Mykhailo Movchan, was the son of the famous hunting colonel of the Zaporozhian Troops, Theodore Movchan. It is obvious that in September 1683 Mikhail was in Cossack unit headed by Colonel P. Apostol-Shchurovsky and thus actively participated in hostilities against the Turks to release the capital of the Austrian Empire from the siege of the army of the great vizier, Kara Mustafa.

To the article are added the excerpts from the notebook by Mikhail Movchan, revealing the course of fighting in 1683 near Vienna.

Key words: Mikhail Movchan, Cossack, Battle of Vienna in 1683, Ottoman Empire.

Тарас Чухліб

Доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту історії України НАН України
Вул. Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна
kontrabas20@ukr.net

**ПРИЛУЦЬКИЙ КОЗАК МИХАЙЛО МОВЧАН –
УЧАСНИК ВІДЕНСЬКОЇ БИТВИ 1683 РОКУ**

Учасник Віденської битви з української сторони, козак Прилуцького полку з Лівобережної України Михайло Мовчан, був сином відомого полковника запорозького війська Теодора Мовчана. Очевидно, що у вересні 1683 р. Михайло був в складі козацького загону, очолюваним полковником П. Апостолом-Щуровським і таким чином активно брав участь у військових діях проти турків, щоб звільнити столицю Австрійської імперії з облоги армії великого візира Кара Мустафи.

До статті додані уривки з записника Михайла Мовчана, що розкривають перебіг бойових дій 1683 р. під Віднем.

Ключові слова: Михайло Мовчан, козак, Віденська битва 1683 р., Османська імперія.

Відомий учасник Віденської битви з українського боку, козак Прилуцького полку з Лівобережної України Михайло Мовчан, був сином відомого охотницького полковника Війська Запорозького Федора Мовчана. Очевидно, що у вересні 1683 р. Михайло входив до пере-

дового козацького підрозділу на чолі з полковником П. Апостолом-Щуровським й таким чином брав активну участь у бойових діях проти турків з метою звільнення столиці Австрійської імперії від облоги війська великого візиря Кара Мустафи.

Від часу заснування «сердюцького війська»¹ Петром Дорошенком полковник Федір Мовчан протягом довгого часу очолював один з найманих сердюцьких полків. З огляду на складні політичні обставини навесні 1675 р. перейшов з Правобережжя до Лівобережної Гетьманщини [8, с. 131]. У лютому 1676 р. лівобережний гетьман так обґрунтовував цареві Олексію Михайловичу необхідність перебування під його владою цього полку найманців: «До воєнного діла великі справці, а домів ще і дітей у них немає і утримання ні в чому вони собі не мають, а нині годує їх він, гетьман» [8, с. 136]. Іван Самойлович також залишив свідчення щодо особового складу полку Мовчана, до якого входили переважно іноземці – волохи, молдавани та поляки [1, с. 340-341; 10, с. 374]. Невдовзі батько майбутнього учасника обійняв посаду прилуцького полковника. В універсалі гетьмана Самойловича від 13 квітня 1678 р. читаємо: «...А старшина вашого ж полку тут, в Батурині, перебуваючи з товариством певним, за дозволом нашим, згодливими голосами своїми на той полковницький уряд пана Федора Мовчана обволали і над собою винесли. Тоді і ми, його, пана Мовчана, знаючи у Війську Запорозькому заслуженого, гідного і до справ рицарських здібного мужа, на том старшинстві підтверджуєм» [13, арк. 3; 10, с. 920].

14 травня 1678 р. полковник Прилуцького полку Федір Мовчан видав один з перших своїх наказів, де зобов'язував жителів села Харитонівка не чинити шкоди представникам родини Іваненків у справі будівництва на р. Галці млина [312, арк.]. Влітку того ж року Федір Мовчан взяв участь в обороні від війська Османської імперії столичного Чигирина, але наприкінці того ж року був з невідомих причин знятий з полковницької посади. Певний час він проживав у Прилуках як простий обиватель, а в 1680 р. стає полковником сусіднього Стародубського полку. На початку 1683 р. Федір Мовчан помер. 14 квітня 1683 р. новий стародубський полковник Семен Самойлович видав універсал дружині «небіжчика пана Хведора Мовчана, бувшого полковника стародубського» Марії з підтвердженням на володіння селом Тютюри неподалік Стародуба.

Припускаємо, що майбутній учасник Віденської битви Михайло народився у козацькій сім'ї Федора і Марії Мовчанів десь близько 1660 р., а отже на момент участі у Віденській кампанії йому було 21 – 23 роки. Джерела засвідчують, що у 1678 р. він розпочав службу в Прилуцькому полку як простий козак. У складі Прилуцького полку на

¹ Сердюк, серденята – буквально: людина, яка служить «з серцем» (тобто, відданно) своєму суверену за гроші. Назва вояків-найманців, що набиралися гетьманами Війська Запорозького з іноземців – волохів, молдаван, німців, поляків, а також місцевого населення. Наймані сердюцькі полки з середини 1660-х рр. складали елітну частину охотницького/добровільного війська Українського гетьманату. Поділялися на піхотні та кінні підрозділи [8, с. 78].

чолі з новим полковником Дмитром Чернявським він брав участь в укріпленні оборонних споруд Києва. Невідомо, що спонукало його перейти на Правобережну Україну та взяти участь у віденській кампанії короля Яна III Собеського. Очевидно, що десь у 1682 – першій половині 1683 рр. він гостював у своїх родичів на Правобережжі й був загітований до закордонного походу місцевими козаками.

Після участі у Віденській кампанії Михайло Мовчан перебував на Правобережжі в підрозділах гетьмана Андрія Могили та полковника Семена Палія і протягом другої половини 1680 – першої половини 1690-х рр. брав участь у чисельних виправах до Західного Поділля, Молдавського князівства та Північного Причорномор'я проти турків і татар. Зокрема, згідно з складеної Мовчаном (на відміну від Йосифа Шумлянського він не вмів писати, а тому усю письмову роботу доручав своєму внукові Андрієві) «Челобитной Михайла Мовчана імператрице Анне Йоанновне, заключающая перечень военных заслуг просителя. 1739, марта 28», він відзначився у битвах під Язлівцем (1685)², Кам'янцем-Подільським (1686), Баром (1688), Паволоччю (1689), Очаково-вим (1700³) та ін. Також разом з іншими право-бережними козаками брав участь у російсько-українському Кримському поході 1687 р. Близько 1690 р. він перейшов на Запорозьку Січ і вже разом із запорожцями брав участь у військових операціях. Після успішного Азовського походу 1696 р. він опинився на Лівобережній Україні та вписався до реєстру Прилуцького полку як військовий товариш Війська Запорозького [2, с. 232]. 8 вересня 1698 р. він викупив у місцевих козаків Котляренків земельну ділянку, яка перед тим належала його матері⁴.

Протягом перших десятиліть XVIII ст. козак та полковий старшина Михайло Мовчан відзначився у багатьох битвах під час Північної війни 1700 – 1721 рр., Персидському 1723 р. і Польському 1734 р. походах та російсько-турецькій війні 1734 – 1739 рр. [6, с. 571-572]. У другій половині квітня – на початку березня 1708 р. Михайло Мовчан за дорученням гетьмана І. Скоропадського супроводжував О. Меншикова з Глухова до Богодухова та був відзначений російським урядовцем [9, с. 621]. У нагороду за військову службу восени 1708 р. згідно з гетьманського універсалу Михайлові Мовчанові передавався у користування млин у селі Городня Іваницької сотні Прилуцького полку. У 1711 - 1741 рр. він був незмінним полковим осавулом Прилуцького полку. На цій посаді 1 жовтня 1723 р. він підписав знамениті «Коломацькі чолобитні» старшини Українського гетьманату до

² Битва під м. Язлівцем відбувалися у 1684 та 1686 рр. Зважаючи, що дані заносилися до книги у 1739 р. з пам'яті, певні хронологічні похибки були ймовірними. Можливо, що цей похід на Очаків відбувся трохи раніше, у 1693 чи 1694 рр.

³ Влітку 1692 р. якийсь Михайло Мовчан виконував доручення гетьмана І. Мазепи і віз до Батурина з Угорщини «чужоземні товари», які на деякий час були затримані в Польщі [5, с. 351]. Можливо, це був однофамілець «богатиря з-під Відня», хоча можна припускати, що з огляду на перебування М. Мовчана восени 1683 р. в Угорщині він був відправлений туди знову зі спеціальним дорученням.

⁴ «1736 року в військовому кримському поході на Чорній долині в баталії під городами: Перекопом. Козловом і Бакчисараєм (Бахчисараєм. – Т. Ч.) на приступі був за полковника», – занотував з цього приводу М. Мовчан [3, с. 234].

російського царя Петра I щодо скасування встановлених в Україні Малоросійською колегією податків та щодо обрання повноцінного гетьмана [12, арк. 2-2зв.; 2, с. 226].

Відомо, що до маєтностей довголітнього прилуцького осавула належало село Талалаївка (тут він скупив близько 60 земельних ділянок) [2, с. 226], а всього наприкінці свого життя він володів: 41 «нивною», 5 садами та городами, 9 хатами, 17 лісами і гаями та 5 «млинками, ствищами і греблями» [4, с. 77-80]. З огляду на те, що село Талалаївка не належало до категорії рангових військових маєтностей, 5 листопада 1733 р. гетьман Данило Апостол своїм універсалом назначив Михайлові Мовчану 50 рублів річного жалування.

Осавул Михайло Мовчан мав дружину Параскевію та двох доньок – старшу Марію й молодшу Катерину. Марія одружилася з прилуцьким козаком Степаном Юрченком й була бездітною. Катерина була одружена із значним військовим товаришем Даміаном Мазаракі. Батько зятя Михайла Мовчана, Ян Мазаракі, грек за походженням був одним із сподвижників гетьманів Богдана Хмельницького та Івана Виговського. Катерина, хоча й померла раніше за батька, але встигла народити йому трьох внуків – Андрія, Івана та Григорія (вони мали прізвище Мазаракі). Перші двоє внуків Михайла Мовчана були бунчуковими товаришами Війська Запорозького.

Відчуваючи кінець свого життя, 4 серпня 1742 р. Михайло Мовчан склав духівницю, де заповідав заупокійну службу в Києво-Печерському та Софіївському монастирях⁵. Учасник Віденської битви Михайло Мовчан помер 7 серпня 1742 р. й був похований з великими почестями у Свято-Троїцькому Густинському монастирі [2, с. 235] «в склепі каміннім під церквою». На потреби цього відомого в Україні монастиря прилуцький осавул неодноразово давав власні кошти [3, с. 78]. Зважаючи на те, що його донька Катерина (померла на вісім років раніше, у 1734 р.) була похована там само «під церквою, по лівій стороні», можна локалізувати місце захоронення її батька – в підвальному приміщенні («склепі») по лівій стороні. Інша донька, Марія, дожила аж до 1766 р. й була «похована по християнському звичаю в селі Блотниці, під церквою поблизу дверей паламарних, на лівій стороні, в склепі дубовому».

⁵ Ця православна обитель, що розташована поблизу села Густиня на правому березі річки Удай, що неподалік м. Прилуки на Чернігівщині. Його засновником його був ченець Йоасаф, який разом з ієромонахом Афанасієм прийшов з Афонської гори. На початку XVII ст. тут була споруджена Троїцька церква. У 1620 р. монастир відвідав ерусалимський патріарх Феофан. Протягом 1620 – 1630-х рр. монастирем опікувався, а потім управляв Ісає Копинський. У 1639 р. тут був київський митрополит Петро Могила, а на його честь у 1641 – 1644 рр. була побудована церква святої Трійці. З 1648 р. обитель перебувала під опікою гетьмана Б. Хмельницького. У 1654 р. тут перебував антиохійський патріарх Макарій із сином Павлом Алепським, який залишив опис монастиря. У 1674–1676 рр. гетьманом І. Самойловичем збудована нова велика кам'яна п'ятиглава Троїцька церква, що була освячена архієпископом Чернігівським Лазарем Барановичем. Окрім І. Самойловича монастирем опікувався гетьман І. Мазепа, прилуцькі полковники Лазар та Дмитро Горленки, а також прилуцький осавул Михайло Мовчан. На кінець XVII – першу половину XVIII ст. припав час великої розбудови та розквіту цього монастиря.

Незадовго до смерті Михайло Мовчан наказав укласти спеціальну книгу до якої вписувалися б усі «купчі грамоти» на його маєтності. Всього до цієї родинної книги було внесено 64 текстів «купчих» на землю або ж витягів з них, а також ще 11 майнових документи. Також до неї вписали універсал гетьмана Івана Самойловича на полковництво Федора Мовчана (1678) та «Чолобитну» Михайла російській імператриці Анні (1739). Та найбільш цінними з історичної ретроспективи видаються 9 літописних записів – чотири з них цілком списані з відомого Літопису Самовидця, а ще п'ять є особистими споминами Михайла Мовчана, в т. ч. і цінним джерелом про його участь у Віденській битві (*див.: Додаток в кінці статті*).

Очевидно, що потрібно відновити історичну справедливість та зробити все можливе для встановлення над місцем поховання одного з українських учасників Віденської «битви народів» 1683 р., довголітнього осавула Прилуцького полку, учасника багатьох битв і походів українського козацького війська та одного з фундаторів знаменитого Густинського Свято-Троїцького монастиря Михайла Федоровича Мовчана відповідний пам'ятний знак.

Документ⁶:

Літописні уривки за 1683 рік із записної книги Михайла Мовчана⁷

(м. Прилуки; між 1727 р. та 1742 р.)

...Року 1683 турки Відень в Австрії щільною оточили облогою. Ян Собецький, король польський, сам узявши з собою більше двадцяти тисячі чоловік, до зняття облоги і до визволення обложених поспішив: іже, що прийшли вкупі, на допомогу своїм, електорам – баварському і саксонському і князю лотаринському, хоробро і мужньо створив. Коли ж після жорстокої [битви] коло Баркан⁸ вийшов на неприятеля, німцям слави переможної завидно стало, яких очікувати був повинний, у велике життя нещастя потрапив; адже вже хтось від турків, оголивши меч, хотів ударити короля, і ударив би був, якби хтось воїн польський з ручної фузеї не убив неприятеля; знеможеного короля і горячністю воїнського серця так ослабленого, як на коні ледве сидіти зміг, полковник якийсь і другі шляхтичі на рамена піднявши, з собою винесли.

Перша баталія віденська. Року 1683 місяця вересня, у день недільний, на різдво Пресвятої Богородиці, з візирем турецьким Ян Собецький, король польський з цесерськими електорами з'єднався і

⁶ Летописные отрывки, занесенные в записную книгу Михайла Мовчана // Антонович В. Прилуцкий есаул Михайло Мовчан и его записная книга // Киевская старина. – 1885. – Кн. 1. – С. 57 – 84; Він же. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 230 - 231.

⁷ «Записна книга» Михайла Мовчана обсягом 164 «напівлиста» (лише 66 з них були заповнені) зберігалася в особистому архіві полтавського землевласника Аркадія Мазаракі й була надана останнім перед 1885 р. для опрацювання істориком В. Антоновичу, який опублікував витяги з неї. Внуком М. Мовчана був Андрій Мазаракі, якому перейшли у спадок записи діда. Аркадій Федорович Мазаракі, у свою чергу, був одним з далеких нащадків учасника Віденської битви.

** Очевидно, М.Мовчан тут назвав кількість усіх об'єднаних сил християнських країн, які насправді склали трохи більше 70 тисяч осіб.

⁸ Парканів

вишикував полки так польські, як і німецькі, з візирем турецьким дав баталію. Турки Відень в Австрії щільною оточили облогою, як Собецький, король польський, сам, узявши з собою більше ста тисяч чоловік**, до зняття облоги і до звільнення обложених поспішив. Іже прийшовшим після разом двом електорам: баварському і саксонському, князю лотаринському, хоробро і мужньо зробив, вишикувавши полки разом з німецькими силами, прямо пішов на візиря турецького і дав баталію король польський. А почалася та баталія зранку, а перед вечером за дві години зовсім турків збили і Відень визволили. І в того ж візиря турецького було самих мідних гармат вісім сот під городом Віднем, а всієї турецької сили було в баталії сімсот тисяч⁹.

Того ж року ще дві баталії було з візирем турецьким над Дунаєм проти замку Остригону**: і дав баталію візир на короля польського Яна Собецького і бив короля, тому що йшов полки не вишикувавши, в день, іменно четвер. І в тій баталії вирубано поляків більше п'яти тисяч, а пригнали короля польського аж до німецької піхоти, і там біля цієї піхоти зупинив себе король, як дали вогонь з дрібною зброєю і гармат. Король же польський Ян Собецький днював – стояв у п'ятницю над Дунаєм разом з піхотою і усією армією. Розізлившись же візир пише лист до короля польського, а в листі виражає: «нехай король польський дасть зі мною ще баталію». Переночувавши король польський з п'ятниці на суботу, вишикувавши польські полки, залишив піхоту німецьку, пішов до візиря турецького, дати [відповідь] на писання його баталію. Коли ж побачив візир, що король йде прямо до нього, вийшов з військом своїм з західної долини, наближаючись до короля з силами війська свого, похиливши значки просто пішов. Коли ж підпустив король візиря до себе, дав на сили його вогонь і, добувши шабель, військо візиря майже в тому ж місті вирубав, а других з ним, візирем, на місці нагнали. І в тій баталії всі турки пропали, а з малою кількістю війська сам візир у землю свою втік. І поляки таку їм повість оголошували: «Ото ж, турце, ваша пиха наробила вам лиха»...

Відтворено за: Летописные отрывки, занесенные в записную книгу Михайла Мовчана // Антонович В. Прилуцкий есаул Михайло Мовчан и его записная книга // Киевская старина. – 1885. – Кн. 1. – С. 57 – 84; Антонович В. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 230 – 231.

Джерела та література:

1. Struminski B. Ukrainien Hetmans Universaly (1678 – 1727) at the Lilli Library of Indiana University // Harvard Ukrainian Studies. – 1981. – Vol. 5. – № 3. – P. 340 – 341.
2. Антонович В. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 230 – 231.
3. Антонович В. Прилуцкий есаул Михайло Мовчан и его записная книга: Примечания: Летописные отрывки, занесенные в записную книгу Михайла Мовчана // Киевская старина. – 1885. – Кн. 1. – С. 57 – 84.

⁹ Насправді не 700 тисяч, а лише 150 – 160 тис.

** Естергому

4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. I, спр. 57582.
5. Листи Івана Мазепи / Упор. та авт. вступн. дослідж. В. В. Станіславський. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2010. – Т. 2: 1691 – 1700. – 2010. – 752 с.
6. Матеріали Военного-ученого архива Главного штаба. – Т. 1. – СПб., 1871. – 468 с.
7. Попружна А. Духівниця осавула Прилуцького полку М. Мовчана // Сіверянський архів. Науковий щорічник. – Вип.2. – Чернігів, 2008. – С.77 – 80.
8. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669 – 1726 рр. – К., 2006. – 280 с.
9. Універсали Павла Полуботка (1722 – 1723) / Упор. В. Ринсевич. – К., 2008. – 720 с.
10. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687) / Упор. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – К.-Львів, 2004. – 1118 с.
11. Центральний державний історичний архів України в м. Києві ЦДІАК України (далі - ЦДІАК України). – Ф.51, оп. 3, спр. 747, арк. 2 – 2 зв.
12. ЦДІАК України. – Ф.51, оп. 3, спр. 4163.
13. ЦДІАК України. – Ф.982, оп. 1, спр. 7.

References:

1. Antonovych V. (1995) Prylutskyu polkovoy asaul Mykhaylo Movchan y eho zapysnaya knyha, Antonovych V. Moya spovid'. Vybrani istorychni ta publitsystychni tvory. [In Ukrainian]
2. Butych I., Rynsevych, V., Teslenko I. (2004). Universalu ukrayins'kykh het'maniv vid Ivana Vyhovs'koho do Ivana Samoylovycha (1657 – 1687). Kyiv-L'viv: Svit. [In Ukrainian]
3. Popruzhna A. (2008) Dukhivnytsya osavula Pryluts'koho polku M. Movchana. Siveryans'kyu arkhiv. Naukovyy shchorichnyk. (2). Chernihiv: Siveryans'ka dumka. 77 – 83. [In Ukrainian]
4. Rynsevych V. (2008). Universalu Pavla Polubotka (1722 – 1723) (2008). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian]
5. Sokyрко O. (2006). Lytsari druhoho sortu. Naymane viys'ko Livoberezhnoyi Het'manshchyny 1669 – 1726 rr. – Kyiv: Tempora. [In Ukrainian].
6. Struminski B.(1981). Ukrainien Hetmans Universalu (16781727) at the Lilli Library of Indiana University. In: Harvard Ukrainian Studies. (5/3). 332 – 344. [In English]

Тарас Чухлиб

Прилуцкий козак Михаил Мовчан – участник Венской битвы 1683 года

Участник Венской битвы с украинской стороны, казак Прилуцкого полка Левобережной Украины Михаил Мовчан, был сыном известного полковника запорожского войска Теодора Мовчана. Очевидно, что в сентябре 1683 Михаил был в составе казацкого отряда, возглавляемого полковником П. Апостолом-Щуровский и таким образом активно участвовал в военных действиях против турок, чтобы освободить столицу Австрийской империи из осады османской армии великого визиря Кара Мустафи.

В конце статьи предложены опубликованные отрывки из записной книжки Михаила Мовчана, раскрывающие ход боевых действий 1683 под Веной.

Ключевые слова: Михаил Мовчан, казак, Венская битва 1683, Османская империя.

Отримано: 27.09.2018 р.

"YASIR" AND RELEVANT TERMS IN TURKISH AND UKRAINIAN LANGUAGE SPACES

Oksana Amelina

Post-graduate student
of the Department of History of Ukraine
Odessa I. I. Mechnikov National University
2, Dvoryanska Str., Odessa, 65082, Ukraine
sunkiss2017@ukr.net

The publication deals with the terminological correspondences of the concept of "yasir" in the Ukrainian and Turkic linguistic space. Other Turkic terms are also considered, which also refer to captives. Also, this publication is part of the study of Cossack prey.

After analyzing the use of the term "yasir" in the Ukrainian and Turkic linguistic space, we can say that this term existed to denote captivity captured during hostilities in order to obtain economic benefits. Also, in addition to the yasir, used another terminology, such as Tymmak or Tiszak, who acquired certain features in the Cossack environment and interpreted it as "thickets" – children born of captive Turchians. In Turkic communities, other terms were also used to denote captivity, which also distinguished male and female prisoners.

Key words: Cossack prey, "Yasir", captive, "Tumi".

Оксана Амеліна

Аспірантка кафедри історії України,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна
sunkiss2017@ukr.net

«ЯСИР» ТА ВІДПОВІДНІ ТЕРМІНИ В ТЮРКСЬКОМУ ТА УКРАЇНСЬКОМУ МОВНОМУ ПРОСТОРИ

У публікації запропоновано аналіз термінологічних відповідників поняття «ясир» в українському та тюркському мовному середовищі. Також розглядаються інші тюркомовні терміни, які означали полон. Дана публікація входить у межі дослідження козацького здобичництва.

З'ясовано, що застосування терміну «ясир» в українському та тюркському мовному просторі існував для позначення полону, що був захоплений під час військових дій з метою отримання економічної вигоди. Також окрім ясиру використовували іншу термінологію, таку як тутмак або тутсак, що в козацькому середовищі набуло певних особливостей і трактували його як «тумаки» – діти народжені від полонених турчанок. У тюркських спільнотах для позначення полону застосовувалися й інші терміни, які також розрізняли чоловічий та жіночий полон.

Ключові слова: козацьке здобичництво, «ясир», полон, «туми».

Історія українського козацтва є однією з провідних тем української та зарубіжної історіографії. Широко висвітлювалася тематика захисту українських земель козаками від турецько-татарських нападів. Однак, зворотня взаємодія козацьких походів проти турків, татар, ногайців

залишалася поза увагою істориків. Лише в останні десятиліття дослідники почали говорити про козацькі походи на тюркські суспільства та їх вплив на соціокультурні особливості українського козацтва. У західно-європейській та вітчизняній історіографії така тенденція актуалізувалася в контексті вивчення впливу Великого Степового кордону, що проходив через територію України до XVIII ст.

Однією зі складових козацької військової взаємодії з тюркським світом стало здобичництво, в якому відобразилася вся специфіка порубіжного способу життя козацтва. Поняття «козацької здобичі» включає в себе традиційну козацьку діяльність, спрямовану на захоплення здобичі. У переважній більшості здобичництвом називали степову партизанську війну, яку вели козацькі ватаги проти татар [9, с. 172]. Цілком очевидним є те, що козацька здобич була різноманітною: від предметів розкоші, тварин до полону людей [11, с. 5]. Саме на останньому аспекті зацентруємо свою увагу в даній публікації.

У дослідженнях, що стосуються козацтва XVI - XVIII ст., знаходимо чимало згадок про походи козаків на володіння Османської імперії та її васала Кримського ханства заради здобичі і не тільки [4, с. 97-100]. Говорячи про полон, бачимо таку термінологію як: «здобич», «дружин, синів і дочок вивели в полон» (мається на увазі козаки), «полон» [1, с. 228]. Аналізуючи джерела українського, російського та польського походження, бачимо, що термін «ясир» по відношенню до захоплення козаками полону майже не використовується. Навіть спираючись на згадки прикордонних старост [10], записи самого Війська Запорозького, бачимо, що поняття «ясиру» не використовувалося. Проте, в козацькому літописі Самійла Величка у 16 розділі під час опису походів відомого кошового отамана Івана Сірка 1675 р. зустрічаємо згадки про те, що «Сірко звелів одним козакам варити за достатком каші, щоб вистачило її для них і для ясиру, а другим – розділити ясир надвоє, християн осібно, а бусурман осібно» [5, с. 191].

Тому, говорячи про людську здобич, яку захоплювали козаки, та «ясир», що брали татари, можемо провести певні паралелі. Козаки брали в полон не тільки для військових цілей (допит, розвідка та ін), але й для продажу [7, с. 144-145], обміну на захоплених турками козаків. До полону, який захоплювали козаки, входили і жінки, і діти, і чоловіки. Також козаки як і татари продавали невільників на рабовласницьких ринках [4, с. 96, 98].

«Ясир» або «esir» [3, с. 336] (саме останній термін використовується у тюркському мовному просторі) був не єдиним для позначення полону. Так, до військовополонених застосовували термін «тутсак» (тур. «tutsak» – полонений або військовополонений) [2, с. 873]. Ще один термін, який має спільну кореневу основу з попереднім «тутмак» (від тур. «tutmak» – тримати, утримувати) [3, с. 101], також використовувався для позначення захоплених в полон. В українському мовному просторі даний термін отримав іншу інтерпретацію, яка безпосередньо була пов'язана з полоном. «Тумаками» або «тумами» називали дітей, що були народжені від полонених козаками турчанок і навпаки. У тому ж

літописі Самійла Величка при описанні розподілу військової здобичі та відношенню козаків до полону зазначається: «...до християн, яких було чоловічої й жіночої статі сім тисяч... сам Сірко сказав таке слово: «Хто хоче, ідіть з нами на Русь, а хто не хоче, вертайтеся до Криму». Коли християни й туми з християн, що народились у Криму, почули це, то дехто з них, а саме три тисячі, зволіли краще повернутися до Криму» [5, с. 191]. Варто зазначити, що тих, хто зволіли повернутися до Криму козаки покарали на смерть. Цілковито очевидним є те, що у самому козацькому середовищі ставлення до тум було негативним, тоді як у тюркських народів народжені від полонянок діти ставали членами родини.

У тюркському мовному просторі окрім вище згаданих термінів «esir» та «tutsak»/ «tutmak» також широко застосовували старий тюркський термін «кул» (тур. «kul» – раб, невільник) [2, с. 570]. На думку відомого тюрколога Новичева А.Д., саме цим терміном позначали рабів, яких безпосередньо захопили під час військових дій, з метою подальшого продажу або дарування [8, с. 306].

Цікавим є те, що у турецькій мовній традиції для означення чоловічого і жіночого полону застосовували різну термінологію [8, с. 306]. Так, словом «кйоле» називали чоловіків, які були рабами, захопленими під час війни. Для жінок-полонянок найбільш поширеним був термін «караваш» (від тур. «karavaş» – рабиння, полонянка) [2, с. 514] и «джарийе» (від тур. «cariye» – рабиня, наложниця, невільниця).

Також варто згадати про дитячий полон. Існують відомості про те, що козаки захоплювали дітей, так само, як і татари. Аналізуючи здобичну козацьку активність 1587 - 1589 рр., про яку турецький султан зазначав так: «...мусольман, наших підданих винищили вогнем і мечем і багатьох їхніх дружин, синів і дочок вивели в полон, а... все майно обернули на здобич...» [6, с. 191], можемо припустити, що хлопчиків, скоріш за все, забирали в козачата на Січ, за прикладом турецьких яничар. У турецькій традиції бранців чоловічої статі розподіляли на шість категорій, серед яких були і діти:

- «шірхор» (тур. «şirhor») немовлята або грудні діти;
- «бечче» (тур. «bççe» – дитина), хлопчики від трьох до восьми років;
- «гулямче» (тур. «gulamçe») – хлопці віком від восьми до дванадцяти років, тобто підліткового віку;
- «гулям» (тур. «gulam») – юнаки, які досягли повноліття;
- «сакаллы» (тур. «sakalli») – дорослі чоловіки;
- «пир» (тур. «pir») – чоловіки похилого віку. Ще більше категорій розподілу було у жіночого полону [8, с. 307].

Варто зазначити, що ще у 2010 р. сучасний український історик В. Брехуненко у своїй науковій статті застосував термін «козацький ясир» [4, с. 96-112], маючи на увазі саме тих полонених, які були захоплені козаками навмисно заради економічної вигоди, тобто подальшого продажу. Проте, використання даного терміну потребує додаткового пояснення його трактування, бо «козацький ясир» можна розуміти як полон, що захоплювали козаки, так і самих козаків, які потрапили до тюркських спільнот.

Таким чином, проаналізувавши застосування терміну «ясир» в українському та тюркському мовному просторі, можемо говорити про те, що даний термін існував для позначення полону, що був захоплений під час військових дій з метою отримання економічної вигоди. Також окрім ясиру використовували іншу термінологію, таку як тутмак або тутсак, що в козацькому середовищі набуло певних особливостей і трактували його як «тумаки» – діти народжені від полонених турчанок. У тюркських спільнотах для позначення полону застосовувалися й інші терміни, які також розрізняли чоловічий та жіночий полон. «До постановки питання» належить тематика жіночого та дитячого полону та подальші шляхи його використання.

Саме явище здобичництва у козацькому середовищі можна співвідносити з поняттям ясиру у тюркському світі, в обох випадках поняття включають в себе не лише полон, але й тваринну здобич, гроші, предмети розкоші та ін. У свою чергу саме поняття «здобичі» або «ясиру» співвідносяться з поняттями військового полону «тутм[с]ак» у тюркському мовному просторі.

Джерела та література:

1. Lietuvos Metrika. – Kn. 15. – Vilnius : Žara, 2002. – 446 p.
2. Баскаков А.Н. Турецко-русский словарь. – М: Русский язык, 1977. – 967 с.
3. Богочанская Н. Н., Торгашова А. С. Большой русско-турецкий словарь. 250000 слов и словосочетаний. – М.: Дом Славянской книги, 2009. – 608 с.
4. Брехуненко В. Козацький ясир і торгівля ним у XVI – першій половині XVII ст. / В. Брехуненко // Історія торгівлі, податків та мита. – 2010. – № 1. – С. 96-112.
5. Величко С. Літопис Т. 2. / Пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – 642 с.
6. Из письма турецкого султана Мурата III польскому королю Сигизмунду III Вазе о походах казаков в Молдавию с требованием разгромить казаков, 22 февраля 1590 год (Документ № 63) // Исторические связи народов СССР и Румынии. – Т. 1. – М., 1965. – 364 с.
7. Леп'явко С. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття "козацького хліба" в останній третині XVI ст.) / С. Леп'явко // Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть. – Вип. 1 / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000.– С. 143 - 158.
8. Новичев А. Д. Пенчик. К истории рабства в Османской империи // Turcologica 1976. К семидесятилетию академика А.Н.Кононова. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1976. – С. 305–312.
9. Плещкий С. Здобичництво / С. Плещкий / Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – С. 172.
10. Список вещей отнятых Сеньком Полозовичем (Документ I) // Архив Юго-Западной России. – Ч. 3.- Т. 1. – К.: Типографія Давиденко, 1863. – 553 с.
11. Султан Сулейман до Жигмонта I; просить звернути річи одного купця, що помер на Україні; жадає справедливости з браславських підданих, що убили і пограбили вівчарського писаря. Адріанополь, червень-липень 1538 р.//Жерела до історії України-Руси. Матеріали до історії української козащини. Том 1. Документи по рік 1631. – Т. 8. – Львів: Видавництво Наукового Товариства імені Шевченка, 1908. – 475 с.

References:

1. Lietuvos Metrika. – Kn. 15. – Vilnius: Žara, 2002. – 446 p.
2. Baskakov A.N. Turetsko-russkiy slovar'. - M: Russkiy yazyk, 1977. – 967 s.
3. Bogochanskaya N. N., Torgashova A. S. Bol'shoy russko-turetskiy slovar'. 250000 slov i slovosochetaniy. – M.: Dom Slavyanskoy knigi, 2009. – 608 s.
4. Brekhunenko V. Kozats'kyy yasyr i torhivlya nym u XVI – pershiy polovyni XVII st. // Istoriya torhivli, podatktiv ta myta. – 2010. – № 1. – S. 96-112. [In Ukrainian]
5. Velychko S. Litopys T. 2. / Per. z knyzhnoyi ukrayins'koyi movy, koment. V. O. Shevchuka; Vidp. red. O. V. Myshanych.— K.: Dnipro, 1991. – 642 s. [In Ukrainian]
6. Iz pis'ma turetskogo sultana Murata III pol'skomu korolyu Sigizmundu III Vaze o pokhodakh kazakov v Moldavyu s trebovaniyem razgromit' kazakov, 22 fevralya 1590 god (Dok. № 63) // Istoricheskiye svyazi narodov SSSR i Rumynii. – T. 1. – M., 1965. – 364 s.
7. Lepyavko S. Formuvannya svitohlyadnykh zasad ukrayins'koho kozatstva (ponyattya "kozats'koho khliba" v ostanniy tretyni XVI st.) // Ukrayina v Tsentral'no-Skhidniy Yevropi: Studiyi z istoriyi XVI–XVIII stolit' . – Vyp. 1 / Vidp. red. V. A. Smoliiy. – K.: In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2000.– S. 143 - 158. [In Ukrainian]
8. Novichev A. D. Penchik. K istorii rabstva v Osmanskoy imperii // Turcologica 1976. K semidesyatiletiiyu akademika A.N. Kononova. L.: Nauka, Leningradskoye otdeleniye, 1976. S. 305-312.
9. Plets'kyy S. Zdobychnytstvo //Ukrayins'ke kozatstvo: Mala entsyklopediya. – K.: Heneza; Zaporizhzhya: Prem'yer, 2002. – S. 172. [In Ukrainian]
10. Spisok veshchey otnyatykh Sen'kom Polozovichem (Dok.№1) // Arkhiv YUgo-Zapadnoy Rossii. – CH. 3. – T. 1. – K.: Tipografiya Davidenko, 1863. – 553 s.
11. Sultan Suleyman do ZHirmonta I.; prosit' zvernuti richi odnogo kuptsya, shcho pomer na Ukraïni; zhadae spravedlivosti z braslavs'kikh piddanikh, shcho ubili i pograbili vivchars'kogo pisarya. Adriyanopol', cherven'-lipen' 1538 r. // Zherela do istoriyi Ukrayiny-Rusy. Materialy do istoriyi ukrayins'koyi kozachchyny. Tom 1. Dokumenty po rik 1631. – T. 8. – L'viv: Vydavnytstvo Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka, 1908. – 475 s.

Ксения Амелина

«Ясырь» и соответствующие термины в тюркском и украинском языковом пространстве

В публикации речь идет о терминологическом соответствии понятия «плен» в украинском и тюркском языковом пространстве. Также рассматриваются другие тюркоязычные термины, которые обозначали плен. Данная публикация рассматривается в рамках исследования казацкого добычества.

Установлено, что применение термина «плен» в украинском и тюркском языковом пространстве, существовало для обозначения плена, который был захвачен во время военных действий с целью получения экономической выгоды. Также кроме «ясыря» использовали другую терминологию, такую как тутмак или тутсак, что в казацкой среде приобрело определенные особенности и трактовали его как «тумаки» – дети рожденные от пленных турчанок. В тюркских сообществах для обозначения плена применялись и другие термины, которые также различали мужской и женский плен.

Ключевые слова: казацкое добычество, «полон», плен, «тумы».

Отримано: 29.11.2018 р.

**FEATURES OF SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE SOUTHERN
UKRAINE IN THE FIRST HALF XIX OF CENTURY IN THE CONTEXT
OF M.E. SLABCHENKO'S RESEARCHES**

Natalya Dianova

DSc (History), Professor
Odessa I. I. Mechnikov National University
2, Dvoryanska Str., Odessa, 65082, Ukraine
dzess2009@rambler.ru

In the submitted scientific article the attempt of a research of features of social and economic development of the Southern Ukraine of the prereform period in the context of M. Slabchenko's researches is made. Sources of foreign colonization in the south and assessment of this process in M. Slabchenko's works are considered. The researcher considered policy of the government on in

volvement of foreign immigrants wrong and economically unreasonable.

It is shown that the basis and fast development of the cities was characteristic of social and economic development of the Southern Ukraine. On the basis of the processed sources M. Slabchenko claimed that process of the urbanization on lands of the South was carried out quickly enough. It is confirmed by statistical data of 1851.

Considering formation of urban population of M. Slabchenko a priority part assigned to merchants which have changed a petty-bourgeois image of the cities to bourgeois. In the context of the studied subject scientific interest submit the published and archival documents which give the chance to consider some aspects of the presented subject.

Mikhail Eliseevich's concept about a crucial role of the trade capital in development of society and the Black Sea ports in economic history of Ukraine is analyzed.

Key words: social and economic development, M. Slabchenko, southern Ukraine, cities, trade, merchants.

Наталія Діанова

Доктор історичний наук, професор
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Бул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна
dzess2009@rambler.ru

**ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ
ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.
В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕНЬ М. Є. СЛАБЧЕНКА**

У поданій науковій розвідці здійснено спробу дослідження особливостей соціально-економічного розвитку Південної України дореформеного періоду через призму досліджень М. Слабченка. Розглянуто витoki іноземної колонізації на Півдні та оцінку цього процесу в працях М. Слабченка. Дослідник вважав урядову політику по залученню іноземних переселенців невірною й економічно необґрунтованою.

Показано, що вагомою ознакою соціально-економічного піднесення Південної України стало заснування та швидкий розвиток міст. На основі

опрацьованих джерел М. Слабченко доводив, що процес урбанізації на землях Півдня здійснювався досить стрімко. Це знайшло своє підтвердження в статистичних даних 1851 р.

Розглядаючи формування міського населення М. Слабченко дотримувався тези про провідну роль купецтва, яке змінило міщанський вигляд міст на буржуазний. У контексті досліджуваної проблематики науковий інтерес становлять опубліковані та архівні документи, які дають можливість розглянути деякі аспекти поданої для розгляду теми.

Проаналізовано концепцію Михайла Єлисейовича про вирішальну роль торгового капіталу в розвитку суспільства та причорноморських портів у економічній історії України.

Ключові слова: соціально-економічний розвиток, М. Слабченко, Південна Україна, міста, торгівля, купецтво.

Соціально-економічна історія України залишається однією з важливих проблем, які розробляються сучасною історичною наукою. Значна частина досліджень з даної проблематики носить регіональний характер. Одним із важливих регіонів, який мав свої особливості соціально-економічного розвитку, що сприяло стрімкому піднесенню упродовж ХІХ ст., був південь України. Урахування реального історичного досвіду дає можливість поглибити розуміння процесів, які відбуваються на сучасному етапі.

Проблема соціально-економічного розвитку України першої половини ХІХ ст., у тому числі й Південної, знайшла своє відображення в історичній літературі. Серед істориків, чиї праці безпосередньо стосувалися зазначеної теми, варто відзначити М. Слабченка [15] та О. Оглобліна [6]. Зокрема, Михайло Єлисейович Слабченко одним із перших у першій чверті ХХ ст. зробив спробу систематизувати і проаналізувати значну кількість джерел та досліджень з економічно-соціальної історії України ХІХ ст., що знайшло узагальнення в монографії «Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст.», перший том якої стосується дореформеного періоду. Автор не лише проаналізував розвиток української економіки в зазначений період, але й розглянув важелі впливу на неї з боку російського уряду. Помітне місце в його дослідженні посідає теза про економічне піднесення Півдня за рахунок причорноморських портів, які відігравали провідну роль у соціально-економічному розвитку України. У сучасній історіографії з'явилися праці, які стосуються внеску М. Слабченка в соціально-економічну історію України. Серед них вагоме місце посідають дослідження Б. Винара, С. Водотики, Т. Гончарука, В. Заруби, А. Санцевича та ін.

Мета поданої публікації полягає у висвітленні особливостей соціально-економічного розвитку Південної України через призму дослідження даної проблеми М. Слабченком.

Михайло Єлисейович дотримувався думки, що на середину ХІХ ст. відбувся розподіл економічних інтересів між Західною та Східною Європою як промисловим та сільськогосподарським регіонами. У цих умовах значно зросло значення хлібної торгівлі, а разом із нею і

чорноморських портів. Він був переконаним, що українське господарство було об'єднаним і тяжіло до причорноморських портів, через які відбувався зв'язок із європейським ринком, що зумовило його прагнення найбільш повно дослідити соціально-економічний розвиток Південної України на тлі загальноукраїнської економіки.

Однією із особливостей економічного освоєння південно-українських земель можна вважати політику уряду щодо залучення до цього процесу іноземних переселенців з різних європейських країн, що підтверджується низкою документів. В історіографії відомий указ Катерини II від 19 квітня 1795 р., згідно з яким для колоністів проголошувалась низка пільг: будівництво кам'яного житла для тимчасового проживання, кредити на потреби господарства у розмірі 100-150 крб., свободу віросповідання, будівництво церков, звільнення від податків на 10 років тощо [10].

Окремі пільги купцям і ремісникам, в тому числі й іноземним, надавалися указом від 2 жовтня 1795 р. Усім, хто будував у містах Катеринославської та Вознесенської губерній заводи, фабрики, будинки, магазини або записувався до гільдій з відповідним капіталом, гарантувалося звільнення від податків і постоїв та право користування обіцяними раніше привілеями [11]. Зазначені документи є підтвердженням урядової політики соціально-економічного розвитку Південної України, яка базувалася на залученні іноземних колоністів, яких зацікавили привабливі перспективи. Серед іноземних переселенців були представники різних станів, етносів і віросповідань.

Про активну колонізацію південного регіону свідчить заснування 6 квітня 1800 р. у Катеринославі «Контори опікунства Новоросійських іноземних поселенців», яка в подальшому зазнала реорганізації й проіснувала вже у вигляді Опікунського комітету до 1871 р. До її обов'язків входило: вибір і купівля земель для колоністів, проїзд до місця проживання, наділення землею, влаштування, вирішення спірних питань тощо.

Після маніфесту Олександра I від 20 лютого 1804 р. розпочалась нова хвиля іноземної колонізації Південної України. Цього разу уряд запрошував лише вправних землеробів і ремісників, які володіли майном на суму 300 гульденів та мали свідоцтво магістра, що підтверджувало їх «добре ім'я» [12]. Так намагалися уникнути проникнення до Росії непорядних та некорисних для неї європейських громадян.

М. Слабченко зробив спробу проаналізувати переселенську політику царського уряду в Степовій Україні й розглянути участь у заселенні та економічному освоєнні краю вихідців з різних українських і російських губерній та із-за кордону. Він негативно оцінював урядову політику іноземної колонізації південноукраїнських земель, вважаючи її невірною і економічно необґрунтованою. На думку автора колонії іноземних переселенців виступали своєрідними контрагентами щодо поміщицьких господарств на початку XIX ст. Дослідник відзначав значну громадську солідарність іноземних колоністів, їх передові господарські практики, тривалу урядову протекцію, що значною мірою

сприяло розквіту їхніх общин. Він підкреслював, що «колонія була кріпким конкурентом, тим більш, що й являлася вона зі своєю громадською й господарчою іншою культурою» [15, с. 24].

Розуміючи небезпеку такої конкуренції поміщики намагалися всіляко дискредитувати колоністів. М. Слабченко навів цитату із щоденника д-ра К. Андрієвського, яка сповнена ненависті до німецьких переселенців: «Немцы, проживающие в колониях Новороссийского края, за исключением некоторых лиц из общества менонитов, пьянством и мошенничеством могут служить примером першостепенным негодьям, которые однако ж, превосходят грубостью и самохвальством». Разом із цим у «Записках» Одеського сільськогосподарського товариства господарство німецьких колоністів завжди характеризувалось з найкращої сторони. У першій половині ХІХ ст., в цілому, не зазначено скарг на іноземних колоністів. Траплялися лише поодинокі випадки виселення їх за межі країни, як покарання за неблагонадійну поведінку. Так, з Одеси у 1823 р. «внаслідок негідних вчинків» був висланий колоніст А. Єрк [15, с. 25].

Припинення іноземної колонізації, на думку М. Слабченка, обґрунтовується причинами економічного характеру. У 1810 р. урядом підраховано, що одна родина колоністів коштувала державі 5 тис. крб. Але масове переселення емігрантів тривало аж до 1819 р., доки російський уряд не відмовився від практики широкого запрошення колоністів до Півдня [15, с. 22].

Характерною ознакою соціально-економічного піднесення південного регіону стало заснування та швидкий розвиток міст. Цю тезу підтверджують і опубліковані «Статистичні дані про становище Новоросійського краю», де зазначено, що на 1859 р. у Південній Україні налічувалося 52 міста, серед яких: 12 – приморських та портових [1, арк. 79-81]. Згідно з даними, наведеними М. Слабченком, процес урбанізації на цих землях здійснювався досить стрімко. Проте автор розглядав лише міста Херсонської та Катеринославської губерній в контексті інших міст Степової України (Волині, Київщини, Поділля, Чернігівщини, Харківщини, Полтавщини). Так на 1849 р. на Херсонщині налічувалося 18 міст і 64 містечка, а на Катеринославщині відповідно 11 і 14. Більше міст (19) було лише на Чернігівщині [15, с. 191].

У 1851 р. М. Мілютін опублікував статистичні дані стосовно кількості міст у Російській імперії в цілому і на Півдні зокрема. Наведені двома авторами кількісні показники практично не відрізняються, однак М. Мілютін вказав окремо кількість губернських, повітових і заштатних міст, до того ж не лише на землях вказаних М. Слабченком, але й в Таврійській губернії та Бессарабській області.

У Херсонській губернії за статистичними даними М. Мілютіна було засновано 6 губернських та повітових міст, 12 – заштатних і 64 містечка. У Катеринославській губернії, разом із Таганрозьким градоначальством, налічувалося 8 губернських та повітових міст, 3 – заштатних та 14 посадів і містечок. Таврійська губернія мала 8 губернських і повітових, 8 заштатних міст і 6 посадів і містечок.

Бессарабська область з Ізмаїльським градоначальством включала 8 повітових і губернських міст, 3 – заштатних та 28 посадів та містечок [4, с. 229-273].

У відповідності з наведеними даними найбільша кількість міських поселень виникла в Херсонській губернії (82), проте значну частину серед них становили містечка.

Міська колонізація знаходилась у тісній залежності від адміністративних потреб, стратегічних та економічних інтересів Росії в південному регіоні. Це спонукало до заснування адміністративних міст (Катеринослав, Вознесенськ), промислово-торгових міст (Херсон, Миколаїв) та причорно-морських портів (Одеса, Таганрог, Феодосія).

У планах уряду важлива роль спочатку відводилось Херсону, який мав стати центром суднобудування. Згідно з Указом Катерини II від 18 червня 1778 р. у місті передбачалась суднобудівна верф, торгова пристань та фортеця [8]. На будівництво Херсону виділялися значні кошти в розмірі 1 825 125 крб. 37 коп. А. Скальковский відзначав, що в 1784 р. у Херсоні були завершені роботи по створенню Чорноморського флоту, який складався із 12 лінійних суден та 17 фрегатів. Протягом 1779-1826 рр. у місті побудовано 152 судна, що вказує на поступове формування міста як центру суднобудування [13, с. 17, 31]. М. Слабченко навів деякі відомості про розгортання суднобудування в Херсоні та утворення перших акціонерних транспортних товариств.

Розглядаючи формування міського населення в контексті розвитку міст, М. Слабченко відзначив зростання чисельності купецтва за рахунок зменшення міщанства. Він висунув тезу про роль євреїв у цьому процесі, які займаючись здебільшого роздрібною торгівлею сприяли посиленню позицій купецтва. Дослідник підкреслював, що українське купецтво лише з 1824 р. «прибралося в загальноросійські форми», отримавши можливість записатися до відповідних гільдій. Дійсно, певна частина українців займалися торгівлею і належала до стану купецтва. Серед них зустрічаємо прізвища одеських купців 1-ї гільдії І. Ващенко, М. Крамарева, Т. Яхненко, які відігравали важливу роль у зовнішній торгівлі. Зокрема, Т. Яхненко у 40-ві рр. був одним із найкрупніших купців Одеси. Його небіж і повірений С. Яхненко вів торгові справи в Англії, Нідерландах і Німеччині [3, с. 102].

М. Слабченко звертав увагу на появу так званих торгуючих міщан, які не маючи достатнього капіталу (5 тис. крб.) не могли записатися до жодної з гільдій. Дослідник дійшов висновку, що на зміну міщанського обліку міст приходив новий буржуазний. Наведені ним дані свідчать про те, що впродовж 1794-1851 рр. чисельність купців в Херсонській губернії зроста майже вдвічі, а міщан – більше, ніж у двічі. У Катеринославській губернії – відповідно у чотири і менш, ніж у три рази.

Проте, у відповідності з документальними матеріалами і статистичними даними найбільш чисельним станом в усіх містах Південної України було міщанство. Його правове становище зафіксоване у «Грамоті на права і вигоди містам Російської імперії» від 21 квітня 1875 р. [9]. Поряд із обов'язками, які полягали у сплаті податку та

виконанні міщанських повинностей, цей стан мав свої права та привілеї, які передавались у спадщину. У південноукраїнських містах міщани могли вільно займатися ремеслами і торгівлею. Для швидкого розвитку промисловості і торгівлі, уряд надавав їм низку пільг, які знайшли відображення у відповідних законодавчих актах, що й сприяло зростанню кількості міщан.

Так у містах Херсонської губернії впродовж 1824-1861 рр. чисельність міщанства виросла майже в чотири рази (в Одесі – майже в п'ять разів).

У містах Катеринославської губернії протягом 1833-1858 рр. кількість міщан теж збільшилась у чотири рази (у Катеринославі – в три). Проте його питома вага значно поступалась аналогічним показникам Херсонської губернії, що вказує на певне відставання промислово-торгового комплексу [2, с. 96-97].

У своїх дослідженнях М. Слабченко дотримувався концепції про вирішальну роль торгового капіталу в розвитку суспільства, що зумовило підвищену увагу історика до розгортання зовнішньої торгівлі через причорноморські порти. На його думку, з одного боку, чорноморські порти стимулювали зростання іноземних капіталів, а з іншого – спонукали російських підприємців «пересуватися до північної частини України й спустатися на південь, де вступити в конкуруючу боротьбу з західно-європейськими заходьками» [15, с. 10].

Про активний розвиток торгівлі свідчить зростання купецтва в містах Південної України. Найбільш яскраво цей процес відбувався в Херсонській губернії, де впродовж 1833 -1861 рр. цей показник зріс у 6,5 разів. У 1833 р. тут проживав 241 купець 1-ї гільдії (з яких 220 осіб – в Одесі), а на кінець дореформеного періоду – 309 купців 1-ї гільдії (з них 284 – в Одесі).

У Катеринославській губернії купці 1-ї гільдії з'явилися лише на середину XIX ст. у кількості 16 осіб (13 – у Катеринославі, три – у Павлограді). Тут переважали купці 3-ї гільдії, які займалися внутрішньою торгівлею [2, с. 106-109, 112-114].

Варто вказати, що М. Слабченко досить однобічно підходив до причини коливань у хлібному експорті, вважаючи, що вона зумовлена консерватизмом поміщиків у веденні господарства. Успіхи Одеського порту в конкуренції з балтійськими портами історик пов'язував із наростанням ворожого ставлення російського купецтва до чорноморського міста. Дійсно, російські купці не відігравали провідної ролі у зовнішній торгівлі й пальма першості в ній належала грекам, яких з середини XIX ст. почали витісняти єврейські купці. Зростання їхньої чисельності відбувалось за рахунок певної кількості іноземців, що прийняли російське громадянство, отримавши при цьому ряд пільг і можливість вести морську торгівлю під російським прапором. У 1841 р. нею займалися 113 купців 1-ї та 2-ї гільдій, серед яких 94 особи мали російське підданство. Однак корінним росіянином був лише один – Ілля Новіков. Протягом 1842-1844 рр. кількість росіян серед купців залишилася незмінною, лише місце Іллі Новікова в міжнародній торгівлі

зайняв його син Яків. Іноземні купці, які прийняли російське підданство, розбагатівши часто поверталися на свою батьківщину [7]. Аналогічної думки дотримувався й К. Скальковський, який вважав, що в цілому чисельність російських купців 1-ї гільдії була незначною, до того ж вони не відзначалися особливою освіченістю та культурою. На їх фоні вигідно відрізнялися батько і син Новікови, які упродовж значного періоду часу були єдиними російськими купцями, що займалися активною зовнішньою торгівлею, в тому числі й хлібною [14, с. 19].

Проте дехто з російських купців досягнув неабияких успіхів. Зокрема, одеський купець 1-ї гільдії А. Крамаров в кінці 20-х – на початку 30-х рр. XIX ст. здійснював значну оптову торгівлю через Одесу, Москву, Константинополь, Мессіну, Ліворно, Геную, Марсель і Лондон. У 1830 р. у Міністерстві фінансів розглядалося питання про надання йому звання радника комерції [3, с. 102].

Російські купці більш плідно займалися проблемами внутрішньої торгівлі й організували низку ярмарків, які двома лініями охопили весь Південь. Перша з них простяглася вздовж Дніпра в напрямі чорноморських портів, а друга – пролягла між Дніпром і Донцом з виходом до азовських портів. Великі ярмарки відбувалися у Катеринославі, Єлисаветграді, Новомосковську, Одесі, Каховці та багатьох інших містах [5, с. 226]. Тож завдяки купецтву були налагоджені тісні торгові зв'язки з різними регіонами України та Росії.

У своїх дослідженнях М. Слабченко розглянув й інші питання соціально-економічного розвитку Південної України в дореформений період. Ним вперше введено до наукового обігу значну кількість статистичних відомостей, які автор зібрав у фондах архівів, рукописних фондах бібліотек тощо. До того ж він широко використав дані, які приводились у дослідженнях істориків та економістів, критично проаналізувавши деякі положення цих робіт. Безумовно, його дослідження, гіпотези і висновки є хорошим підґрунтям для вивчення соціально-економічної історії XIX ст.

Джерела та література:

1. Держархів Одеської області. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 50.
2. Діанова Н. М. Формування населення міст Південної України у дореформений період (кінець XVIII ст. – 1861 р.): дис... к. і. н. : 07.00.01 / Н. М. Діанова: ОНУ імені І. І. Мечникова. – Одеса, 2003. – 208 с.
3. Історія Одеси / Кол. авторів. Головн. ред. В. Н. Станко. – Одеса: Друк, 2002. – 560 с.
4. Милютин Н. А. Число городских и земледельческих поселений в России / Н. А. Милютин // Сборник статистических сведений о России, издаваемых статистическим отделением Императорского РГО. – СПб., 1851. – С. 229-273.
5. Миронов Б. Н. Внутренний рынок России во второй половине XVIII – первой половине XIX веков / Б. Н. Миронов. – Л.: Наука, 1981. – 259 с.
6. Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика / А. П. Оглоблин. – К.: Государственное издательство Украины, 1925. – 234 с.; Оглоблин О. Нариси з історії капіталізму на Україні / О. Оглоблин. – Харків-Київ, 1931. – 174 с.

7. О торговом сословии Одессы, особенно русском // Одесский вестник. – 1845. – 25 апреля, 28 апреля.
8. Полное собрание законов Российской империи. Собрание I. (далі - ПСЗРИ-I). – Т. XX. – СПб., 1830. – № 14 764.
9. ПСЗРИ-I. – Т. XXII. – СПб., 1830. – № 16 188.
10. ПСЗРИ-I. – Т. XXIII. – СПб., 1830. – № 17 320.
11. ПСЗРИ-I. – Т. XXIII. – СПб., 1830. – № 17 392.
12. ПСЗРИ-I. – Т. XXVIII. – СПб., 1830. – № 21163.
13. Скальковский А. Херсон с 1774 до 1794 г. / А. Скальковский. – СПб., 1836. – 32 с.
14. Скальковский К. Воспоминания молодости: По морю житейському, 1843-1869 / К. Скальковский. – СПб.: тип. А. Суворина, 1906. – 410 с.
15. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. / М. Слабченко. – Одеса: ДВУ, 1925. – Т. 1. – 318 с.

References:

1. Derzharkhiv Odes'koyi oblasti. – F. 3. – Op. 1. – Spr. 50.
2. Dianova N. M. Formuvannya naselennya mist Pivdennoyi Ukrayiny u doreformenyyu period (kinets' XVIII st. – 1861 r.): dys....k. i. n. : 07.00.01 / N. M. Dianova: ONU imeni I. I. Mechnykova. – Odesa, 2003. – 208 s. [In Ukrainian].
3. Istoriya Odesy / Kol. avtoriv. Holovn. red.r. V. N. Stanko. – Odesa: Druk, 2002. – 560 s. [In Ukrainian].
4. Milyutin N. A. Chislo gorodskikh i zemledel'cheskikh poseleniy v Rossii / N. A. Milyutin // Sbornik statisticheskikh svedeniy o Rossii, izdavaemykh statisticheskim otdeleniem Imperatorskogo RGO. – SPb., 1851. – S. 229-273.
5. Mironov B. N. Vnutrenniy rynek Rossii vo vtoroy polovine XVIII – pervoy polovine XIX vekav / B. N. Mironov. – L.: Nauka, 1981. – 259 s. [in Russian].
6. Ogloblin A. P. Ocherki istorii ukrainskoy fabriki. Predkapitalisticheskaya fabrika / A. P. Ogloblin. – K.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo Ukrainy, 1925. – 234 s.; Ohloblin O. Narysy z istoriyi kapitalizmu na Ukrayini / O. Ohloblin. – Kharkiv-Kyyiv, 1931. – 174 s. [In Ukrainian].
7. О торговом сословии Одессы, особенно русском // Одесский вестник. – 1845. – 25 апреля, 28 апреля.
8. Polnoe sobranie zakonov Rosssiyskoy ymperyy. Sobranie I. (dali – PSZRY-I). – Т. XX. – SPb., 1830. – № 14 764. [in Russian].
9. PSZRI-I. – Т. XXII. – SPb., 1830. – № 16 188.
10. PSZRI-I. – Т. XXIII. – SPb., 1830. – № 17 320.
11. PSZRI-I. – Т. XXIII. – SPb., 1830. – № 17 392.
12. PSZRI-I. – Т. XXVIII. – SPb., 1830. – № 21163.
13. Skal'kovskiy A. Kherson s 1774 do 1794 g./A. Skal'kovskiy. – SPb., 1836. – 32 s.
14. Skal'kovskiy K. Vospominaniya molodosti: Po moryu zhiteys'komu, 1843-1869 / K. Skal'kovskiy . – SPb.: tip. A. Suvorina, 1906. – 410 s. [in Russian].
15. Slabchenko M. Materialy do ekonomichno-sotsial'noyi istoriyi Ukrayiny XIX st. / M. Slabchenko. – Odesa: DVU, 1925. – Т. 1. – 318 s. [In Ukrainian].

Наталія Діанова

Особенности социально-экономического развития Южной Украины в первой половине XIX в. в контексте исследований М. Е. Слабченко

В представленной научной статье сделана попытка исследования особенностей социально-экономического развития Южной Украины в дореформенный период в контексте исследований М. Слабченко. Рассмотрены истоки иностранной колонизации на Юге и оценка этого процесса в работах М. Слабченко. Исследователь считал политику правительства по привлечению иностранных переселенцев неправильной и экономически необоснованной.

Показано, что характерной особенностью социально-экономического развития Южной Украины было основание и быстрое развитие городов. На основании обработанных источников М. Слабченко утверждал, что процесс урбанизации на землях Юга осуществлялся достаточно быстро. Это подтверждается статистическими данными 1851 г.

Рассматривая формирование городского населения М. Слабченко приоритетную роль отводил купечеству, которое изменило мещанский облик городов на буржуазный. В контексте исследуемой темы научный интерес представляют опубликованные и архивные документы, которые дают возможность рассмотреть некоторые аспекты представленной темы.

Проанализирована концепция Михаила Елисеевича о решающей роли торгового капитала в развитии общества и причерноморских портов в экономической истории Украины.

Ключевые слова: *социально-экономическое развитие, М. Слабченко, Южная Украина, города, торговля, купечество.*

Отримано: 09.09.2018 р.

THE PRAGUE SPRING OF 1968 AND THE COSSACKS ANTI-SOVIETS GAMES OF TEENAGERS FROM ODESA

Anatoliy Khromov

PhD (History), head's assistant

The sectoral state archive of the Security Service of Ukraine

7, Street Zolotovorit'skaya Str., Kyiv, 01061, Ukraine

hromov1985@ukr.net

In the article on the basis of uncovered documents of KGB from the funds of the Branch State Archive of the Security Service of Ukraine and the Archive of the temporary storage of the Office of the Security Service of Ukraine in the Odessa region is described the anti-Soviet action of Odessa teenagers. In particular, the question is about their leaflet that condemned the Soviet occupation of Czechoslovakia in 1968 (a photocopy of the leaflet is in the illustrations of the article). It is established that the guy who produced the leaflet in support of the Prague Spring of 1968, before that, had created together with friends a "secret" Cossack organization. The author of the article searched and found the main person involved in the archive-criminal case. The hero refused a public interview, did not want to supplement the article with his memories. He does not consider his act to be a real act of the hero. At the same time, this incident was one of the hundreds of such protests by Soviet citizens against the occupation of Czechoslovakia in 1968.

Keywords: Prague Spring, KGB, archives, Cossacks, Odesa.

Анатолій Хромов

Кандидат історичних наук, заступник директора

Галузевий державний архів Служби безпеки України

Вул. Золотоворітська, 7, Київ, 01061, Україна

hromov1985@ukr.net

ПРАЗЬКА ВЕСНА 1968 РОКУ Й АНТИРАДЯНСЬКІ ІГРИ В КОЗАКІВ ОДЕСЬКИХ ПІДЛІТКІВ

В статті, на основі розсекречених документів із фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України та Архіву тимчасового зберігання Управління Служби безпеки України в Одеській області, описана антирадянська акція одеських підлітків. Зокрема, мова йде про виготовлення ними листівки з засудженням радянської окупації Чехословаччини в 1968 р. (фотокопія листівки додається в ілюстраціях). Встановлено, що хлопець, який виготовив листівку на підтримку Празької весни 1968 р., до того разом з друзями створив «таємну» козацьку організацію.

Ключові слова: Празька весна, КДБ, архіви, козаки, Одеса.

В 2018 р. відзначається 50-річчя подій Празької весни. Народні протести січня-серпня 1968 р. проти радянського впливу в Чехословаччині та силове придушення реформ військами країн-членів Варшавського договору (операція «Дунай») викликали хвилю протестів та засудження політики Радянського Союзу в середовищі інтелігенції та представників інших верств населення.

Ідеї Празької весни не тільки політизували радянське суспільство, але стали дієвим стимулом розвитку правозахисного та національних рухів, особливо в прикордонній УРСР [7, с. 104]. Серед населення Західних областей УРСР ширилися панічні настрої, радянські спецслужби збирали свідчення про засудження окупації Чехословаччини, навіть серед військового контингенту [6, с. 15-17]. Вище партійне керівництво УРСР вживало заходів щодо блокування доступу населення до преси, яка висвітлювала життя українців в Чехословаччині, посилювало агітаційну та пропагандистську роботу [3, с. 37-54]. КДБ почало справжнє полювання на громадян, незгодних з політикою військового придушення чехословацьких реформ, та відкрило сотні кримінальних справ на мешканців різних регіонів України: викладачів ВУЗів та вчителів шкіл, військових, інженерів, робітників, студентів та навіть компартійних функціонерів. Один із найбільш показових списків репресованих українців у зв'язку з подіями Празької весни наводить дослідник В. Дмитрук [5, с. 298-312]. Були серед репресованих і одесити: незадоволення або навіть сумніви яких, щодо адекватності реакції керівництва країни на чехословацькі події 1968 р., кваліфікувались як антирадянська діяльність та приводили до тюремного ув'язнення. Серед них відомі правозахисники Н. Строката (Караванська), О. Різників, О. Притика, а також інші громадяни: аптекар А. Красножон, фізик П. Бутов [2].

Приморське місто Одеса постійно було під особливою увагою радянських спецслужб, а чехословацькі події 1968 р. лише посилили контроль КДБ щодо настроїв містян. Результати проведення спеціальних заходів свідчили про обізнаність та поінформованість одеситів щодо події Празької весни, зокрема в спецповідомленні від 09 квітня 1968 р. Голови КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка в ЦК КПУ міститься витяг з приватного листа мешканця Праги Ю. Хари до учениці 9-го класу однієї з одеських шкіл. В ньому студент описує своїй подружці події, які називає «великою революцією» та побоюється (як виявилось небезпідставно) «...що ваші (радянські – А.Х.) та німецькі (Східної Німеччини – А.Х.) війська знищать революції в крові... Якщо ваші війська прийдуть в Чехословаччину, багато студентів, і я перший, будуть воювати в партизанських загонах проти усіх, хто би хотів знищити нашу свободу». Адресант просить одеситку: «Я хотів би щоб ти про це говорила дуже довго і всім студентам. Наша свобода та демократія набагато старіше за вашу і ми не хочемо жодних вчителів...» [4, арк. 52]. В таких умовах одеське обласне управління КДБ посилює контроль за молоддю і скоро виходить на законспіровану антирадянську козацьку організацію одеських підлітків.

Ключовим фігурантом справи став 17-річний одесит Анатолій Аверічев [1], на нього наприкінці серпня 1968 р. гебісти завели кримінальну справу за ст. 187-1 Кримінального кодексу УРСР «Поширювання завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад» із можливою санкцією позбавлення волі до трьох років (*Малюнок 1*).

РОЗСЕКРЕЧЕНО

Арх. № 36/51845 від 30.08.2011 р.
Зас. п.ч. п.ч. п.ч. РСБ

4-5785
УПРАВЛЕНИЕ КГБ

при СТ УССР по Одесской области
(название органа КГБ)

УГОЛОВНОЕ ДЕЛО № 126

по ~~_____~~ подозрению **Аверичева**
Анатолія Николаевича в совер-
шении преступления, предусмотренно-
го ст. 187¹ УК УССР.

Начато „30“ августа 1968 г.
Окончено „29“ октября 1968 г.

В 1 томах
ТОМ № _____

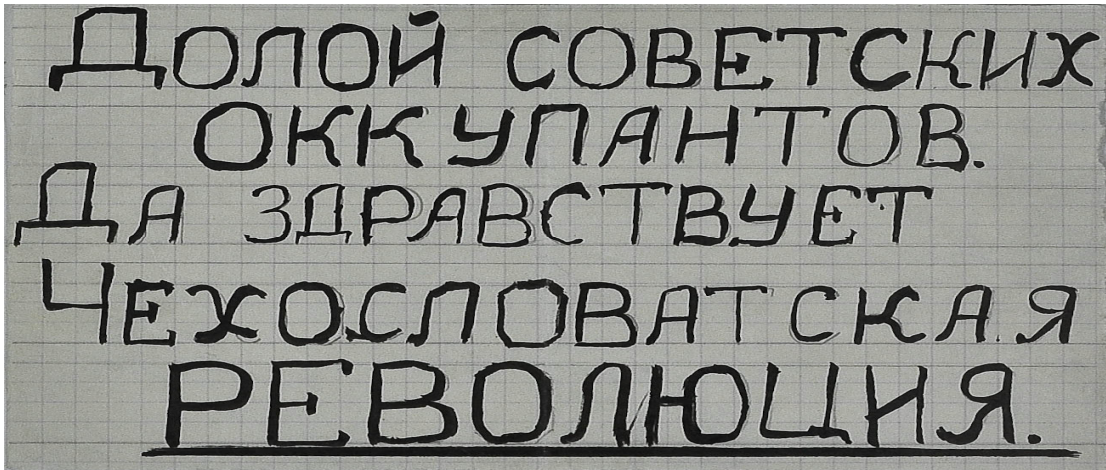
Арх. № _____

а-отделения _____
Г. _____

УМГБ по Одесской области
15875-п
АРХ. №

Малюнок 1. Архівно-кримінальна справа на Анатолія Аверічева.
Архівний підрозділ УСБУ в Одеській області. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 15875-п.

на підтримку Празької весни: «Долой советских оккупантов. Да здравствует чехословацкая революция». Зазначену листівку А. Аверічев написав великими літерами, чорними чорнилами, на аркуші зошита в клітинку та пізніше, на роботі, створив копії на машині «ЕРА» (Малюнок №2). Крім того, сам підозрюваний та свідки, повідомили про факт попереднього виготовлення та знищення схожих листівок з призовами до громадян СРСР протестувати проти введення військ в Чехословаччину [1, арк. 8, 9, 12].

Малюнок 2. Архівно-кримінальна справа на Анатолія Аверічева.
Архівний підрозділ УСБУ в Одеській області. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 15875-п.

Разом з тим, матеріали архівно-кримінальної справи розкривають тло «антирадянської діяльності» Толі, а саме участь його та друзів-підлітків в «таємній козацькій організації». Архівна справа розкриває неймовірну, іноді фантастичну та трагікомічну життєву історію одеських підлітків, які, романтизуючи російську імперську традицію, ледь не стали жертвами комуністичного тоталітарного режиму.

Мешканці центру Одеси, 17-річні Анатолій Аверічев та його друг Вадим, дружили декілька років, а в 1968 р. їм поталанило взяти участь у зйомках кінокартини «Служили два товарища». Як учасники масовки вони вперше приміряли однострої юнкерів та офіцерів Білої армії, та, судячи з наступних подій, захопились романтикою російської імперської військової історії. Друзі починають збирати відповідний історичний одяг, історичні пригодницькі книги, колекціонують дорадянські банкноти, ордени та медалі, навіть роздобули прапор Російської імперії, а також записують до щоденників пісні Володимира Висоцького (який, до речі, у згаданому фільмі, був виконавцем ролі білогвардійського поручника Брусенцова). Разом з двоюрідною сестрою Вадима, 14-річною Тетяною, яка теж знімалась в масовці гімназисткою, вони створюють «таємну організацію» та починають грати в «12-й Донской казачий полк» (назва вірогідно була взята із роману М. Шолохова «Тихий Дон», місця служби головного герою твору Григорія Мелехова). Пізніше до них приєдналися інші одеські підлітки – два Олександрі 16 та 17 років. На таємних зібраннях учасники гри перевдягались в історичні однострої, чіпляли медалі та ордени, пили вино, курили сигари, грали на дитячому більярді, «сплачували» борги дорадянськими банкнотами, затверджували «військові чини» один одному: військовий старшина, хорунжий, осавул і таке інше. Саме грою, а точніше бажанням вислужитися перед «військовим старшиною» Вадимом, пояснює на допитах свій вчинок зі створенням листівок «хорунжий» Анатолій Аверічев. Важко встановити чи це було юнацьке захоплення історією, чи сміливий вчинок підлітка з подальшим

обранням відповідної захисної поведінки. Якби там не було, 29 жовтня 1968 р., заступник прокурора Одеської області закриття кримінальну справу проти А. Аверічева, через те, що неповнолітній визнав провину, мав позитивні характеристики з роботи, не представляв загрози для суспільства та його вчинок не мав резонансу [1, арк. 125].

Ми зв'язалися з Анатолієм Аверічевим для того щоб взяти детальне інтерв'ю про мотиви його вчинку, перебіг слідства, подальшу життєву долю. На жаль, Анатолій Миколайович виказав бажання залишитися «в тіні». Лише зауважив, що не зважаючи на свідомість та вмотивованість своїх дій з виготовлення листівок з протестом проти окупації Чехословаччини в 1968 р., не вважає цей вчинок героїчним та гідним уваги суспільства.

Архівно-кримінальна справа Анатолія Аверічева, не зважаючи на козацьке тло «злочину» та закриття провадження прокурором на досудовому рівні, була типовою та доповнює собою сотні подібних справ відкритих радянськими органами держбезпеки проти громадян, які не підтримали окупацію Чехословаччини 1968 року. Вчинок одеського підлітка, завдяки відкриттю доступу до архівів КДБ в Україні, тепер може стати одним із фрагментів більш детальних досліджень з історії антирадянських рухів в Україні, Чехії та Словаччині.

Джерела та література:

1. Архівний підрозділ УСБУ в Одеській області. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 15875-п. – 128 арк.
2. Архівний підрозділ УСБУ в Одеській області. – Ф.4. – Оп.1. – Спр. 24994-п в 11 т.
3. Бажан О. Суспільні настрої в Україні у ході чехословацької кризи 1968 року за донесеннями радянських спецслужб /О. Бажан// З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2008. - №1/2 (30/31). – С. 37-54.
4. Галузевий державний архів СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 971. – 348 арк.
5. Дмитрук В. Незгодні: події 1968 р. в Чехословаччині крізь призму архівно-слідчих справ КДБ УРСР/ В.І. Дмитрук // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Вип. 34. – 2007. – С. 298-312.
6. Дмитрук В. «Празька весна» і Україна/ В. І. Дмитрук // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2008. - № 1/2 (30/31). – С. 7-37.
7. Дмитрук В. Україна не мовчала: Реакція українського суспільства на події 1968 р. в Чехословаччині. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 314 с.

References:

1. Arxivnyj pidrozdil USBU v Odes`kij oblasti (Ukrayina) [Archival Department of the Security Service of Ukraine in the Odessa region (Ukraine)]. – F. 4. – Op. 1. – Spr. 15875-p. – 128 ark. [in Russian].
2. Arxivnyj pidrozdil USBU v Odes`kij oblasti (Ukrayina) [Archival Department of the Security Service of Ukraine in the Odessa region (Ukraine)]. – F. 4. – Op. 1. – Spr. 24994-p. [in Russian].

3. Bazhan, O., 2008. Suspil`ni nastroyi v Ukrayini u xodi chexoslovacz`koyi kry`zy` 1968 roku za donesennyamy` radyans`ky`x speczsluzhb. *Z arxiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB*, 30/31, s.37-54. [in Ukrainian].
4. Galuzevy`j derzhavny`j arxiv SBU (Ukrayina) [Branch State Archive of Security Service of Ukraine (Ukraine)]. – F. 16. – Op. 1. – Spr. 971. – 348 ark. [in Russian].
5. Dmy`truk, V., 2007. Nezhodni: podiyi 1968 r. v Chexoslovachchy`ni kriz` pry`zmu arxivno-slidchy`x sprav KDB URSR. *Istoriya Ukrayiny`. Malovidomi imena, podiyi, fakty*, 34. – s. 298-312. [in Ukrainian].
6. Dmy`truk, V., 2008. «Praz`ka vesna» i Ukrayina. *Z arxiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB*, 30/31, s. 7-37. [in Ukrainian].
7. Dmy`truk, V., 2004. *Ukrayina ne movchala: Reakciya ukrayins`kogo suspil`stva na podiyi 1968 r. v Chexoslovachchy`ni*. Kyiv: Insty`tut istoriyi Ukrayiny` NAN Ukrayiny`. [in Ukrainian].

Анатолий Хромов

**Пражская весна 1968 г. и антисоветские игры
в казаков одесских подростков**

В статье, на основе рассекреченных документов из фондов Отраслевого государственного архива Службы безопасности Украины и Архива временного хранения Управления Службы безопасности Украины в Одесской области, описана антисоветская акция одесских подростков. В частности, речь идет про изготовление ними листовки осуждающей советскую оккупацию Чехословакии в 1968 году (фотокопия листовки представлена в иллюстрациях статьи). Установлено, что парень, который изготовил листовку в поддержку Пражской весны 1968 г., до этого создал вместе с друзьями «тайную» казацкую организацию.

Ключевые слова: Пражская весна, КГБ, архивы, казаки, Одесса.

Отримано: 09.09.2018 р.

**THE CONTRIBUTION OF REPRESENTATIVES OF THE ORDER OF ST. BASIL
THE GREAT IN THE PRESERVATION OF NATIONAL-CULTURAL RELATIONS
OF UKRAINIANS IN CANADA IN THE XX CENTURY**

Anatoliy Bodrug

Post-graduate student
of the Department of History of Ukraine
Odessa I. I. Mechnikov National University
2, Dvoryanska Str., Odessa, 65082, Ukraine
metall.feniks@yandex.ua

The purpose of this scientific article is to highlight the issue of the role of representatives of the Ukrainian Greek Catholic Church in the national-cultural process, which takes place among the Ukrainian diaspora in Canada. It is the activity of the monastic Order of St. Basil the Great that is a vivid example of devotional service to the Ukrainian people, given its stay far beyond the ethnic territory. To achieve this goal, the required number of sources and historiographic literature was drawn that dealt with various aspects of the problem raised. The author applied the following general historical scientific research methods, as historical-genetic, historical-comparative and historical-typological. As part of this study, the spiritual and social activities of prominent Basilians of Canada were reviewed. The author explores the contribution of the Order of St. Basil the Great to the preservation of the national identity and spirituality of our people. Particular attention is devoted to the study of the role of the Order in the educational process of the Ukrainian diaspora of Canada. For the first time an attempt was made to summarize various aspects of the problem.

Key words: Ukrainian diaspora of Canada, Order of Saint Basil the Great, national-cultural relations, spiritual life of the diaspora, educational processes.

Анатолій Бодруг

Аспірант кафедри історії України,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна
metall.feniks@yandex.ua

**ВНЕСОК ПРЕДСТАВНИКІВ ОРДЕНУ СВЯТОГО ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО
У ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ
УКРАЇНЦІВ КАНАДИ У ХХ ст.**

Мета даної наукової статті полягає у висвітленні питання ролі представників Української греко-католицької церкви у національно-культурному процесі, що має місце в осередку української діаспори Канади. Саме діяльність чернечого Ордену святого Василя Великого є яскравим прикладом відданого служіння українському народу, з огляду на його перебування далеко за межами етнічної території. Для досягнення зазначеної мети було залучено необхідну кількість джерел та історіографічної літератури, які торкалися різних аспектів порушеної проблеми. Автором було застосовано такі загальноісторичні наукові методи дослідження, як історико-генетичний, історико-порівняльний та історико-

типологічний. В межах даного дослідження було розглянуто духовну та громадську діяльність видатних Василіян Канади. Автором досліджується внесок Ордену святого Василя Великого у збереження національної ідентичності та духовності нашого народу. Окрема увага присвячена вивченню ролі Ордену у освітньому процесі української діаспори Канади. Вперше здійснена спроба узагальнення різних аспектів проблеми.

Ключові слова: українська діаспора Канади, Орден святого Василя Великого, національно-культурні зв'язки, духовне життя діаспори, освітні процеси.

«Нема, мабуть, давнішої колонії в Канаді, що в ній не працювали б Отці Василіянського Чина...» [12, с. 6] – відзначав церковний діяч, василіанин, єпископ Української греко-католицької церкви в Канаді та член НТШ Николай Саварин. Безперечно, не можна недооцінити той вагомий внесок, який внесли в справу об'єднання канадської громади українців представники греко-католицького чернечого Ордену святого Василя Великого. Варто зазначити, що ще з часів існування Київської Русі християнство стало важливим консолідуючим фактором народу, а питання релігії завжди були тим наріжним каменем, який турбував український народ багато століть тому та є актуальним і зараз. В часи нелегких випробувань, які випали на долю нашого народу, церква також змінювала своє буття, що супроводжувалось появою нових вчень та конфесій, зрештою, направлених на досягнення політичного компромісу та релігійного миру між різними народами у тому чи іншому етнічному регіоні нашої території. Яскравим прикладом цього може служити Берестейська унія 1596 р., яка за рішенням Синоду єпископів Київської митрополії та митрополита Михайла Рагози стала кроком у збереженні східної християнської традиції і власної церковної та етнокультурної самобутності від свавілля поляків та московського зазіхання. Хоча греко-католики і визнали владу Папи Римського та догмати католицької церкви, але зберегли водночас православні обряди та надалі проводили службу церковнослов'янською мовою, що давало змогу, у тяжких для православного обряду умовах, зберігати деякі складові останнього. Для збільшення числа прихильників унії та розвитку греко-католицької церкви було створено нові ордени або чини св. Василя Великого та Феодора Студита, які діяли за уставами відповідних святих. Василіанський чин тісно пов'язаний з Берестейською унією. Можна сказати, що вона його зродила, а він – за словами митрополита Рутського – став «єдиним засобом поширення унії на Русі» [11, с. 79]. На початку XVII ст. на капітулі в с. Новгородовичі представники п'яти унійних монастирів за ініціативою митрополита Й. В. Рутського та архієпископа Й. Кунцевича об'єдналися в єдиній Конгрегації Пресвятої Трійці – під керівництвом виборного протоархімандрита, що зробило їх незалежними від єпископів. Незабаром було проведено реформу монашого життя та створено Чин святого Василя Великого (ЧСВВ) або Василіанський Чин св. Йосафата. Впродовж XVII-XVIII ст. представники ЧСВВ допомагали нужденним, опікувались школами і гімназіями, засновували друкарні і бібліотеки, здійснювали будівництво церков, створювали релігійні твори та сприяли іконопису. На українських землях, які за результатом трьох поділів Польщі потрапили під юрисдикцію Російської імперії, поступово здійснювались утиски української духовної та національно-культурної еліти. У XIX ст. місійна й культурницька діяльність василіан-унійців звузилася, 1839 р. в Російській імперії указом імператора Миколи I вона була остаточно заборонена, а в Галичині й Закарпатській

Україні, що перебували в складі Австрійської імперії (з 1867 – Австро-Угорщина), значно обмежена [9, с. 442]. У другій половині XIX ст. ЧСВВ відчував потребу у оновленні. З цією метою у 1882 р. папа Лев XIII доручив єзуїтам провести реформу ордену, яку було започатковано в монастирі в Добромилі. Після проведення реформи василіяни продовжили власну освітню та видавничу діяльність. Важливою віхою у релігійному житті ордену стало здійснення місіонерської діяльності у еміграції, зокрема у Канаді.

Актуальність даного дослідження пов'язана з сучасним станом української релігійної політики, окремою складовою якої є діяльність греко-католицького чернечого ордену – Чину святого Василія Великого та його внеску у збереження національно-духовних цінностей української діаспори Канади.

Окремі аспекти даної проблеми були розкриті в працях таких дослідників, як: Залуцька Г. І. [3], Марунчак М. Г. [7], Підручний П. В. [11] та Шкраб'юк П. В. [15]; [16]; [17]. Проте, на наш погляд, діяльність Ордену святого Василія Великого у еміграції варта більшої уваги, а його роль у духовному та національно-культурному процесі української діаспори Канади потребує ретельнішого дослідження. Досить важливим є розкриття основних аспектів духовного світу українського громадянина в еміграції у світлі державної політики Канади та світових історичних подій.

У кінці XIX ст. соціально-економічне становище складалось не на користь українського народу, а національно-культурні утиски з боку австрійського та російського урядів наводили на думку про пошук кращого місця для життя та вільного ведення господарства. В цей час українство починає шукати кращу долю за океаном, насамперед у Канаді. Політичні заклики та пропаганда описувала країну Північної Америки, як райську землю, проте насправді українці, які долали нелегку дорогу мандрівників-емігрантів, потрапляли у довгі, кам'яні пустелі, необроблені хащі Онтаріо, гірську місцевість зі споконвічними пралісами та болотами у підніжжя провінції Альберта. Для того щоб майже за півстоліття перетворити цілині землі Канади у гарно оброблені пшеничні поля українцям потрібно було надзвичайно тяжко працювати за умови північного клімату. Наші співвітчизники потребували у часи фізичного та морального спустошення великої духовної підтримки. У вирі мультикультурного контексту досить важко було зберігати свою релігійну приналежність та національну ідентичність. Тому, зважаючи на ці обставини, українська греко-католицька церква, а саме представники Чину святого Василія Великого (ЧСВВ) почала здійснювати місіонерські подорожі до Канади. 1 листопада 1902 р. до м. Едмонтон (провінція Альберта) прибули перші священики-василіяни: П. П. Філяс, С. Дидик, А. Строцький і брат Є. Янишевський, які стали першими Василіанами на території Канади. Діяльність перших місіонерів призвела до створення цілої низки національно-духовних освітніх центрів. «Зараз по приїзді поділились Отці кольоніями: о. Філяс забрав у духовну обслугу Біверлейк і околицю; о. Дидик - Реббіт Гілл і околицю; о. Строцький - Стар... Прочі Отці занялись місійною працею у Вінніпегу... Зачалась організація перших парохій, а відтак і будова церков» [12, с. 19]. У 1932 р. представники ЧСВВ починають діяти у центрі провінції Квебек - м. Монреалі. Згодом василіяни розпочали плідну працю в Едмонтоні, який 1948 р. став осідком екзархату Західної Канади [3, с. 15]. В 1949 р. – у Торонто, а в 1958 р. – Оттаві. Отже, до початку 60-х рр. XX ст. своєю духовною, культурницькою та просвітницькою діяльністю Василіянський орден охопив практично всю Канаду.

Здійснюючи місіонерську діяльність на території Канади, василіяни розуміли, що в місцях поселення української спільноти необхідно розпочати будівництво церков, які стануть не тільки духовними, а і освітніми осередками. У межах даної статті доречно розглянути найголовніші храми, збудовані за підтримки Василіянського ордену. В містечку Бівер-Лейк (нині Мондер), яке стало першим важливим форпостом ЧСВВ, у 1910 р. на кошти української громади та за підтримки василіан було побудовано церкву Св. Петра і Павла, яка проектувалась з огляду на споконвічні українські архітектурні традиції. Відомо, що землю під будівництво храму пожертвував українець М. Шевчук. В день урочистого освячення церкви виступив прем'єр-міністр Канади Вільфред Лор'є, що вказує на велику підтримку української діаспори з боку вищого керівництва держави вже у роки першої хвилі еміграції. Важливим центром отців-василіан був Вінніпег, провінція Манітоба. У 1947 р. у Вінніпезі розпочалось будівництво Собору святих Володимира і Ольги за проектом архітектора Дж. Н. Семменсона. Через матеріальні труднощі, спричинені Другою світовою війною, будівництво було завершено тільки в 1951 р. Після освячення храм отримав статус кафедрального собору архієпархії Вінніпегу. Церква святого Архангела Михаїла – перша греко-католицька українська церква в Монреалі, яка була збудована у 1917 р. У 1932 р. почався Василіанський період в історії церкви, коли парохом став о. Йосафат Тимочко. У 1954 р. стару церкву було зруйновано та на старому фундаменті зведена нова будівля, яка існує і нині. Михайлівська церква збудована у візантійському стилі та має відповідні вежі та інтер'єр. Візантійські ікони та фрески з зображенням святих, а також українських князів та королів, прикрашають стіни та стелю. У 1947 р. представниками Василіянського ордену у Едмонтоні було відкрито собор святого Йосафата, будівництво якого тривало 8 років. В наступному році церква стає центром Апостольського екзархату УГКЦ. Пізніше храм отримує статус кафедрального собору Едмонтонської єпархії. В оздобленні храму присутні елементи українського бароко, які поєднані з рисами західноєвропейського стилю. В 1962 р. в м. Торонто представники ЧСВВ заклали початок будівництва собору Покрови Святої Богородиці за проектом архітекторів Є. Грея та Р. Думина. Освячення церкви відбулось в 1964 р. За своїм стилем собор відноситься до козацького бароко та зпроектований з чотирма каплицями, на балконі, по обох сторонах хорів та святилища. Інтер'єр храму прикрашає балкон від іконостасу до хорів. Розпис іконостасу виконав український художник С. Я. Гординський. Потреба у будівництві церкви в Оттаві виникла ще в 1914 р., коли з'явилась греко-католицька парафія в провінції Онтаріо. Проте знадобилось майже 73 роки поневірянь, коли в 1987 р. в столиці було збудовано церкву святого Івана Хрестителя у стилі українського бароко з елементами норманської готики. Церква, у юрисдикції Отців Василіан, відразу отримала статус собору та національної пам'ятки. Освячення собору присвятили пам'яті тисячоліття християнства в Україні (988-1988 рр.). Внутрішнє оздоблення церкви (іконографія та вітражі) здійснювали Любомир Медвідь та Степан Юзефів зі Львова і проходило воно з 1999 по 2000 рр.

Отець-василіянин Никон Свірський у своїх спогадах відзначав: «Другою пекучою справою були школи. Бракувало вчителів, що навчали б дітей також і рідної мови» [13, с. 21]. І дійсно, вагому роль у розвитку освіти у середовищі української діаспори відіграли члени василіянського ордену. Вперше василіяни почали відкривати недільні школи при церквах та монастирях, де навчали селянських дітей рідної мови та духовної моралі. Пізніше було засновано цілу низку парафіяльних шкіл та розпочато підтримку бурсів і семінарій. Початкові школи, які створювалися з ініціативи ЧСВВ, були 3-х

типів: цілоденні, вечірні та літні. У 1905 р. з ініціативи о. Матея Гури у Вінніпезі було відкрито школу св. Миколая, де крім освітньої проводилась виховна та культурницька робота. У 1913 р. за допомогою о. Н. Крижанівського у м. Бівер-Лейк було споруджено будівлю нової школи для навчання дітей українських селян. Окрім обов'язкових дисциплін, визначених державним департаментом освіти для публічних шкіл, тут вивчалися українська мова, історія України, релігія, мистецтво (різьблення, вишивка, писанкарство). У додатковий час працювали музичний, хоровий, драматичний, танцювальний гуртки [3, с. 15-16]. В 1945 р. було створено школу-інтернат у Едмонтоні, яка складалась з Інституту св. Василя для хлопців та Інституту св. Йосафата для дівчат, метою яких стало духовне та національне виховання молоді, що мало б запобігти асиміляційним процесам. Влітку 1946 р. отці ЧСВВ Слобода, Курило та Мефодій Козяк, організували «Курси лідерства», спочатку в Саскатуні, а з 1950 р. у Едмонтоні. У 1962 р. було засновано Колегію св. Василія Великого у Вестоні (північний захід м. Торонто), яка вважається першою українською середньою школою для хлопців у Східній Канаді. Викладали в колегії винятково отці-василіяни та готували молодь у вступ до канадських вишів. В 1980 р. василіянами було засновано вищий навчальний заклад в Оттаві - Семінарію Святого Духа. Ректором семінарії було призначено відомого релігійного діяча о. Йосипа Андрійшина. З вересня 1981 р. семінарія почала приймати студентів. Навчальна програма відповідала греко-католицькій системі, яка була розроблена отцями-василіянами та містила поглиблене вивчення філософії та богослов'я. Фінансову підтримку здійснювали представники ЧСВВ та небайдужі українці.

Опікувались отці-василіяни і видавничою справою у Канаді. Вже від самих початків українського поселення в Канаді потреба рідної католицької преси була надзвичайно пекучою справою [6, с. 1]. Українська діаспора відчувала потребу у виданні релігійної літератури та греко-католицької періодики, бо саме зі шпальт українці отримували інформацію про життя нашого народу, як на території Радянської України, так і у всьому світі. Українські видання містили твори минулих та сучасних літераторів, а також сповіщали про потреби та досягнення української громади Канади. Зрештою, українська література допомагала зберігати споконвічні традиції, мову, історичну пам'ять нашого народу. В 1906 р. на нараді у Вінніпегу члени ЧСВВ вирішили заснувати власну друкарню та започаткувати видання часопису. Проте тоді цей намір було важко здійснити через брак коштів. У 1909 р. на першому Всеканадському Католицькому Соборі у Квебеку о. Созонт Дидик, тодішній настоятель Василіянської Місії в Канаді, вніс на порядок денний питання про початок друку першого греко-католицького україномовного часопису в Канаді. За сприянням місіонера та за підтримки отців-василіян і простих селян у 1911 р. було засновано український тижневик «Канадський Русин» (з 1918 р. «Канадський Українець»). Ладика В. В. – єпископ Української греко-католицької церкви, другий єпископ УГКЦ у Канаді заснував в Едмонтоні у 1929 р. новий католицький тижневик «Західні Вісті» (з 1931 р. «Українські Вісті»). У 1937 р. отці-василіяни відкрили друкарню ЧСВВ в Мондері. Протоігумен о. Навкратій Крижановський на власні кошти придбав фонди на будову першої василіянської друкарні в Канаді та особисто наглядав за її роботою. З травня 1938 р. почав виходити друком часопис «Світло» (з 1949 р. друкується у Торонто) та 4-х томне видання «Життя Святих» о. Андрія Труха. У Мондері Василіяни видавали

окрім релігійної літератури багато книжок з ділянки української історії, культури і різних галузей науки. Статті «Світла» на різні теми, як: віра, Церква, історія, література, цікаві оповідання, спомини, приклади і т. п. подавали читачам поучення потрібні до поглиблення й закріплення їх у правдивій Христовій вірі та жертвенній любові до свого народу [6, с. 4]. Видатні отці-василіяни, які займались виданням часопису «Світло»: А. Трух, Ір. Назарко, Б. Дрібненький, Н. Свірський, М. Соловій та О. Купранець. У 1930-х рр. завдяки старанням о. І. Дамаскина Поповича було відкрито василіянську «Бібліотеку Добрих Книжок», фонди якої поповнювались греко-католицькими книжками з усього світу. Найбільше літератури було привезено з Західної України, Німеччини, Чехословаччини, Бельгії, США та Бразилії. Налічувала книгозбірня велику кількість літургійних та релігійних видань: духовні науки, молитовники, белетристичні, наукові, історичні видання та ін. Звідси почалося й закладання бібліотек по парафіях і товариствах.

Якщо розглядати діяльність отців-василіян то їх робота відзначалась не лише духовними та просвітницькими аспектами. Важливою сторінкою історії Василіянського ордену в Канаді є збереження культурної спадщини народу, що вилилось у створення музеїв. В 1953 р. на місці колишньої друкарні, перенесеної в 1949 р. до Торонто, в Мондері було відкрито Музей книгодрукування. Фонди музею містять велику кількість експонатів, серед яких слід виділити старовинні рукописи, релігійні стародруки, документи, листи а також серію картин зі зображенням українських церков та їх макети. До того ж фонди музею можуть похвалитись Острозькою Біблією 1580 р. При монастирі Василіян у Мондері в 1957 р. почав діяти Музей отців Василіян, який представляє історію українського селища та Василіянського ордену. В музеї знаходяться релігійні артефакти, а також унікальні колекції українських писанок, вишиванок, селянських знарядь праці і предметів народного мистецтва. Музей отців Василіян має великий архів, який допомагає українським вченим також у дослідженні перших хвиль української еміграції до Північної Америки. Відомо, що поповнення колекцій музею здійснювало багато відомих отці-василіян, серед яких можна виділити одного з засновників музею та палкого прихильника України, француза за походженням, о. Йосафата Жана, який зробив також вагомий внесок у розвиток української діаспори Канади. Український історик та літературознавець Петро Шкраб'юк характеризує священика, як римокатолика який перейшов на східний обряд, вступив до монашого Чину отців василіян, а в 1918-1921 рр. брав участь в українському державотворенні [17, с. 152]. З нагоди святкування Незалежності України та відзначення 100-річчя українського селища в Канаді у 1991 р, отці-василіяни урочисто відкрили новий корпус музею, де було представлено виставку колекцій українських релігійних та народних експонатів, які розповідають нам про історію Української греко-католицької церкви в Канаді з 1902 по 1991 рр.

Таким чином, внесок представників Ордену святого Василія Великого у збереження національно-культурних зв'язків української діаспори Канади є дійсно вагомим та різнобічним. За свою багатовікову історію орден завжди дотримувався своєї головної мети – за будь-яких умов допомагати та об'єднувати ближніх незалежно від місця їх географічного розселення. Саме тому отці-василіяни у межах Речі Посполитої, Австро-Угорської та Російської імперій упродовж XVII-XVIII ст. допомагали нужденним, опікувались школами, засновували друкарні і бібліотеки, зводили церкви та створювали релігійні твори, а на початку XX ст. продовжили своє почесне служіння

народу України на території Канади. Початок своєї місії у Канаді василіяни пов'язали з м. Бівер-Лейк. Саме там у 1902 р. з'явився першим монастир, там у 1910 р. було збудовано церкву Св. Петра і Павла, а у 1913 відкрито одну з перших шкіл для дітей українських селян. Змінивши свою назву на Мондер, це місце стало важливим видавничим та культурним центром. Так, у 1937 р. в Мондері було відкрито друкарню ЧСВВ де виходили друком видання релігійного та наукового спрямування. В 1953 р. розпочає свою роботу Музей книгодрукування, а в 1957 р. – Музей отців Василіян, які всіх знайомлять з духовними та культурними досягненнями нашого народу. Важливу роботу на всіх вище зазначених напрямках василіяни здійснювали у Вінніпезі, Монреалі, Едмонтоні, Торонто та Оттаві. Отже, представникам Василіянського ордену випала доля стати піонерами у багатьох галузях не тільки релігійного, а і світського життя українства Канади, проте їх робота має продовження і в нашу непросту історичну добу – національно-культурного зростання незалежної держави - України.

Джерела та література:

1. Ваврик М. М. По василіянських монастирях / М. М. Ваврик. – Торонто : Видавництво Василіян, 1958. – 286 с.
2. Василіяни // Філософський енциклопедичний словник / редкол. : В. І. Шинкарук (голова) та ін. – К. : Абрис, 2002. – С. 72-73.
3. Залуцька Г. І. Освітні аспекти діяльності чину святого Василія Великого під час перших трьох хвиль еміграції українців до Канади (початок ХХ ст. - 60-ті роки ХХ ст.) / Г. І. Залуцька // Педагогічні науки / за ред. В. А. Федяєвої. – Херсон : Херсонський державний університет, 2017. – Вип. LXXVII. Том 1. – С. 14-17.
4. Йосафат І. Ж. Національно-громадянська праця василіянських отців-піонерів / І. Ж. Йосафат. – Ванкувер : Pillar of Fire, 2001. – 44 с.
5. Казимира Б. Д. Перший василіанин у Канаді / Б. Д. Казимира. – Торонто : Добра книжка, 1961. – Вип. 166. – 40 с.
6. Марко М. Р. Василіяни – піонери друкованого слова / М. Р. Марко, І. П. Дамаскин, П. П. Поланський. – Ванкувер : Pillar of Fire, 2001. – 17 с.
7. Марунчак М. Г. Історія українців Канади / М. Г. Марунчак. – Вінніпег : УВАН в Канаді, 1991. – Т. 1. – 464 с.
8. Мельничук Б. І., Уніят В. Б. Жан Йосафат-Іван / Б. І. Мельничук, В. Б. Уніят // Тернопільський енциклопедичний словник : у 4 т. / редкол. : Г. І. Яворський та ін. – Тернопіль : Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2004. – Т. 1 : А – Й. – С. 569.
9. Паславський І. В. Василіани (базиліани) / І. В. Паславський // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 1 : А – В. – С. 442-443.
10. Патрило І. І. Джерела і бібліографія історії Української Церкви / І. І. Патрило. – Рим : Василіяни, 1975. – 376 с.
11. Підручний П. В. Початки Василіянського чину і Берестейська унія / П. В. Підручний // Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви у XVII столітті : матеріали Четвертих «Берестейських читань», Львів, Луцьк, Київ, 2-6 жовтня 1995 р. / за ред. Б. А. Гудзяка. – Львів : Видавництво Інституту Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 1997. – С. 79-124.
12. Саварин Н. В. Роль Отців Василіян у Канаді / Н. Н. Саварин. – Мондер : Видавництво Василіян, 1938. – 60 с.

13. Свірський Н. Н. Туди линуть наші серця (Історія мондерського монастиря) / Н. Н. Свірський. – Мондер-Торонто : Видавництво Василян, 1963. – 88 с.
14. Світлій пам'яті василян-піонерів / за ред. В. О. Гайдука. – Мондер : Видавництво ОО. Василян, 1963. – 120 с.
15. Шкраб'юк П. В. Монаший Чин Отців Василян у національному житті України / П. В. Шкраб'юк. – Львів : Видавництво Отців Василян – Місіонер, 2005. – 439 с.
16. Шкраб'юк П. В. Монаший Чин Отців Василян у суспільно-культурному житті України : автореф. дис. ... док. іст. наук / П. В. Шкраб'юк; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2007. – 34 с.
17. Шкраб'юк П. В. Спогади француза з Квебеку отця Жана, ЧСВВ, як засіб концептуалізації конфесійної та національної ідентичності / П. В. Шкраб'юк // Вісник Львівського університету. Серія журналістики / за ред. М. Г. Житарюка. – Львів : Видавництво ЛНУ ім. І. Я. Франка, 2006. – Вип. 28. – С. 152-156.
18. Klymasz R. B. The Ukrainians in Canada, 1891-1991. National Museums of Canada / R. B. Klymasz. – Ottawa : Published by the Canadian Museum Civilization and the National Museum Science and Technology, 1989. – 128 p.
19. Yuzyk P. M. The Ukrainian Greek Orthodox Church of Canada 1918-1951 / P. M. Yuzyk. – Ottawa : University of Ottawa Press, 1981. – 210 p.

Referenses:

1. Vavryk, M. M. (1958). *Po vasyliians'kykh monastyryakh*. Toronto: Vydavnytstvo Vasyliyan. [in Canadian].
2. Vasyliiany (2002). In V.I. Shynkaruk (Ed.), *Filosofs'kyu entsyklopedychnyy slovnyk* (pp. 72-73). Kyiv: Abrys. [in Ukrainian].
3. Zaluts'ka, H. I. (2017). Osvitni aspekty diyal'nosti chynu svyatoho Vasyliya Velykoho pid chas pershykh tr'okh khvyl' emihratsiyi ukrayintsiv do Kanady (pochatok XX st. – 60-ti roky XX st.) [The Educational Aspects Of Osbm Activity At The Time Of The First Three Waves Of Ukrainian Emigration To Canada (the Beginning Of The XX-th Century-60-th Years Of The XX-th Century)] V. L. Fedyaeva, (Ed.). *Pedahohichni nauky – The pedagogical sciences*, (LXXVII, 1), 14-17. [in Ukrainian].
4. Yosafat, I. Zh. (2001). *Natsional'no-hromadyans'ka pratsya vasyliians'kykh ottziv-pioneriv*. Vankuver: Pillar of Fire. [in Canadian].
5. Kazymyra, B. D. (1961). *Pershyy vasyliianyn u Kanadi*. (Vol. 166). Toronto: Dobra knyzhka. [in Canadian].
6. Marko, M. R., Damaskyn, I. P., & Polans'kyu, P. P. (2001). *Vasyliiany – pionery drukovanoho slova*. Vankuver: Pillar of Fire. [in Canadian].
7. Marunchak, M. H. (1991). *Istoriya ukrayintsiv Kanady*. (Vol. 1). Vinnipeh: UVAN v Kanadi. [in Canadian].
8. Mel'nychuk, B. I., & Uniyat, V. B. (2004). Zhan Yosafat-Ivan. In H.I. Yavors'kyu (Ed.), *Ternopil's'kyu entsyklopedychnyy slovnyk: u 4 tomakh* (Vol. 1, p. 569). Ternopil': Vydavnycho-polihrafichnyy kombinat «Zbruch». [in Ukrainian].
9. Paslavs'kyu, I. V. (2003). Vasyliiany (bazyliiany). In V.A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny: u 10 tomakh* (Vol. 1, pp. 442-443). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
10. Patrylo, I. I. (1975). *Dzherela i bibliohrafiya istoriyi Ukrayins'koyi Tserkvy*. Rome: Vasyliiany. [in Italian]
11. Pidruchnyy, P. V. (1997). Pochatky Vasyliians'koho chynu i Beresteys'ka uniya. Abstracts of Papers '95: *Beresteys'ka uniya ta vnutrishnye zhyttya Tserkvy u XVII stolitti: "Beresteys'ky chytannya"*. (pp. 79-124). L'viv: Vydavnytstvo Instytutu Istoriyi Tserkvy L'vivs'koyi Bohoslovs'koyi Akademiyi. [in Ukrainian].

12. Savaryn, N. V. (1938). *Roľ Ottsiv Vasyliyan u Kanadi*. Monder: Vydavnytstvo Vasyliyan. [in Canadian].
13. Svirs'kyi, N. N. (1963). *Tudy lynut' nashi sertsya (Istoriya monders'koho manastyrya)*. Monder-Toronto: Vydavnytstvo Vasyliyan. [in Canadian].
14. Hayduk, V. O. (Ed.). (1963). *Svitlii pamyati vasyliyan-pioneriv*. Monder : Vydavnytstvo OO. Vasyliyan. [in Canadian].
15. Shkrab'yuk, P. V. (2005). *Monashyy Chyn Ottsiv Vasyliyan u natsional'nomu zhytti Ukrayiny*. L'viv: Vydavnytstvo Ottsiv Vasyliyan – Misioner. [in Ukrainian].
16. Shkrab'yuk, P. V. (2007). *Monashyy Chyn Ottsiv Vasyliyan u suspil'no-kul'turnomu zhytti Ukrayiny* [Monastic Order of Basilian Fathers in the Social-Cultural Life of Ukraine] (*Extended abstract of Doctor's thesis*). L'viv. [in Ukrainian].
17. Shkrab'yuk, P. V. (2006). Spohady frantsuza z Kvebeku ottsya Zhana, CHSVV, yak zasib kontseptualizatsiyi konfesiynoyi ta natsional'noyi identychnosti [Flashbacks Of Father Jean, Frenchman From The Quebec, RSBG, As Method Of Conceptualization Of Confession And National Identity] (M. H. Zhytaryuk, Ed.). *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriya zhurnalistyky – Visnyk of Lviv University. A series of journalism*, (28), 152-156. [in Ukrainian].
18. Klymasz, R. B. (1989). *The Ukrainians in Canada, 1891-1991. National Museums of Canada*. Ottawa: Published by the Canadian Museum Civilization and the National Museum Science and Technology. [in Canadian].
19. Yuzyk, P. M. (1981). *The Ukrainian Greek Orthodox Church of Canada 1918-1951*. Ottawa: University of Ottawa Press. [in Canadian].

Анатолій Бодруг

**Вклад представителей Ордена святого Василия Великого
в сохранение национально-культурных связей
украинцев Канады в XX в.**

Цель данной научной статьи заключается в освещении вопроса роли представителей Украинской греко-католической церкви в национально-культурном процессе, что имеет место в среде украинской диаспоры Канады. Именно деятельность монашеского Ордена святого Василия Великого является ярким примером преданного служения украинскому народу, учитывая его пребывание далеко за пределами этнической территории. Для достижения указанной цели было привлечено необходимое количество источников и историографической литературы, которые касались различных аспектов затронутой проблемы. Автором были применены следующие общеисторические научные методы исследования, как историко-генетический, историко-сравнительный и историко-типологический. В рамках данного исследования было рассмотрено духовную и общественную деятельность выдающихся Василиян Канады. Автором исследуется вклад Ордена святого Василия Великого в сохранение национальной идентичности и духовности нашего народа. Особое внимание посвящено изучению роли Ордена в образовательном процессе украинской диаспоры Канады. Впервые предпринята попытка обобщения различных аспектов проблемы.

Ключевые слова: украинская диаспора Канады, Орден святого Василия Великого, национально-культурные связи, духовная жизнь диаспоры, образовательные процессы.

Отримано 21.11.2018 р.

**«THE COSSACK PERIOD» AS A HISTORIOGRAPHICAL CONCEPT IN THE
WRITINGS ON THE LOCAL HISTORY OF DNEIPER REGION UKRAINE,
XIX – BEGINNING OF XX CENTURY**

Lyudmyla Novikova

PhD (History), Associate Professor
Odessa I. I. Mechnikov National University
2, Dvoryanska Str., Odessa, 65082, Ukraine
lyudmilanovikova@hotmail.com

In the article it is posed the problem of the existence of historiography concept of «the Cossack period» in the historiography of the local history of Dnieper region Ukraine in the epoch of the formation of modern Ukrainian nation. At that time the historiography of history of Ukraine was gradually transformed into an independent direction of research. In particularly this process was connected with the appearance of its own national history periodization. In this regard, the traditional Cossack theme which was considered as Ukrainian in the conditions of the Russian Empire, to a certain extent had lost the role of the sole representative of history of Ukraine.

The Ukrainian historiography has expanded the horizons of Ukrainian history towards ancient times, for example, the times of Rus' (according the conception of Rus'-Ukraine by V. B. Antonovych and M. S. Hrushevs'kyi) and earlier and also concedered the original development of contemporary Ukrainian society as a period of national revival. Accordingly the epoch of emerging and development of the Cossacks as a individual Ukrainian historical phenomenon was changed into the next stage of the history of Ukraine in modern model (paradigma) of its historical development. Therefor in the article it is paid attention to the emergence of the concept of «the Cossack period» in the context of general history of Ukraine.

At the same time, the historical researches in Dnieper region Ukraine which were of non-whole national Ukrainian, but of territorial, local character also contained in themselves the reflection of attempts to distinguish the concept of «the Cossack period» because they considered all periods available by sources in the history of the regions – from antiquity (as to the South) to the present, or in the history of certain settlements they examined a consistent change of periods, starting from their foundation.

The article also paid attention to the different approaches of the authors to using the concept of «the Cossack period» in the historiography of the local history, proposed the three types of concept: people (narodnycky) type (or demographic, ethnographic, estate); political one (or political and state) (concerning the Hetmanate or Zaporoz'ka Sich); mixed people (narodnycky) and political one (Slobids'ka Ukraine).

As a result of the made research it was found that in the historiography of the history of different regions of Dnieper region Ukraine there were particular types of concept of «the Cossack period», depending on the local historical experience, the approaches of the individual authors and others. The influence of the concept of «the Cossack period», which was characteristic to V. B. Antonovich-M. S. Hrushevsky's national paradigm of history of Ukraine, according to used sources, is the most noted in the history of the Kharkiv, by D. I. Bagalij, who was V. B. Antonovich's disciple, although we can not exclude its effect towards the authors of the history of the city of Chernihiv.

Key words: *the concept of «the Cossack period», the modern historiography of Ukraine, the historiography of the history of different regions of Dnieper region Ukraine, the historiography of the history of settlements in Dnieper region Ukraine.*

Людмила Новікова

Кандидат історичних наук, доцент
Одеський національний університет імені І.І.Мечникова
Вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна
lyudmilanovikova@hotmail.com

«КОЗАЦЬКИЙ ПЕРІОД» ЯК ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ КОНЦЕПТ У ПРАЦЯХ З МІСЦЕВОЇ ІСТОРІЇ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ, ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.

У статті здійснена постановка проблеми існування історіографічного концепту «козацький період» в історіографії місцевої історії Наддніпрянської України доби формування модерної української нації. У цей час історіографія історії України поступово перетворюється на самостійний напрямок досліджень, що відбувалося, зокрема, за допомогою формування власної періодизації національної історії. У зв'язку з цим традиційна козацька тематика, що визнавалася українською в умовах Російської імперії, до певної міри втрачала роль єдиного репрезентанта історії України. Українська історіографія розширювала обрії історії України у давнину, наприклад, за рахунок Русі (у контексті концепції Русі-України В. Б. Антоновича та М. С. Грушевського) і більш ранніх часів, а також осмислювала самотутній сучасний розвиток українського суспільства як період національного відродження. Відповідно доба появи та розвитку козацтва як окремого українського історичного феномену перетворювалася на черговий етап в історії України у модерній моделі (парадигмі) її історичного розвитку, що розроблялася В. Б. Антоновичем та М. С. Грушевським. Тому у статті приділена увага становленню концепту «козацького періоду» у контексті загальної історії України. Водночас історичні дослідження в Наддніпрянській Україні не загальнонаціонального українського, а територіального, місцевого характеру теж містили в собі відображення спроб виділити концепт «козацького періоду», тому що розглядали всі, доступні за джерелами, періоди в історії регіонів – від античності (в умовах півдня) до сьогодення, або, в історії окремих населених пунктів, – послідовну зміну періодів, починаючи від їх заснування.

У статті також приділено увагу різним підходам авторів до використання концепту «козацького періоду» в історіографії місцевої історії, запропоновано виділення трьох типів концепту: народницького (демографічного, етнографічного, станового); політичного (державно-політичного) (у зв'язку з Гетьманщиною чи Запорозькою Січчю); змішаного народницько-політичного (Слобідська Україна).

Внаслідок проведеного дослідження було з'ясовано, що в історіографії історії різних регіонів Наддніпрянської України існували особливі типи концепту «козацького періоду», в залежності від місцевого історичного досвіду, підходів окремих авторів та ін. Вплив концепту «козацького періоду», властивого національній парадигмі історії України В. Б. Антоновича-М. С. Грушевського, згідно використаним джерелам, найбільше виражений в історії міста Харкова, за авторством Д. І. Багалія, що був учнем В. Б. Антоновича, хоча не можна виключати його вплив і на авторів історії м. Чернігова.

Ключові слова: *концепт «козацького періоду», модерна історіографія України, історіографія історії окремих регіонів України, історіографія історії населених пунктів Наддніпрянської України.*

Модерна історіографія історії України в Російській імперії переживала процес становлення як спеціальна дисципліна, предмет якої перетворювався на самостійний. Цей процес був багатовимірним, і знайшов своє відображення, зокрема, в історіографії історії окремих регіонів та населених пунктів Наддніпрянської України. При цьому необхідно відзначити, що увага до української складової їх історії приділялася авторами, що проводили дослідження на ґрунті різних історіографічних парадигм (моделей, взірців): як української національної, що остаточно була оформлена наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., української постдержавної (у якій, поряд з визнанням самобутності української історії, констатувалося припинення існування Гетьманщини та Запорозької Січі), так і територіальної (регіональної), імперської.

У свою чергу, поняття української історії часто асоціювалося з історією козацтва, і це було властиво і українській, і російській історіографії. Як відзначав М. С. Грушевський, у Російській імперії в історичній науці історія українського козацтва сприймалася як головний репрезентант історії української. Вчений вказував на вплив так званої традиційної схеми «руської історії», коли «...при українській історії, як вона звичайно мислила ся, зіставали ся тільки часи «отпадения от Польши» й «присоединения к России», себто історія української козащини, яка уривала ся з кінцем Гетьманщини безповоротно або продовжувалася *ad libitum* історією українського відродження» [1, с. 4]. Однак у ХІХ ст. поступово відбувався перегляд підходів до висвітлення загальної історії України, її межі розширювалися, зокрема, за рахунок Русі (згідно концепції Русі-України) тощо. Тому втрачалася актуальність ототожнення історії України з історією козацтва, яка, в свою чергу, дає властиві характеристики вже окремому «козацькому періоду». Водночас необхідно відзначити, що історичні дослідження в Наддніпрянській Україні не загальнонаціонального українського, а територіального, місцевого характеру, теж містили в собі відображення спроб виділити концепт «козацького періоду», тому що розглядали всі, доступні за джерелами, періоди в історії регіонів – від античності (в умовах півдня) до сьогодення, або, в історії окремих населених пунктів, – послідовну зміну періодів, починаючи від їх заснування.

Мета даної статті полягає у тому, щоб виділити наукову проблему існування історіографічного концепту «козацький період» в історіографії місцевої історії Наддніпрянської України доби формування модерної української нації, з'ясувати особливості використання історіографічного концепту «козацького періоду» в різних регіонах, визначити його різні типи.

Актуальність дослідження пов'язана з недостатнім висвітленням в історіографії обраної для вивчення проблеми.

Об'єктом дослідження є історіографія місцевої історії в Наддніпрянській Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. Предметом дослідження виступають особливості використання в історіографії місцевої історії Наддніпрянської України ХІХ – початку ХХ ст. такого концепту, як «козацький період».

Джерельна база дослідження включає в себе комплекс праць з історії окремих регіонів Наддніпрянської України: Лівобережжя, Півдня та Слобожанщини, а також з історії населених пунктів в цих регіонах.

У сучасній історіографії знайшли відображення окремі аспекти обраної для дослідження теми. Актуальним є використання термінів «козацька» та «післякозацька» доба, що має місце в контексті історії регіональної – Південної України, або у зв'язку з історією самого козацтва [2; 3]. Так чи інакше торкаються проблеми ті вчені, які вивчають історіографічну спадщину окремих істориків, присвячену історії козацтва [1. XXXII-XXXVII]. Частково висвітлюється або згадується питання «козацького періоду» та пов'язані з ним к працях, присвячених історії розвитку поглядів на періодизацію історії України [4; 5]. Однак в існуючій історіографії практично відсутня увага до порівняння регіональних особливостей функціонування концепту «козацького періоду», не приділена увага його формуванню в модерній національній та територіальній історіографії.

Звертаючись до вивчення предмету, необхідно відзначити, що «козацький період» як історіографічний концепт-ідея не мав певний час чіткого осмислення в історичних дослідженнях обраного періоду, за певним винятком праць, присвячених історії Південної України. Окремі ознаки концепту з'являлись у працях дослідників переважно відповідно історіографічній традиції, особистим уподобанням авторів, фактичним суб'єктам політичної й народної (суспільної) історії тощо. Однак такий до-теоретичний період функціонування концепту створив необхідні передумови для його теоретичного осмислення, що стало можливим у контексті формування уявлень стосовно загальної історії України. Це осмислення, у свою чергу, відобразилося в окремих працях з місцевої історії. У зв'язку з цим, перед безпосереднім аналізом особливостей проявів історіографічного концепту «козацького періоду» в працях з місцевої історії, необхідно звернутися до його відображення в історіографії загальної історії України.

До питання стосовно формування концепції «козацького періоду» у контексті загальної історії України. Ще у XVIII ст. у працях різних авторів сформувався образ української історії (як історії «Малої Росії») як історії українського народу та козацтва, що іноді розглядалися як синоніми [6]. Поступово відбувалася відмова від отождолення історії козацтва з історією народу, коли козацтво почало розглядатися як феномен в історії українського народу, який його репрезентує. Це простежується в «Истории Русов, или Малой России» [7. 18], «Истории Малороссии» М. А. Маркевича та ін. Останній, зокрема, відзначав, що «початок шістнадцятого століття ознаменовано важливою для малоросіян переміною», коли починається з П. Лянцкоронського «наша Гетманщина» [8, с. 4, 27]. Важливу роль у закріпленні за козацькою тематикою її особливого значення в українській історіографії зіграли також М. О. Максимович, М. І. Костомаров.

У другій половині XIX ст. поняття «козацьких часів» популяризував у своїх лекціях у Київському університеті відомий історик, вчитель

М. С. Грушевського, В. Б. Антонович. Свої «Виклади про козацькі часи на Україні» вчений у академічному 1895-1896 році читав російською мовою в Київському університеті, а українською – приватно. Його лекції були записані студентами та видані (щоправда, за твердженням Д. В. Антоновича, без редакції автора) в перший раз як «бесіди». У лекціях (викладах) В. Б. Антоновича було відображено спробу осмислити значення в історії України саме козацької доби. У «Передньому слові автора» зазначалося, що для викладів з історії України він обрав «період козаччини» з огляду на те, «що в ньому найвиразніше і найяскравіше за все визначилася та провідна ідея, що виявила собою жадання народу». Ця ідея, або «принцип», був «*вічевий*, принцип *широкого демократизму* і признання рівного політичного права задля кожної одиниці суспільства ... ця провідна ідея вельми рельєфно визначилася в козаччині, а ще виразніше із погляду запровадження й зреалізування її у житті – у Запорозькій Січі». Історик також наголошував на тому, що реалізація цієї ідеї ускладнювалася в історії України відсутністю необхідних умов, «доказ на це подає нам найяскравіший момент в історії козаччини – Хмельниччина, коли історичні обставини сприяли найліпше, однак ж увести в життя провідну ідею українського народу не довелося, бо на те не стало культурного розвитку, переконань та витривалості». Історик простежує історію козацтва в різних формах з часів Великого князівства Литовського, включаючи період його існування у ХІХ ст. [9].

Ідеї періодизації історії України були далі розроблені учнем В. Б. Антоновича М. С. Грушевським. Останній у 1898 р. у передмові до першому тому своєї відомої праці «Історія України-Русі» зазначав, що «досі ми не маємо науково зробленої історії українсько-руського народу, що обіймала б весь час його історичного існування» [1. [1]].

У «Вступних замітках» до тому М. С. Грушевський виділив найважливіші періоди історії українського народу. Зокрема, він вказав на те, що «...сі дві доби політичного українського життя – стару, княжу і новішу – народню (козацьку), можна було б назвати тезою й антитезою, що доходять до синтези в століттю українського відродження» [1, с. 20]. Народню (козацьку) добу, або третій історичний період, коли відбулося «розбудження відпорної енергії національної самоохорони ...», історик розпочинає з кінця ХVІ ст. Це була, за висловом М. С. Грушевського, «недовга, але многоважна доба найбільшої активності нашого народу як народу». Отже, М. С. Грушевський, подібно В. Б. Антоновичу, використовує поняття «народна (козацька) доба». Тим самим історик сприяв утвердженню не тільки модерної національної концепції історії України, але й формуванню поняття «козацький період» у якості історіографічного концепту в українській національній історіографії.

Концепція «козацького періоду» в контексті місцевої історії: між інтегрованими історіографічними підходами та модерною концепцією національної історії України. Специфіка розвитку історіографії в Наддніпрянській Україні в обраний період полягала у поєднанні самобутніх, національних рис (коли історія України та історія її регіонів

розглядалася як окрема – народна, державна, або як постдержавна), та інтегрованих характеристик в умовах імперії. Останні включали висвітлення історії Наддніпрянської України як імперського регіону. Те ж стосувалося й менших регіонів, які її складали: Лівобережної України, Південної України, Правобережної України, Слобідської України, часто з використанням тогочасних термінів в умовах відсутності або початку формування власної відповідної термінології – Новоросійський край, Південно-Західний край. Розмаїття підходів до висвітлення «козацького періоду» в історіографії місцевої історії визначалося й обранням авторами різних предметів для дослідження, таких, як історія колонізації регіонів, історія політична або соціальна. Це дозволяє виділити три головні типи концепту «козацький період»: народницький (демографічний, етнографічний, становий); політичний (державно-політичний) (у зв'язку з Гетьманщиною чи Запорозькою Січчю); змішаний народницько-політичний концепт (Слобідська Україна).

У контексті вивчення *історії Південної України* поняття щодо «козацького періоду» формувалося, на наш погляд, не стільки під впливом власне історіографічних передумов (тобто практики використання поняття у попередній історіографії), скільки з урахуванням того, що історія козацтва складала й продовжувала у ХІХ ст. складати важливу частину історії сучасного регіону та суміжних територій (Кубані), куди відбувся відплив козацького населення (Чорноморського козацького війська) наприкінці ХVІІІ ст. Серед українських історіографічних передумов появи цього концепту необхідно згадати погляди козацького літописця Григорія Грабянки, який на початку ХVІІІ ст. у «Слові до читача заради чого ця історія написана» як передмові до своєї відомої історичної праці «Перебіг презильної і від початку поляків щонайкривавішої небувалої битви Богдана Хмельницького гетьмана запорізького...», або так званого «Літопису», позначав козацький простір до Чорного моря, маючи на увазі територію, з якою пов'язана історія козацтва, яку козаки «розширили» [10]. Не слід виключати й впливу інших праць, включно з іноземною історіографією історії України.

Одним з перших дослідників, який наповнює зміст одного з періодів історії Південної України (переважно) історією козацтва, став ад'ютант герцога А.-Е. де Рішельє Г. де Кастельно. Перше видання його праці під назвою «Нариси давньої та модерної історії Нової Росії» вийшло у 1820 р., а друге – у 1827 р. у Парижі французькою мовою. В описі матеріалів до другої епохи в історії регіону автор відзначає, що буде вести мову, зокрема, про запорозьких козаків, подвиги яких, за його висловом, «нагадують байки». Відповідно Г. де Кастельно приділяє багато місця історії козацтва власне під час викладу матеріалів до другої епохи [11, с. 3-2,7, 324 та ін.]. Таким чином, Г. де Кастельно використовує до певної міри концепт «козацького періоду» для періодизації історії південноукраїнського регіону (пов'язуючи з ним другу епоху в його розвитку), хоча і не обґрунтовує його теоретично, за виключенням наголошення на факті діяльності козацтва.

Більш теоретичний характер набувають міркування учасників наукового гуртка в Одесі на початку 1830-х років. Його члени – випускники Московського університету – свідомо обрали періодизацію для визначення стратегії своїх наукових пошуків та студій. Тим самим обрана періодизація більш чітко набула методологічного характеру. Сучасна, або новітня історія півдня України, на думку членів наукового гуртка, мала розпочинатися «від козацтва» і продовжуватися до 1830-х років. А. О. Скальковський, як член цього гуртка, мав займатися новітньою історією [12, с. 54], і саме він від-ділив більш-менш чітко власне самобутню «козацьку добу» (зосереджуючись на історії Нової Січі) в історії регіону від «руського» періоду, хоча іноді його погляди набувають ззовні еклектичного характеру. Це було викликано, зокрема, тим, що він виявляє у окремих своїх працях два підходи до вивчення історії півдня України: державницький та народницький. Тому «руське проникнення у степ» він бачить і як державне, і як народне, за рахунок переселенців, серед яких були і українські козаки (які розглядалися істориком як частина «руського» населення півдня) [13, с. 7]. Слід відзначити, що для А. О. Скальковського властиво використання двох типів концепту «козацького періоду»: народницького та політичного (щодо історії Нової Січі).

Концепт «козацької доби» здебільшого народницького типу простежується й у дослідженнях історії окремих населених пунктів півдня України. Одним з перших, хто звернувся до теми історії населених пунктів на території півдня (а саме Нової Січі), був колишній запорожець М. А. Корж, який залишив свої «оповіді», упорядковані архієпископом Гавриїлом (В. Ф. Розановим) [14]. Звертаючись до історії міста Катеринослава у розвідці «Про початок міста Катеринослава» [14, с. 55-61], М. А. Корж простежує зміни назв міста, за його характерними виразами, «починаючи від давніх часів запорозьких», або «після Запорожжя» [14, с. 57, 60]. Крім того, він подає певну інформацію щодо історії населених пунктів на території Січі, розвитку окремих козацьких зимівників, походження назв, які існували ще до 1775 р. Один з розділів його записок так і названий: «Про стародавні запорозькі селища, що були ще до атакування Січі» [14, с. 84-94]. Всього селищ М. А. Корж нараховує 17, тоді як, на його думку, «...на інших місцях, по всіх Запорозьких володіннях, були одні тільки зимівники, хутори і курені (шалаша) козацькі, як у кочуючих Ногайців...» [14, с. 93].

Інший автор, відомий українофіл Я. П. Новицький, присвятивши свою працю історії міста Олександрівська Катеринославської губернії (перше видання здійснено місцевим земством у 1905 р.), використав свідчення старожилів, матеріали запорозького архіву та інші джерела. Його усвідомлення припинення «козацького періоду» в історії місцевості, на якій розташований Олександрівськ, відображено у наступних міркуваннях: «...Олександрівськ заснований на попелищі козачих зимівників, ... за корінним складом населення тут багато малоросів, нащадків «слобожан» і «гетьманців», багато нащадків «Війська славного Запорозького, Низового»...». Їм автор і присвятив

свою працю. Слід відзначити, що Я. П. Новицький не тільки згадує про попередній козацький період в історії міста, негативну реакцію запорожців на заснування фортеці (що, на думку автора, означало заснування міста), але, звертаючись до історії власне Олександрівська, простежує наявність колишніх запорожців та іншого козацтва у його населенні після заснування [15, с. 185-186, 198, 217].

Ще один відомий дослідник історії півдня України, архієпископ Гавриїл (В. Ф. Розанов), звертаючись до історії Херсонської та Таврійської єпархії на півдні України, мав на меті визначити особливості заснування окремих населених пунктів, переважно сіл, іноді зупиняючись більш докладно на дальшому розвитку. У зв'язку з цим його внесок у використання концепту «козацького періоду» обмежувався практично фактами про козацьке заснування населеного пункту. Зокрема, звертаючись під 1766 р. до історії с. Лелеківки Бобринецького повіту, автор використовував місцевий переказ про те, що назва села походить від першого жителя-запорожця, що мав прізвисько Лелека [16, с. 10].

Прикладом висвітлення історії міст на півдні України є праця з історії Катеринослава, що була підготовлена М. М. Владимировим та видана у 1887 р. як ювілейна [17]. Серед іншого автор, наводячи відомості щодо заснування 2-го Катеринослава, відзначає, що для цього був обраний правий берег Дніпра між Новим та Старим Кайдаками, «саме те місце, на якому знаходилась старожитня козацька слобода Половиця», час заселення якої невідомий (вона згадується в одному з ордерів у 1764 р.). Крім того, автор посилається на спогади М. А. Коржа, що заселення слободи почалося тоді, коли його предки зайшли «в цю украйну». М. М. Владимиров вказує на значення Половиці для козаків, яке, на його думку, дорівнювало Києву (тут були монастирські володіння), подає історичний нарис з XIII ст., вказує на заснування тут зимівників та хуторів козаками близько 1750 р. [17, с. 30-35].

Особливе місце концепт «козацького періоду» займає в історіографії місцевої історії *Лівобережної України*, що раніше входила до складу Лівобережної Гетьманщини. Необхідно відзначити, що, відповідно історичним умовам Лівобережжя, для історіографії місцевої історії властивими є також два типи концепту «козацького періоду» – народницький та державно-політичний.

Використання першого типу простежується у працях О. М. Лазаревського, присвячених історії сіл регіону. Головний лейтмотив історії сіл колишньої Гетьманщини у зображенні дослідника – це історія втрати їх козацьким (за станом) населенням свого статусу та перетворення його на «підданих», що, у свою чергу, виступало стимулом для початку боротьби колишніх козаків за відновлення своїх прав. Представляє інтерес те, що історія сіл дозволила історичу практично в середині «козацького періоду» (в сенсі державно-політичному) виділити козацький (в народницькому розумінні, коли люди відносилися до козацького стану) та некозацький період, як період втрати козацького

стану їх мешканцями (або частиною мешканців), тобто переходу до «підданства». Прикладом є розвідки історика, зібрані у праці «Исторические очерки сел Конотопского уезда», зокрема, стосовно сіл Великий та Малий Самбір, Дентівка [18, с. 12-16]. Заснування Дентівки історик відносить до середини XVII ст., робить припущення, що вона було засноване, «можливо, під час війн Хмельницького «нахожими» з правого берега Дніпра людьми». На основі аналізу документів, фрагменти яких наводяться в тексті, автор робить висновок про те, що поселення наприкінці XVII ст. було селом з усіма ознаками: «у 1699 р. у Дентовці був вже ктитор, отаман і війт, тобто була вже церква та значне населення: у козаків – отаман, у посполитих селян – свій війт». Далі автор простежує, як село то потрапляло у приватну власність, то знову перетворювалося у «вільне військове село», а з часом – знову у приватне володіння. Далі історія села була відзначена тільки зміною приватних власників.

Державно-політичний концепт «козацького періоду» (з включенням елементів народницького) відображений в історії м. Чернігова, що з'явилася в контексті святкування ювілеїв міст, початок яких пов'язаний з історією Київської Русі. Ювілейне видання «Очерк истории города Чернигова, 907-1907» побачило світ у 1908 році [19]. Автор запропонував періодизацію історії міста, засновану на державницько-політичному підході: Чернігів князівсько-вічового періоду (907-1356); Литовський період (1356-1503); Московський період (1503-1618); Польський період (1618-1654); Період Гетьманський (1654-1722); Перехід до загальноімперського управління (1722-1782); Чернігів та його громада до реформ Катерини II; Введення у дію Катерининських установ (1782-1870); Період пореформений.

Слід відзначити, що у цій схемі період Гетьманщини визначений як рівноправний іншим періодам державно-політичного підпорядкування Чернігова. Звертає на себе увагу те, що автор виключає з «періоду Гетьманського» добу обмеження прав Гетьманщини, з 1722 р., тобто цей період практично розглядається як перехідний, а не самобутній. Водночас і під час характеристики інших періодів в історії міста автор включає відомості стосовно появи та ролі козацтва в історії Чернігівщини, що дозволяє віднести їх до концепції «козацького періоду» народницького характеру. Зупиняючись безпосередньо на питанні формування козацтва в регіоні, автор відзначає, що причинами появи козаків як «класу напіввійськових степових промисловиків (здобичників)» було розташування Чернігова на кордоні з татарами та Литвою, незабезпеченість міста засобами оборони й ініціатива місцевого населення, яке з свого середовища створило цей «клас». Серед іншого, вказується на те, що «козаки для нижчого класу стали ідеалом рицаря та громадянина», створюючи на Чернігівщині особливу систему цінностей [19, с. 15-16].

Особливий інтерес представляє концепт «козацького періоду», відображений в окремих працях з історії населених пунктів *Слобідської України*, що з'явилися на початку XX ст. В них зустрічається змішаний

народницько-політичний тип концепту «козацького періоду», який, на наш погляд, демонструє вплив теоретичної моделі періодизації історії України в національній історіографічній парадигмі В. Б. Антоновича та М. С. Грушевського. Прикладом цього є дослідження Д. І. Багалія та Д. І. Міллера «История города Харькова» (т. 1, 1905) [20]. Необхідно відзначити, що Д. І. Багалій, як і М. С. Грушевський, був учнем В. Б. Антоновича. Тому ми можемо припустити існування прямого впливу концепції періодизації загальної історії України модерного типу на історичне дослідження авторів історії Харкова. Як теоретичне підґрунтя для свого дослідження, Д. І. Багалій розглядав питання періодизації. У передмові до книги він, зокрема, відзначав, що історія Харкова, включаючи XVII, XVIII та XIX ст., «...охоплює всі сторони міського життя у давній козацький період, епоху реформи, що наслідувала йому, коли відбувалася ліквідація колишнього своєрідного устрою та побуту, і у XIX столітті...» [20, с. 3]. Перший том дослідження історії м. Харкова і був присвячений «козацькому періоду» та періоду реформ, нагадуючи згаданий вище підхід, використаний при написанні історії м. Чернігова. Ми віднесли використаний Д. І. Багалієм та Д. І. Міллером концепт «козацького періоду» до змішаного типу – народницько-політичного, з огляду на особливості козацького самоврядування в Слобідській Україні та увагу авторів до характеристики різних аспектів життя місцевого населення, від питань колонізації і адміністрації до освіти.

Таким чином, в умовах формування модерної української нації відбуваються зміни у підходах до висвітлення української історії, формується самобутня національна парадигма цієї історії. У зв'язку з цим відбувається зміна ставлення до історії козацтва. Якщо спершу вона розглядалася як синонім до українського народу, або як така, що репрезентує власне українську історію, то згодом, з розширенням в історіографії хронології історії України, час існування козацтва перетворюється на її важливий черговий етап, який зберігає виняткове значення й для наступного історичного розвитку. Водночас історичні дослідження в Наддніпрянській Україні територіального, місцевого характеру теж містили в собі відображення спроб виділити концепт «козацького періоду». Внаслідок проведеного дослідження було з'ясовано, що в різних регіонах Наддніпрянської України в історіографії місцевої історії (регіонів та населених пунктів) існували особливі типи концепту «козацького періоду», в залежності від історичного досвіду, підходів окремих авторів та ін. Їх можна поділити на три типи: народницький (демографічний, етнографічний, становий); політичний (державно-політичний) та змішаний народницько-політичний. Вплив концепту «козацького періоду», властивого національній парадигмі історії України В. Б. Антоновича – М. С. Грушевського, згідно використаним джерелам, найбільше відображений у праці з історії міста Харкова (1905), за авторством Д. П. Міллера та Д. І. Багалія, що був учнем В. Б. Антоновича, хоча не можна виключати його вплив і на авторів дослідження з історії м. Чернігова (1908).

Джерела та література:

1. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / Редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1991. – Т. 1. – 1994. – 736 с. – (Пам'ятки іст. думки України).
2. Бачинська О. А. Козацтво в «післякозацьку» добу української історії (кінець XVIII – XIX ст.) / О. А. Бачинська. – К. : Вища шк., 2011. – 287 с.
3. Південна Україна : козацька та після козацька доба (XVI-XX ст.) : матеріали Міжнародних наукових читань, Одеса, 26-27 травня 2012 р. – Одеса : СПД Бровкін, 2012. – 112 с.
4. Кульчицький С. Періодизація вітчизняної історії у працях Інституту історії НАНУ / С. Кульчицький // Український історичний журнал. – 2011. – № 3. – С. 161-173.
5. *Потульніцький В.* Схеми періодизації історії України в українській історіографії 19 – 20 ст. : проблеми теорії та методології / В. Потульніцький // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики. – К., 2000. – Т. 5. – Ч. 2. – С. 434-461.
6. Симоновский П. И. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой – Бишенга, латинской – Безольди, французской – Шевалье и рукописей русских, через Бунчукового товарища Петра Симоновского 1765 года / П. И. Симоновский. – Москва : б. и., 1847. – [8], 159, 17, [1] с.
7. Кониский Г. История Русов или Малой России, сочинение Георгия Конисаго, Архиепископа Белорусского. – Москва : В университетской тип., 1846. – IV, [2], 257, [5], 45 с.
8. Маркевич Н. История Малороссии : [в 5 т.] / Николай Маркевич. – Москва : Тип. Августа Семена, 1842. – Т. 1. – 387, X с.
9. Антонович В. Про часи козацькі на Україні / Володимир Антонович. – К. : Вид-во худ. літ-ри «Дніпро», 1991. – Режим доступу : <http://exlibris.org.ua/kz/index.html> (останній перегляд – 15.09.2018).
10. Грабянка Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Г. Грабянка ; пер. із староукр. – К. : Т-во «Знання» України, 1992. – 192 с.
11. Castelnau, Gabriel de. Essai sur l'Histoire ancienne et moderne de la Nouvelle Russie / G. de Castelnau. – 2 edition. – A Paris, 1827. – Т. 1. – 355 p.
12. Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України : Аполлон Скальковський / В. М. Хмарський // Записки історичного факультету. – Одеса, 1998. – Вип. 6. – 318 с.
13. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, составленное Аполлоном Скальковским, коллежским ассесором, кандидатом прав, членом общества сельского хозяйства Южной России / Аполлон Скальковский. – Одесса : В Гор. тип., 1836. – Ч. 1 : с 1731 по 1796 год. – [4], XI, [3], 289 с.
14. Корж Н. Л. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа / Н. Л. Корж. – Одесса : В Гор. тип., 1842. – 95 с.
15. Новицкий Я. П. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии, 1770-1806 / Я. П. Новицкий // Новицкий Я. Твори : у 5 т. – Запоріжжя, 2007. – Т. 1. – С. 184-303.
16. Гавриил [В. Ф. Розанов], архиепископ Херсонский. Историко-хронологическое описание церквей епархии Херсонской и Таврической / Гавриил, Архиепископ Херсонский и Таврический, ныне Тверской и Кашинский. – Одесса, 1848. – 71 с.

17. Владимиров М. М. Первое столетие г. Екатеринослава, 1787 – 9 мая 1887. Доклад Екатеринославской Городской Управы к торжественному заседанию Думы 9 мая 1887 г. : материалы для исторического очерка / Сост. М. М. Владимиров, гор. секретарь. – Екатеринослав : Тип. Я. М. Чаусскаго, 1887. – 4, II, III, 275 с.
18. Лазаревский А. М. Исторические очерки сел Конотопского уезда : Юго-восточная часть уезда / А. М. Лазаревский. – Чернигов: Тип. Губ. Правления, 1886. – 33 с.
19. Очерк истории города Чернигова, 907-1907 : юбил. изд. Чернигов. Гор. Управы. – Чернигов : Тип. Губ. Земства, 1908. – 71 с.
20. Багалеј Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год) : историческая монография / Д. И. Багалеј, Д. П. Миллер. – Т. 1 : XVII–XVIII века. – Харьков, 1905. – 569 с.

References:

1. Hrushevsky M. S. Istoriiia Ukrainy-Rusi [The History of Ukraine-Rus']. K. : Nauk. Dumka, 1991. T. 1. 736 s. [in Ukrainian].
2. Bachyns'ka O. A. Cozatsvo v «pisliacozats'ku» dobu ukrains'koi istorii (kinets' XVIII – XIX st.) [The Cossacks in «Post-Cossack» Period of Ukrainian History (the end of XVIII – XIX c.)]. K. : Vyscha shkola, 2011. 287 s. [in Ukrainian].
3. Pivdenna Ukraina : cozats'ka ta pisliacozats'ka doba (XVI-XX c.) : materialy Mizhnarodnykh naukovykh chytan', Odesa, 26-27 travnia 2012 r. [The Southern Ukraine: The Cossack and Post-Cossack epochs (XVI-XX c.)]. Odesa : SPD Brovkin, 2012. 112 c. [in Ukrainian].
4. Kul'chyts'kyi S. Periodyzatsiia vitchyznianoii istorii u pratsiakh Instytutu istorii NANU [The Periodization of Native History in the works of Institute of History NANU] // Ukraïns'kyi istorychnyi zhurnal. 2011. № 3. С. 161-173. [in Ukrainian].
5. Potul'nytskyi V. Skhemy periodyzatsii istorii Ukrainy v ukrains'kii istoriographii 19 – 20 st. : problemy teorii ta metodologii [The Schemes of Periodization of History of Ukraine 19 – 20 c. : the problems of theory and methodology] // Spetsial'ni istorychni dystsypliny : pytannia teorii ta metodyky. K., 2000. T. 5. Ch. 2. С. 434-461. [in Ukrainian].
6. Symonovskij P. I. Kratkoie opisaniie o cozatskom malorossiiskom narodie i o voennykh iego dielakh, sobrannoie iz raznykh istorij inostrannykh, niemietskoj – Bishenga, latinskoj – Bezol'di, frantsuzskoj – Sheval'jie i rukopisiej russkikh, cherez Bunchukovogo tovarischa Petra Simonovskogo, 1765 goda [The Brief Description of Cossack Little Russia People and Its Military affairs]. Moskva, 1847. [8], 159, 17, [1] s. [in Russian].
7. Koniskij G. Istoriiia Rusov ili Maloj Rossii, sochinieniie Georgiia Koniskogo, Arkhiiepiskopa Belorusskogo [The History of Rusy or Little Russia]. Moskva : V universitetskoj tip., 1846. IV, [2], 257, [5], 45 s. [in Russian].
8. Markewich N. Istoriiia Malorossii [History of Malorossia (Little Russia)]: [v 5 t.]. Moskva : Tip. Avgusta Siemiona, 1842. T. 1. 387, X s. [in Russian].
9. Antonovych V. Pro chasy cozats'ki na Ukraini [On the Cossacks Times in Ukraine]. K. : Vyd-vo khud. lit-ry «Dnipro». 1991. [in Ukrainian].
10. Grabianka G. Litopys gadiats'kogo polkovnyka Grygoriia Grabianky [The Colonel of Gadiach Grygorij Grabianka's Chronicle]. K. : T-vo «Znannia», 1992. 192 c.
11. Castelnau, Gabriel de. Essai sur l'Histoire ancienne et modern de la Nouvelle Russie / G. de Castelnau. – 2 edition. – A Paris, 1827. – T. 1. – 355 p. [in French].
12. Khmars'kyi V. M. Z istorii rozvytku arkheographii na Pivdni Ukrainy : Apollon Skal'kovs'kyi [From the History of Archeography in South of Ukraine : Apollon

- Skal'kovs'kyi] // Zapysky istorychnogo facul'tetu. Odesa, 1998. Vyp. 6. 318 s. [in Ukrainian].
13. Skal'kovs'kij A. Khronologicheskoe obozreniie istorii Novorossijskogo kraia [The Chronological Review of the History of New Russia Region]. Odessa : V Gor. tip., 1836. Ch. 1 : s 1731 po 1796 god. [4], XI, [3], 289 s. [in Russian].
14. Korzh N. L. Ustnoie povestvovaniie byvshego zaporozhtsa, zhytielia Ekaterinoslavskoj gubernii i uiezda, seleniia Mikhajlovki, Nikity Lieontiievicha Korzha [The former Zaporozhian Cossack's Oral Narration]. Odessa : V. Gor. tip., 1842. 95 s. [in Russian].
15. Novitskij Ia. P. Istoriia goroda Aleksadrovsk v sviazi s istoriiej vzniknoveniia krepostiej Dnieprovskoj linii, 1770-1896 [The History of the Town Alexandrovsk in Connection With the History of Emerging of Fortresses of Dnieper Line, 1770-1896] // Novyts'kyi Ia. Tvory. Zaporizhzhia, 2007. T. 1. С. 184-303. [in Russian].
16. Gavriil [V. F. Rozanov], arkhiepisop Khersonskij. Istoriko-khronologicheskoe opisaniie tserkviy eparkhii Khersonskoj i Tavricheskoy [The Historical and Chronological Description of the Churches of Kherson and Tavriia Diocese]. Odessa, 1848. 71 c. [in Russian].
17. Vladimirov M. M. Piervoie stolietie g. Ekaterinoslava, 1787 – 9 maia 1887. Doklad Ekaterinoslavskoj Gorodskoj Upravy k torzhestvennomu zasiedaniuu Dumy 9 maia 1887 g. : materialy dlia istoricheskogo ocherka [The First Centenary of c. Ekaterinoslav, 1787 – 9 of May 1887]. Ekaterinoslav : Tip. Ia. M. Chausskogo, 1887. 4, II, III, 275 s. [in Russian].
18. Lazarevskij A. M. Istoricheskie ocherki siol Konotopskogo uiezda : Iugo-Vostochnaia chast' uiezda [The Historical Essays for Villages of Konotop County : South-East Part of the County]. Chernigov : Tip. Gub. Pravlieniia, 1886. 33 c. [in Russian].
19. Oчерк истории города Чернигова, 907-1907 [The Essay of History of the City of Chernigov, 907-1907]: iubil. izd. Chernigov. Gor. Upravy. Chernigov : Tip. Gub. Zemstva, 1908. 71 s. [in Russian].
20. Bagaliej D. I., Miller D. P. Istoriia goroda Khar'kova za 250 liet iego suschestvovaniia (s 1655-go po 1905-j god) : istoricheskaia monografiia [The History of City of Kharkov During 250 Years of Its Existence (from 1655 up to 1905)] T. 1 : XVII-XVIII veka. Khar'kov, 1905. 569 s. [in Russian].

Людмила Новикова

«Период казачества» как историографический концепт в трудах по местной истории Надднепрянской Украины, XIX – начало XX в.

В статье поставлена проблема существования историографического концепта «период казачества» в историографии местной истории Надднепрянской Украины эпохи формирования современной украинской нации. В это время историография истории Украины постепенно превращается в самостоятельное направление исследований, что осуществлялось, в частности, с помощью формирования собственной периодизации национальной истории. В связи с этим, традиционная казачья тематика, которая признавалась украинской в условиях Российской империи, в определенной степени утрачивала роль единственного репрезентанта истории Украины.

Украинская историография расширяла образ истории Украины в более древние времена, например, за счет Руси (в контексте концепции Руси-Украины В. Б. Антоновича и М. С. Грушевского) и далее, а также осмысливала самобытное современное развитие украинского общества как период национального возрождения. Соответственно эпоха появления и развития

казачества как отдельного украинского исторического феномена превращалась в очередной этап в истории Украины в модерной модели (парадигме) ее исторического развития. Поэтому в статье уделяется внимание становлению концепта «периода казачества» в контексте общей истории Украины. В то же время исторические исследования в Надднепрянской Украине – не общенационального украинского, а территориального, местного характера – также отображали попытки выделить концепт «периода казачества», потому что они рассматривали все доступные по источникам периоды в истории регионов (от античности (в условиях юга) до современности или, в истории отдельных населенных пунктов – последовательную смену периодов, начиная от их основания.

В статье также уделено внимание разным подходам авторов к использованию концепта «периода казачества» в историографии местной истории, предложено выделить три типа концепта: народнический (демографический, этнографический, сословный); политический (государственно-политический) (в связи с Гетманщиной или Запорожской Сечью); смешанный народническо-политический (Слободская Украина).

В результате проведенного исследования было выяснено, что в историографии истории разных регионов Надднепрянской Украины существовали особые типы концепта «периода казачества», в зависимости от местного исторического опыта, подходов отдельных авторов и т. д. Влияние концепта «периода казачества», присущего национальной парадигме истории Украины В. Б. Антоновича – М. С. Грушевского, согласно использованным источникам, наиболее заметно в истории города Харькова, за авторством Д. И. Багалея, который был учеником В. Б. Антоновича, хотя нельзя исключать ее влияние и на авторов истории г. Чернигова.

Ключевые слова: концепт «периода казачества», модерная историография Украины, историография истории отдельных регионов Украины, историография истории населенных пунктов Надднепрянской Украины.

Отримано 01.12.2018 р.

**HISTORICAL-MEMORIAL EXPEDITION OF 1909 TO THE COSSACK
TERRITORIES OF THE LOWER STREAM OF THE DNEIPER, MADE BY
MEMBERS OF THE ODESSA BRANCH OF THE RUSSIAN MILITARY
HISTORICAL SOCIETY**

Oleksandr Muzychko

PhD (History), Associate Professor
Odessa I. I. Mechnikov National University
2, Dvoryanska Str., Odessa, 65082, Ukraine
sandro06@ukr.net

On the territory of the steppe part of the Southern Ukraine, the attention of scientists and the public attracted and attracted the places where the activities of the Ukrainian Cossacks unfolded, its cradle – Zaporozhchina, Sicheslavshchina. At the end of the nineteenth and early twentieth centuries. first of all thanks to the efforts of the Titans of historiographical, ethnographic, literary and mytho-poetic ideological creativity Y. P. Novitsky, A. F. Kashchenko, D. I. Yavornytsky, this place seemed to be "debunked", which made it a new, attractive, color for many of their contemporaries, and acquired the signs of sacredness that remains to this day, despite the catastrophic consequences of flooding with man-made reservoirs. Today, there are projects of physical revival, liberation from the watercourses, these territories, which, of course, will rebuild not only archaeological and scientific-historical research, but also the symbolic-memorial movement with renewed vigor.

The purpose of this article is to highlight one of the brightest moments in the process of involving Cossack places in the memorial space – excursions there the members of the Odesa branch of the Imperial Russian Military Historical Society, which took place in May 1909. The appeal to this episode is due to the fact that it covers a few important aspects: the little-known activity of the military society and the part of the biography of "Cossack father" D. I. Yavornytsky. Thus, a trip to the members of the Odessa Military Society in the Cossack places of the Dnieper under the leadership of D.I. Yavornytsky strengthened cooperation between the Odesa and Katerynoslav centers of historical science, which was clearly reflected during the Katerynoslav archaeological congress in 1905. In a more global sense, the journey is one of the important episodes of the complex interaction process of various factors in shaping the historical memory of Ukrainian history, the Cossacks. Members of the Odesa Military Society were sympathizers of imperial patriotism, however, their journey and subsequent activity on perpetuating the memory of the Cossacks was advantageous for the Ukrainian model of nation-building. This process was skillfully moderated by such a charismatic leader as D. I. Yavornytsky Thus, we see an illustration of the importance of the personal factor in history, the great role of romantic representations in historical research.

Key words: *expedition, Odesa branch of the Russian military-historical society, officers, military-historical researches, studying of the Cossacks.*

Олександр Музичко

Кандидат історичних наук, доцент
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна
sandro06@ukr.net

ІСТОРИКО-МЕМОРІАЛЬНА ЕКСПЕДИЦІЯ 1909 р. ПО КОЗАЦЬКИХ МІСЦИНАХ НИЖНЬОЇ ТЕЧІЇ ДНІПРА ЧЛЕНІВ ОДЕСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ РОСІЙСЬКОГО ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

Метою цієї статті є висвітлення одного з яскравих моментів у процесі залучення козацьких місцин у меморіальний простір – екскурсії членів Одеського відділу Імператорського Російського військово-історичного товариства, яка відбулася у травні 1909 р. Зроблено висновок, що подорож одеситів по козацьких місцевостях Дніпра під керівництвом Д.І. Яворницького зміцнила співпрацю між одеським та катеринославським центрами історичної науки, була одним з важливих епізодів процесу складної взаємодії різних чинників у формуванні історичної пам'яті про українську історію, козацтво.

Ключові слова: експедиція, Одеське відділення Російського військово-історичного товариства, офіцери, військово-історичні дослідження, козакознавство.

Початок ХХІ ст. позначений бурхливим розвитком туристичної галуззі. Неодмінним компонентом туризму є історичне пізнання, що спирається на здобутки історичної науки та краєзнавства. Попри економічні негаразди, бачимо дедалі більшу кількість випадків відродження, переосмислення, ребрендингу, надання туристичної привабливості, щодо історико-меморіальних об'єктів у різних частинах України. Велике значення «одухотворення», візуалізації, історії було цілком очевидним у ХІХ – на початку ХХ ст. З цим пов'язаний музейницький, пам'яткоохоронний рухи. Влада Російської імперії, у межах якої перебувала більша частина тогочасної України, намагалася використати природне прагнення інтелігенції до збереження історичної спадщини у цілях втілення імперської моделі історичної пам'яті і відповідного історико-патріотичного виховання.

В свою чергу, національна інтелігенція прагнула використати інтенції влади у власних інтересах, надання певним об'єктам свого, національно-патріотичного звучання. Закономірно, що екскурсії дедалі більше поширювалися як один з дієвих методів пізнання історії та географії у навчальному процесі [6, с. 149–154]. Екскурсії по історичних місцях були важливим компонентом роботи виставок, археологічних з'їздів, які кожні три роки проводилися у різних містах Російської імперії, зокрема, й в Україні. Ці акції об'єднували аматорів історії та фахівців.

На території степової частини Південної України закономірно велику увагу науковців та громадськості привертала та привертають місцини, на яких розгорталася діяльність українського козацтва, його колиска – Запорожчина, Січеславщина. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. передусім завдяки зусиллям титанів історіографічної, етнографічної, літературної та міфо-поетичної ідеологічної творчості Я. П. Новицького, А. Ф. Кащенко, Д. І. Яворницького цю місцину наче вдалося «розговорити», завдяки чому вона заграла новими, привабливими, фарбами для багатьох їх сучасників, набула ознак сакральності, що зберігається до сьогодні, незважаючи на

катастрофічні наслідки від затоплення рукотворними водосховищами. Сьогодні існують проекти фізичного відродження, звільнення від водних обширів, цих територій, що, безумовно, з новою силою відродить не лише археологічні та науково-історичні дослідження, але й символічно-меморіальний рух.

Метою цієї статті є висвітлення одного з яскравих моментів у процесі залучення козацьких місцин у меморіальний простір – екскурсії членів Одеського відділу Імператорського Російського військово-історичного товариства (*далі – ОВІРВІТ*), котра відбулася у травні 1909 року. Звернення до цього епізоду зумовлено тим, що він охоплює кілька важливих аспектів: маловивчену діяльність ОВІРВІТ та є частиною біографії «козацького батька» Д. І. Яворницького. Ця подія лаконічно описана в одній статті, дніпровського історика та «кіборга», героя російсько-української війни, К. М. Недрі та просто згадана у кількох інших [7, с. 58; 8, с. 173-179]. Але він не використав надзвичайно цінне та унікальне щодо цієї події джерело: докладний опис екскурсії, що навів один з її головних ініціаторів та втілювачів П.М. Андріанов. Цей опис є всі підстави вважати одним з цінних спогадів про Д. І. Яворницького, хоча він був написаний по зовсім гарячих слідах, через місяць після події. Припустимо, що йдеться про взагалі перший текст, який можна вважати спогадом про козакознавця, адже більшість перших подібних текстів про нього з'явилися з нагоди 30-ччя його діяльності у 1913 р. Проте, це джерело залишилося невідомим (а відтак і не залученим) для краєзнавця М. П. Чабана, упорядника збірника спогадів про Д.І. Яворницького. Не згадано про цю публікацію ані у бібліографіях творів про Д. І. Яворницького, ані у його новітніх біографіях.

На початку ХХ ст. Одеса належала до потужних культурних осередків Російської імперії. Одним з відображень цього факту було функціонування у місті цілої низки суто наукових та просвітницько-гуманітарних товариств. Частина з них вели початок з ХІХ ст., наприклад, знане далеко за межами Одеси Одеське товариство історії та старожитностей (ОТІС). Значна кількість товариств виникла після лібералізації процесу створення громадських об'єднань у 1905 р. Одеський професор І. А. Линниченко у 1911 р. іронічно зауважував, що «нові товариства виростають в нас останнім часом зі швидкістю, що здатна викликати заздрість в різних садівників» [5, с. 1]. Серед них на особливу увагу заслуговує ОВІРВІТ, адже об'єднання військових задля дослідження військової історії було новим історіо-графічним явищем. Імператорське Російське військово-історичне товариство було засновано у 1907 р. у Санкт-Петербурзі, а його одеське відділення – у листопаді 1908 р., другим після Московського.

Відкриття відділення в Одесі було зумовлено значним потенціалом, що на той момент накопичився тут у галузі військово-історичних досліджень, наявності низки військових навчальних закладів, де викладали зокрема й військову історію, низки ентузіастів справи, декількох періодичних військових видань, книгарні військової книги і т.п. Ідеологічним приводом для активізації історико-військових досліджень було підсилення патріотичного виховання в умовах «залізуювання ран» після поразки у російсько-японській війні, підготовки до бучного відзначення перемоги Петра І у Полтавській баталії, заплановане у 1909 р.

Поряд з лекційною (фактично пропагандивною), дослідницько-популяраторською роботою центральне товариство та його філії активно включилося у процес польового вивчення старожитностей, пов'язаних з

військовою історією, що мало сприяти розвитку іншої вагової складової в його діяльності – пам'яткоохоронної. Про необхідність охорони військових пам'яток, головним чином військових цвинтарів, наголосив у своїй доповіді 9 травня 1909 р. один з провідних членів одеського відділення полковник М. І. Кіяновський. Польові дослідження пам'яток, у формі так званих «екскурсій» (у даному разі це туристичне слово не точно відображає мотивацію та завдання, яке ставили перед собою їх організатори і тому більше пасує слово експедиція) практикувалися ОТІС та планувалися іншими товариствами, хоча частіше без особливого успіху з огляду на організаційні труднощі. У військових були очевидні переваги з огляду на специфіку їх підготовки та діяльності. Недаремно юнкера Одеського кадетського корпусу здійснювали на початку ХХ ст. подорожі під час яких отримували яскраві уявлення про географію та стан історичних пам'яток. Великим поштовхом для розгортання діяльності ОВІРВІТ була велика особиста зацікавленість командуючого військами Одеської військової округи генерала, барона О. В. Каульбарса. Маючи великий досвід польових географічних досліджень, генерал мав усі підстави спонукати до аналогічної діяльності членів товариства. Більшість одеських товариств прагнули не замикатися у своїй польовій діяльності лише на Одесі.

Закономірно, що одним з об'єктів уваги ОВІРВІТ були обрані місцини Наддніпрянщини, пов'язані з козацьким минулим, добре відомі в Одесі зацікавленим особам завдяки дослідженням та публікаціям А. О. Скальковського, Ф. К. Бруна, Я. П. Новицького та Д. І. Яворницького. В ідеологічній структурі Російської імперії козакам була відведена роль в рамках «костомарівського» підходу до них як до християнських лицарів, щита православ'я, що цілком узгоджувався з концепціями патріотичної пропаганди. Додатковим стимулом до зацікавлення козацькими звитягами було регулярне перебування в Одесі корпусів донського козацтва, проживання та навчання у цьому місті представників козацького стану, або вихідців з нього. У 1904 р. Одеська міська дума перейменувала вулицю Глуху на Молдаванці на вулицю Запорізьку [3, с. 183]. На початку ХХ ст. козацькі місцини стають центром «паломництва» громадськості, зокрема, учнівської молоді. Так, район Ненаситецького порогу відвідували разом з вчителями учні Ананівської, Херсонської, Александрійської шкіл. Велику роботу з популяризації українського козацтва вела одеська «Просвіта» у 1906 – 1909 роках.

Особливе, націєтворче, значення мав цей район для адептів українського національного світогляду та руху. Ясна річ, головну роль у налагодженні відвідування цих районів відігравали катеринославські українці: Д. І. Яворницький, Я. П. Новицький, А. В. Синявський, Д. Сигаревич. Про одну з таких поїздок яскраво згадав Д. І. Дорошенко [2, с. 122-123]. Щоправда, він же відобразив головну проблему під час цих подорожей – складність пробудження в не-українських ментально та культурно учнів тих романтичних українських національних почуттів, які поділяли і на які очікували від оточення українські націєтворці. Вочевидь, ця проблема виникала не раз і в інших українців під час подорожей. Щоправда, бували і зворотні випадки, про що свідчать спогади польського катеринославського гімназиста Єжи Єнджеєвича. Краєвиди козацьких місцин збуджували його уяву, викликали історичні образи, підсилюючись прочитаними творами Г. Сенкевича та Д. І. Яворницького, з яким він мав можливість й спілкуватися [15, с. 68-70]. Про великі успіхи Д. І. Яворницького у справі «втягування» не-українців в історичну романтику українського степу свідчать

спогади гімназиста Г. І. Канцельсона, опубліковані у 1905 р. у петербурзькому виданні [15, с. 32-41]. На 1909 р. катеринославський історик вже мав славу головного спеціаліста та талановитого популяризатора, зокрема, провідника, по козацькій минувшині. Двома органічними частинами козацького простору, що поєднувався вченим, був Катеринославський музей імені О. М. Поля та козацькі місцини біля Дніпра.

Одним з вагомих компонентів кола спілкування Д. І. Яворницького були військові. Для них він був джерелом історичних уявлень про військові звичаї їх предків, а вони для нього – порадиниками та помічниками, а іноді й меценатами його діяльності. Д. І. Яворницький був дійсним членом Імператорського Російського Військово-історичного товариства, факт про який не часто згадується у літературі про нього. Саме Д. І. Яворницький дав безпосередній поштовх членам ОВІРВІТ, адже він прочитав на одному з його засідань доповідь «Про бойове минуле Запорізького війська».

Рішення ОВІРВІТ про «військово-історичної поїздки для огляду військових пам'яток на нижній течії Дніпра» було прийнято на одному з його засідань 13 квітня 1909 р. Оголошення у одеській пресі про проведення поїздки від 14 до 18 травня з'явилося 6 травня [13]. Організатори повідомляли, що збірним пунктом призначено Катеринославський музей ім. О. М. Поля та просили надсилати письмові заявки секретарю ОВІРВІТ. Витрати на проведення мали брати на себе учасники. Про свої плани провести порогами Дніпра «православне воїнство» повідомляв Д. І. Яворницький у листі до Є. Х. Чикаленка та запрошував його взяти участь.

Газети висвітлювали хід експедиції. Так, «Русская Речь» повідомляла з Олександрівська 17 травня, що екскурсія спустилася із Катеринослава через пороги по Дніпру та прибула до Олександрівська. 29 травня на засіданні ОВІРВІТ його секретар П. М. Андріанов доповів про поїздку, що тривала з 14 по 18 (в інших джерелах – по 19) травня. Ще майже через місяць в одній з найбільших одеських газет [9] та у головній військовій столичній газеті Російської імперії «Русский инвалид» [14] П. М. Андріанов опублікував вище згаданий великий звіт про подорож, що є на сьогодні головним джерелом для реконструкції перебігу цієї непересічної події, першої в історії ОВІРВІТ. Ця стаття незрівнянно повніше надає інформацію про подорож, аніж сухий звіт, що був опублікований у звіті центрального Військово-історичного товариства [11, с. 40-41]. Восени 1909 р. О. В. Каульбарс доповів про подорож імператору під час особистої аудієнції та висунув низку ініціатив, що були схвально ним сприйняті.

Стаття П. М. Андріанова компенсує дуже стисле повідомлення про цю подорож, що з'явилася на сторінках 6-го випуску «Літопису» Катеринославської вченої архівної комісії [4, с. 241]. До того такі подорожі були справою окремих ентузіастів та педагогічних колективів та учнів. Хоча найпомітнішим та найіменитішим учасником подорожі був голова ОВІРВІТ генерал О. В. Каульбарс, що, власне, і був «ключем», що відкривав усі потрібні для організації двері, безсумнівно, головним мотором цієї акції був підполковник, викладач Одеського військового училища, Павло Маркович Андріанов (1877 – 1918) – душа ОВІРВІТ і найпомітніший військовий історик Одеси перших десятиліть ХХ ст., відомий далеко поза межами Одеси. У столиці він неодноразово отримував премії та винагороди за свою діяльність. Сучасні українські, в тому числі, одеські, історики вважають за доцільне посилалися на його праці, зокрема, черпаючи з них барвисті характеристики військових операцій [1, с. 12]. В контексті сучасного

ювілейного року варто наголосити, що П. М. Андріанов загинув, захищаючи Гетьманат П. Скоропадського [10].

На початку свого повідомлення про подорож П. М. Андріанов навів історичний екскурс значення Дніпра в історії Русі, що свідчить про те, що він цілком поділяв неоромантичний погляд на історію Д. І. Яворницького, який, без сумніву, був для нього одним з джерел натхнення та історичних знань. Окремий абзац П. М. Андріанов присвятив глорифікації Запорізької Січі – «авангарду Руської землі», захисника пригніченої України. Лише з цієї статті ми дізнаємося, що кількість учасників експедиції становила 26 осіб. На жаль, персонально згадано окрім Д. І. Яворницького, П. М. Андріанова, О. В. Каульбарса, лише генерал-лейтенанта Дмитра Миколайовича Безрадецького. Подорож розпочалася з трьохгодинної екскурсії по музею імені О. М. Поля, яку провів Д. І. Яворницький. Після того учасники оглянули Потьомкінський палац, пам'ятник Катерині II. П. М. Андріанов дорікнув містянам за захаращеність цього пам'ятника. Для нас же це є свідченням того, що культ імператриці не мав щирого народного поширення, підтримувався штучно, при чому навіть без особливого захоплення навіть з боку владних чинників.

Від пристані Катеринославського яхт-клубу на пароплаві з якоюсь футуристичною назвою «Робітник» екскурсанти піднялися вгору притокою Дніпра Самарою до руїн Новобогородицької фортеці, що була споруджена князем В. В. Голіциним під час його невдалої інвазії у Крим. Оглянувши руїни, екскурсанти поплили на південь по Дніпру до порогів. Переночували вони у маєтку «Чапля» графа Воронцова-Дашкова, неподалік від Кайдацького порогу. Перед сном вони прослухали лекцію з історії краю Д. І. Яворницького. На наступний день подорож продовжилася на двох «дубах» під керівництвом знаменитих дніпровських лоцманів. Пройшовши Кайдацький поріг, учасники екскурсії пристали до правого берегу біля села Старий Кодак, де оглянули споруджену Г. Бопланом фортецю. В місцевих мешканців були отримані декілька старих ядер та куль тощо. Ці предмети було заплановано передати у майбутній Військово-історичний музей ОВІРВІТ (у повноцінну установу цей музей так і не розвинувся).

Потім експедиція підійшла до Ненаситецького порогу. 17 травня настав кульмінаційний момент подорожі – спуск на чотирьох «дубах» по Ненаситецькому порогу, яскраво описаний П. М. Андріановим: «Молись Богу!» – наказали лоцмани. Знявши капелюхи, веслярі побожно хрестяться та шепочуть молитву. Для розгону дуби вигрібають спочатку версти на 1 ½ вище порогу, потім поворот та дуб, керований досвідченою рукою лоцмана, з швидко зростаючою швидкістю спрямовується до каналу. Ви цілком у владі швидко несучого потоку. Дуб мчить зі швидкістю потягу, безшумно ковзаючи по водній поверхні, що піниться. Майже з поверхні ріки ви бачите профіль водоспаду. Хвиля, розбиваючись на найменші бризки, обдає дуб та його пасажирів. Сильне хвилювання сильно розгойдує дуб. Особливо бурлить вода біля виходу із каналу, перед тим, як вирватися на простір. У кожному дубі є постраждалі: сильно политі Дніпровською водою – це «запорізьке хрещення», заспокоює Д. І. Яворницький». Пройшовши кілька дрібних порогів, екскурсанти зробили привал на острові Перун. Поблизу Кічкасу учасники пересіли з дубів на пароплав з символічною назвою «Україна», що приплив з Олександрівська. Поблизу Кічкасу екскурсанти пройшли крізь «Вовче горло» – найвужче місце на Нижньому Дніпрі, відвідали острів Велика Хортиця та приплили в Олександрівськ.

Екстреним потягом учасників доставили з Олександрівська у місто Нікополь, на конях доїхали до села Копиловка, а звідти знову на дубах – на місце Чортомлицької Січі. Тут за пропозицією О. В. Каульбарса було встановлено дерев'яний хрест, проведено пробні розкопки. П. М. Андріанов згадував, що приїзд гостей викликав великий ажіотаж в населення, що натовпом стікалося подивитися на них. Прибув священик, який проголосив вічну пам'ять запорізькому козацтву, відбулася велелюдна молитва. Екскурсанти прийняли рішення встановити тут у подальшому кам'яний запорізький хрест. Від Чортомлику екскурсанти поїхали на місце останньої, Підпільненської, Січі. Власне, тут історична частина подорожі і завершилася (К. М. Недря помилково називає кінцевим пунктом подорожі м. Нікополь). Надалі учасники відправилися у село Грушівку, до маєтку великого князя Михайла Миколайовича, де під час дружньої бесіди обговорили чотириденну мандрівку. На станції Долгицево, звідки у різні напрямки розїхалися екскурсанти, вони відправили телеграми імператору та очільника центрального військово-історичного товариства. Текст статті П. М. Андріанова пересипаний проникливими позитивними характеристиками керівника подорожі Д. І. Яворницького та його дітища – катеринославського музею, котрий, за його словами «усім нам став близькою, дорогою, людиною».

«Вже далеко позаду залишився Дніпро, його бурхливі пороги, його живописні берега, але яскраве враження пережитих днів поїздки було ще свіжим та повним очарування. Згадувалися в усіх подробицях оповідання Д. І. Яворницького про минулі подвиги славних запорожців, про оригінальний побут січовиків, також згадувалися розказані ним легенди, цікаві казки про відьом, чортах, постійно страждаючих від різних підступів запорожців. Жива мова Дмитра Івановича, приправлена чистим українським [принагідно наголосимо, що скрізь по тексті П. М. Андріанов використав саме таке визначення – український, а не «малоросійський» – О. М.] гумором, надовго збережеться у пам'яті учасників подорожі», – згадував одеський автор.

Свою статтю П. М. Андріанов завершив апологією таких історичних екскурсій, що, на його переконання, «сприяють живому безпосередньому пізнанню нашої Батьківщини, зародженню гарячою любові до славного бойового минулого руського народу. Замість книжної історичної науки, ви осягаєте минуле на конкретних предметах. Низка сильних вражень під час оглядин історичних місць, що ми послідовно пережили, залишить у нашому розумі та серці незнищений слід на все життя. Ви не лише особисто захоплені усім побаченим, але у вас проявиться сильна необхідність поділитися винесеними враженнями з іншими, зі всім вашим оточенням, а при тому, безумовно, проявлений буде той самий моральний вплив, що у нашій військовій справі зароджує високу духовну засаду, що має виключно важливе значення».

Ці тези підтверджує той факт, що подорож членів ОВІРВІТ по Дніпру справді мала корисні наслідки. Найбільш яскраве втілення отриманий заряд вражень від наочного ознайомлення з козацькою минувиною втілюється у піднесено-апологетичній статті П. М. Андріанова про запорізьке козацтво з яскравою назвою «Славное низовое Запорожское войско», що була з деякими варіаціями опублікована окремою брошурою в Одесі та в одному з одеських видань та у столичному головному військовому періодичному виданні Російської імперії «Военном журнале». Під явним впливом Д. І. Яворницького одеський історик у російськомовному тексті використав український варіант написання слова «Січ», який прийняла редакція, оговоривши це у спеціальній

примітці. У межах російського історичного світогляду, що фактично виправдовував ліквідацію Запорізької Січі, автор, проте, наситив текст багатьма яскравими характеристиками «лицарів степу», що залишали безумовно позитивне враження про них, що могло прислужитися і завданню українського націєтворення. Праця нагадувала, наприклад, текст М. М. Аркаса і цілком могла використовуватися у відповідній просвітницькій роботі.

ОВІРВІТ висунуло низку ініціатив, спрямованих на охорону пам'яток минулого та увічнення українського козацтва. Вперше про ці ініціативи заявив у клопотанні до катеринославського земства О. В. Каульбарс, котре виголосив Д. І. Яворницький 14 грудня 1909 р. на губернському земському зібранні, в якому було згадано і про подорож. Йшлося про реставрацію катеринославського пам'ятника Катерині II, встановлення пам'ятної стели на місці Кодацької фортеці, виготовлення та встановлення меморіальної плити на Ненаситецькому порозі. Ці ініціативи були схвалені і навіть частково фінансово підтримані. У роботу над пам'ятниками включився видатний скульптор Б. В. Едуардс. Чавунна дошка вагою приблизно 400 кг. була встановлена у 1913 р. на скелі Монастирко. ОВІРВІТ домогся перейменування у 1910 р. станції Катерининської залізниці з «Осокорівка» на «Чортомлик», перейменування Єйського полку Кубанського війська на Запорізький (з відзначення великої символічної ваги цього факту розпочав свою вище згадану статтю П. М. Андріанов). У 1910 р. член ОВІРВІТ полковник В. М. Кісяков прочитав у Катеринославі лекцію про Лейпцігську битву [12, с. 62].

Багато інших ініціатив (перейменування Нікополя на Микитин Ріг, встановлення пам'ятників у Нікополі Б. Хмельницькому та Микитинській Січі, меморіалу-каплиці на місці Чортомлицької Січі, надання двом полкам імен отамана Сірка та гетьмана Сагайдачного, облаштування могили І. Сірка) не були реалізовані. Нарешті, восени того ж 1909 р. ОВІРВІТ здійснило ще одну резонансну подорож, на цей раз по Дунаю. Значення дніпровської подорожі підвищується, якщо зважити на те, що навіть більш потужне за одеське, Київське відділення Військово-історичного товариства, попри тривалі перемовини та зміни планів, так і не спромоглося організувати аналогічну екскурсію по Дніпру на чолі з Д. І. Яворницьким.

Таким чином, подорож членів ОВІРВІТ по козацьких місцинах Дніпра під керівництвом Д. І. Яворницького зміцнила співпрацю між одеським та катеринославським центрами історичної науки, що яскраво відбилася вже під час проведення у 1905 р. катеринославського археологічного з'їзду. У більш глобальному плані, подорож є одним з важливих епізодів процесу складної взаємодії різних чинників у формуванні історичної пам'яті про українську історію, козацтво. Члени ОВІРВІТ були прибічниками загальноімперського патріотизму, проте, об'єктивно їх подорож і подальша діяльність щодо увічнення пам'яті про козацтво була вигідна для української моделі націєтворення. Цим процесом вміло модерував такий харизматичний лідер як Д. І. Яворницький. Таким чином, бачимо ілюстрацію важливості особистого чинника в історії, велику роль романтичних уявлень в історичних дослідженнях.

Джерела та література:

1. Гончарук Т.Г. Військові операції на території сучасної Одещини під час російсько-турецьких війн XVIII ст. Методичний посібник. Одеса, 2002. – 36 с.
2. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901 - 1914). – Вінніпег, 1949.

3. Журналы Одесской городской Думы. – 1904. – №3.
4. Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – В. 6. – 1910.
5. Линниченко И.А. Задачи библиографии: Речь, произнес. в собр. Одес. библиогр. о-ва при Новорос. ун-те 14 мая 1911 г. - Одесса : Центр. тип., 1911. – С. 1.
6. Молочко Є. Вивчення, популяризація та охорона пам'яток історії та культури Севастополя : екскурсійна діяльність у другій половині XIX – на початку XX століття // Краєзнавство. – 2010. – № 1/2. – С. 149–154.
7. Недря К.М. Катеринославські проекти Одеського відділення Імператорського Російського військово-історичного товариства: плановані й реалізовані / К.М. Недря // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. – Вип. 10. – 2013. – С. 173-179.
8. Недря К. М. Інтелектуальний культурний простір Д. І. Яворницького / К. М. Недря // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. – 2014. – Вип. 11.
9. Одесский листок – 1909. – 23 июня. – № 142.
10. Одесский листок. – 1919. – 1 января. – № 479.
11. Отчет о деятельности Императорского Русского военно-исторического общества с 27-го августа 1907 г. по 1-е января 1909 г. – СПб, 1909.
12. Отчет о деятельности Императорского Русского военно-исторического общества за 1910 год. – СПб, 1911. – 95 с.
13. Русская Речь. – 1909. – 6 мая. – № 1018.
14. Русский инвалид. – 1909. – № 154, 155, 157.
15. Сучасники про Д. І. Яворницького / упор. Чабан М. – Д., 2006. – 238 с.

References:

1. Honcharuk T.H. Viys'kovi operatsiyi na terytoriyi suchasnoyi Odeshchyny pid chas rosiys'ko-turets'kykh viyn XVIII st. Metodichnyy posibnyk. Odesa, 2002. – 36 s. [in Ukrainian].
2. Doroshenko D. Moyi spomyny pro davnye mynule (1901 - 1914). – Vinnipeh, 1949.
3. Zhurnaly Odesskoy horodskoy Dumy. – 1904. – №3. [in Canadian].
4. Letopis' Ekaterinoslavskoy uchenoy arkhivnoy komissii. – V. 6. – 1910.
5. Linnichenko I. A. Zadachi bibliografii: Rech', proiznes. v sobr. Odes. bibliogr. o-va pri Novoros. un-te 14 maya 1911 g. - Odessa : TSentr. tip., 1911.
6. Molochko Ye. Vyvchennya, populyaryzatsiya ta okhorona pam'yatok istoriyi ta kul'tury Sevastopolya : ekskursiyna diyal'nist' u druhiy polovyni XIX – na pochatku XX stolittya // Krayeznavstvo. – 2010. – № 1/2. – S. 149–154. [in Ukrainian].
7. Nedrya K. M. Katerynoslavs'ki proekty Odes'koho viddilennya Imperators'koho Rosiys'koho voyenno-istorychnoho tovarystva: planovani y realizovani / K. M. Nedrya // Istoriya i kul'tura Prydniprov'ya. Nevidomi ta malovidomi storinky. – Vyp. 10. – 2013. – S. 173-179. [in Ukrainian].
8. Nedrya K. M. Intelktual'nyy kul'turnyy prostir D. I. Yavornyts'koho / K. M. Nedrya // Istoriya i kul'tura Prydniprov'ya. Nevidomi ta malovidomi storinky. – 2014. – Vyp. 11. – S. 58. [in Ukrainian].
9. Odesskiy listok – 1909. – 23 iyunya. – № 142.
10. Odesskiy listok. – 1919. – 1 yanvarya. – № 479.
11. Otchet o deyatel'nosti Imperatorskogo Russkogo voyenno-istoricheskogo obshchestva s 27-go avgusta 1907 g. po 1-e yanvarya 1909 g. – SPB, 1909. – S. 40-41.

12. Otchet o deyatel'nosti Imperatorskogo Russkogo voyenno-istoricheskogo obshchestva za 1910 god. – SPB, 1911. – 95 s.
13. Russkaya Rech'. – 1909. – 6 maya. – № 1018.
14. Russkiy invalid. – 1909. – № 154, 155, 157.
15. Suchasniki pro D. I. Yavornits'kogo / upor. SHaban M. – D., 2006. – 238 s.

Александр Музыка

**Историко-мемориальная экспедиция 1909 г. по казацким местам
Нижнего течения Днепра членов Одесского отделения Российского
военно-исторического общества**

Целью этой статьи является освещение одного из ярких моментов в процессе оформления мемориального пространства – экскурсии членов Одесского отделения Императорского Русского военно-исторического общества, которая состоялась в мае 1909 года. Сделан вывод, что путешествие одесситов по казацким местностям Днепра под руководством Д. И. Яворницкого укрепила сотрудничество между одесским и екатеринославским центрами исторической науки, была одним из важных эпизодов сложного процесса взаимодействия различных факторов в формировании исторической памяти об украинской истории и казачестве.

Ключевые слова: экспедиция, Одесское отделение Российского военно-исторического общества, военно-исторические исследования, казачество.

Отримано 02.10.2018 р.

DOKUMENTS OF OSMANIAN ARCHIVES ABOUT THE REGION OF AKKERMAN-BENDER-OCHAKOV AND HODJABEI. XVI CENTURY

Feridun M. Emedzhen

DSc (History), Professor

Istanbul 29 Mayıs University, Faculty of Arts and Humanities

Elmalikent Mah. Elmalikent Cad. No:4 34764 Ümraniye, Istanbul, Turkey

29mayis@29mayis.edu.tr

Attention of readers is for the first time proposed analysis of documents and documents themselves (in Turkish), which provide information about the Ackerman-Bendery-Ochakov and Khojabay region of the XVI century. It has been established that the region has a well-developed infrastructure, due to the growing role of trade for Istanbul. In addition to commercial, this region plays a strategic role, but it will become clear in a few centuries after the Ottoman-Russian relations have been installed. The efforts made to strengthen existing and build new fortresses to protect against the threat from the north, which in the XVI century. grew

Key words: Akkerman, Bendery, Ochakov, Hodjabay, trade, Ottoman Empire, fortress.

Ферідун М. Емеджен

Доктор історичних наук, професор, декан

Гуманітарний факультет «Університету 29 травня»,

Elmalikent Mah. Elmalikent Cad. No:4 34764 Ümraniye, Стамбул, Туреччина

29mayis@29mayis.edu.tr

ОСМАНСЬКІ АРХІВНІ ВІДОМОСТІ ПРО РЕГІОН АККЕРМАН-БЕНДЕРИ-ОЧАКІВ І ХОДЖАБЕЙ. XVI СТ.

До уваги читачів вперше пропонується аналіз документів та самі документи (турецькою мовою), що надають інформацію про регіон Аккерман – Бендери – Очаків і Ходжабей XVI ст. З'ясовано, що зазначений регіон мав достатньо розвинуту інфраструктуру, у зв'язку зі зростанням ролі торгівлі для Стамбулу. Окрім комерційної, цей регіон відіграв стратегічну роль, проте це стане зрозуміло через кілька століть, після установаження османсько-російських стосунків. Докладалися зусилля для укріплення наявних та побудови нових фортець регіону, для захисту від загрози з півночі, яка у XVI ст. зростала.

Ключові слова: Аккерман, Бендери, Очаків, Ходжабей, торгівля, Османська держава, фортеця.

**Переклад з турецької мови здійснив
Хюсейн Бююкбаллі**

Загальновідомо, що ідея османів про панування в акваторії Чорного моря почала інтенсивніше втілюватися після завоювання Стамбула. Взяття під протекторат Криму та приєднання до володінь османів Кілії та Аккермана під час султана Беязита II, поклали початок

перетворенню Чорного моря у внутрішнє море держави. Чорноморська політика здійснювалася під безпосереднім контролем Стамбула. В рамках цієї політики малося на меті розширити володіння до річок Турла (Дністер) і Ози/Озу (Дніпро) та низин Дунаю, який простягається від родючих рівнин на півночі до Балтійського моря. Період втілення цієї стратегії припадає на XVI ст., коли османи відігравали глобальну роль у світовій політиці. Підтвердженням такого стану справ у XVI ст. є військово-політичні кампанії, направлені у межиріччя Дніпра і Дністра.

У даній роботі запропоновано османські офіційні документи, у яких згадується лінія Аккерман-Бендери-Очаків, йдеться про те, яку інформацію можна отримати з цих документів щодо інтересу та політичного уявлення османів про цей регіон.

Перед тим як пояснювати характер офіційних документів, варто коротко розглянути основні цілі османів у встановленні протекторату над Молдовою і Кримським ханством. Як відомо, для османських адміністраторів першочергово важливим було забезпечення постійного функціонування комерційних доріг, що сполучали Молдавське князівство зі столицею Стамбул. Тогочасна Польща, що межувала з Молдавським князівством і Кримським ханством, могла контролювати торгові мережі, що мали зв'язок з Балтійським морем [18]. Товари, що надходили з північних степів, спускалися до Чорного моря не лише через митницю Кафи (Крим), але і по лінії Дніпра і Дністра. Багато маленьких нелегальних портів, які тут розташовувалися, ставали дуже потужними торговими центрами [12]. Особливої уваги заслуговує той факт, що митна зона Кафи включала до себе такі невеликі порти в північній частині Чорного моря.

Території Очакова і Аккермана відігравали регіональну роль як стосовно дельти Дунаю, так і для митної території Кафи, завдяки тому, що були відкриті для торгівлі з півночі. Зважаючи на воєнні дії Османської імперії на цій території, варто визнати, що їх систематичний характер був спричинений комерційним інтересом, а не мав на меті досягнення суто воєнних завдань. До прикладу, похід на Молдову у 1538 р., майже на півстоліття раніше завоювання в 1484 р. портів Аккерман в дельті Дністра, і Кілії в дельті Дунаю, відкрив доступ до родючих сільськогосподарських земель на півночі. Цей похід був яскравим відображенням нового підходу до північних територій. Як наслідок цього походу сталося розширення підконтрольної території у напрямку Буджака – до Бендер [11]. Дані території, мало заселені, почали активно залучатися до торгівлі [7]. З іншого боку, для різноманітних татарських племен та козацьких угруповань, що населяли регіон, відкривалися нові перспективи. Цей рубіжний регіон, у деякому сенсі, можна було назвати османським «Диким полем».

Варто також наголосити на тому, яку роль відігравала для османів торгівля. Незважаючи на небезпечність кордонів згаданої території, вона залишалася для Стамбула важливою, бо дозволяла збільшувати обсяги торгівлі. Посилений інтерес та спроби реорганізації регіону в другій половині XVI ст. пояснюється не тільки захистом кордонів від

нападів, але і необхідністю створення безпечних умов для комерційного руху, який постійно зростав. Найбільш чітким підтвердженням цієї думки є нові адміністративні одиниці, створені османами на північному кордоні. Так, наприклад, санджак Сілістри займав територію до дельти Дунаю, його було розширено шляхом включення Аккермана і Кілії, як окремих районів. Згодом приєднали територію Очакова і Бендер, а Аккерман став головним центром санджаку. У другій половині XVI ст. території Очакова і Бендер стали окремими рівнозначними адміністративними одиницями, що підпорядковувались Аккерману. Управління районами здійснював суддя-кадій. Не дивно, що збільшення чисельності османських документів стосовно вказаної вище території, збігається з цим періодом.

Перша згадка про перепис (тахрір) населення адміністративного району Аккерман датується початком XVI ст., проте деталі та зміст перепису не збереглися. Найбільш ранній перепис (тахрір) населення, що дійшов до наших днів, датується серединою XVI ст. і відображає ситуацію після битви 1538 р. в Молдові. Система перепису населення тахрір використовувалася для обліку податково зобов'язаного населення, населених пунктів та сільськогосподарських угідь на захоплених територіях. Дефтери тахрір несуть безцінну інформацію про тогочасний стан регіону. Дефтери тахрір районів Очакова, Бендер і Аккермана зараз зберігаються в Османському урядовому архіві. Їх цінність полягає в описі перших адміністративних одиниць Османської імперії та соціально-економічного потенціалу регіону на той час.

Найбільш ранні дефтери тахрір, що збереглися до наших днів, відносяться до періоду панування султана Селіма I. З більш ранніх пам'яток, збереглися митні записи портів датовані 1495 - 1505 рр., у яких є згадки про Кілію і Аккерман [1].

Дефтери під номером 65 (від 924/1518 р.) та 370 (від 1530 р.) зберігаються у скороченому варіанті і містять узагальнену інформацію про Аккерманську область. Однак дефтер 1570 р. вже містить детальні описи Аккермана, він привертав увагу деяких дослідників, але не був вивчений детально [3].

Наступний дефтер 1596-1597 рр. [5] став матеріалом кількох наукових робіт. Зокрема, була опублікована стаття, але без детальних коментарів, в якій передавався зміст дефтера [13]. У цих тахрір дефтерах наявні частини з описами господарської діяльності Аккермана та 87 сіл, що відносились до однойменного району. Їм приділено особливу увагу, бо вони відносилися безпосередньо до Стамбульської мечеті султана Селіма I [4]. Дефтери тахрір повідомляють про райони Аккермана, Очакова та Бендер наступне: населені пункти у складі районів, поіменний перепис населення з вказівкою на податкову спроможність кожного громадянина, господарську діяльність та промисловість регіону.

У тахрір дефтерах кількість і детальність інформації про Аккерман помітно зростає з 1520 р., про Очаків і Бендери – з 1570 р.

Як було зазначено, крім дефтерів тахрір, також були доступні записи митних прибутків Аккермана, проте для Бендер і Очакова у XVI ст. таких записів немає. З іншого боку, в книзі під назвою *Mühimme*/Мухімме, де були зафіксовані рішення меджлису, найбільшого законодавчого органу Османської імперії, починаючи з 1550-х років частіше і частіше зустрічаються згадки про Аккерман, Бендери і Очаків. Зокрема, є рішення, щодо надсилання регіональних адміністраторів до регіону Аккерман та Очаків, записи про прикордонні проблеми, суспільні конфлікти, питання щодо населених пунктів та створення нових воєнних укріплень. З цих записів можна отримати вичерпну інформацію про поселення регіонів Аккермана, Очакова, Бендер і Ходжабею.

Варто також зазначити, що в дефтерах тахрір присутня інформація про численні татарські поселення, поселення козаків, волохів, густо розташовані на території від заходу Криму до Бендер.

У другій половині XVI ст., особливо після походу 1538 р., османи прискорили розгортання політики розміщення ногайських та татарських племен в районі Аккерман-Бендер. Крім того, у цей час вони намагалися зміцнити цю ділянку шляхом будівництва воєнних укріплень на береговій лінії від Кримського узбережжя до Кілії. Згідно з офіційними джерелами, у цій області формувалася сприятлива ситуація для переміщень татарських племен, козаків, волохів, поляків, що створювало небезпеку конфліктів між ними. Ця ситуація загострювалася пропорційно до збільшення економічних і комерційних можливостей регіону.

Аккерман

Безсумнівно, Аккерманська фортеця була головним центром регіону, до якого османи, у зв'язку з фінансовими і комерційними міркуваннями, докладали чимало зусиль у створенні стабільності. Цей регіон притягував своєю густозаселеністю та рельєфом. У першій чверті XVI ст. 53%, що становило близько 1300 мирних жителів, були християнами, решта населення була мусульманами. Фортеця являла серйозну воєнну силу, кількість військових сягала понад половини загальної кількості населення.

Аккерман був як важливою військовою базою, так і цивільним містом. У місті знаходилось більш ніж 750 військових. У місті було п'ять кварталів (чотири немусульманських і один мусульманський). У другій половині XVI ст. у місті було вже двадцять шість мусульманських кварталів, кожен з яких був сформований довкола окремої мечеті, і десять немусульманських.

Наприкінці століття нараховувалось всього двадцять чотири квартали, двадцять з яких були мусульманськими. За документальними даними, немусульманськими кварталами були єврейський, вірменський, циганський і квартал «Попа Сави», де жили християни (греки, болгары, українці).

Кількість солдат у фортеці становила 342 осіб. Згідно з усіма цими даними населення Аккермана наприкінці XVI ст. становило близько

5000 осіб [10]. Незважаючи на те, що число солдат у фортеці було меншим, ніж на початку XVI ст., воно все одно залишалось значним. Зменшення кількості військових в Аккермані пояснюється створенням фортець в Очакові, Бендерах та з розширенням османських земель в період султана Сулеймана Кануні.

Землі довкола Аккермана фінансово підпорядковувались двом видам влади: 35 з них були виділені султану, а 57 – вакифу Стамбульської мечеті султана Селіма I¹⁰ [13]. Села вздовж південного берега річки Дністер належали султану, села вакифа розташовувалися на полях далі на південь до Дунаю. Схоже на те, що більшість сіл, що належали фонду, утворилися внаслідок появи нових татаро-ногайських поселень у другій половині XVI ст.

Проте в дефтері 1570 р. є записи “харич ез-дефтер”, що показують населені пункти, яких нема в попередніх тахрір-дефтерах. Якщо детальніше розглянути політику розміщення сіл вакифа, то стане зрозуміло, що політика заселення османів базувалася на шести основних регіонах. До прикладу, кількість залежних сіл включно з основним – Каракасим, що поблизу Яніхісара, становила 13, в долині Аджидере – 20, в долині Курудере – 10, в долині Бейлідере – 4, в долині Сарата – 3 і в долині Чіргалі/Шаня – 3. Також налічувалося багато чіфліків. Ще одним фактом на підтвердження того, що ці села були створені недавно, є те, що часто села названі в честь однієї особи, і саме ця особа була вказана як перший житель цього села. Більшість сіл султана, що мають більш давню історію, вони існують і до сьогодні.

В першу чергу, варто згадати села Бююк- і Кючюк-Катарджи, Кизилпинар, Яніхісар, Саріер, Монаші и Ашагі-Баглар. Більшість з них – повністю татарські поселення. Село Ашагі-Баглар зараз носить назву Шабо і є важливим центром виноробства. Зрозуміло, що це поселення було засноване як турецько-татарське село.

Найбільшими християнськими поселеннями були Янікхісар, Кизилпинар, Курхай, Єнікой, вони були створені пізніше і селилися тут переважно християни.

Крім того, ще 62 чіфліка були сформовані навколо сіл Саріер, Давутча, Арик Шюджа, Бююк Катарджи, Халкали, Хаджи Хасан, Тургутча, Хаджи, Хасан. Серед них села Бююк-Катарджи, Халкали, Хаджи-Хасан, Тургудча і Бешкую склалися виключно з чіфліків (складність прочитання назв в документах не завжди дає відповідність сучасним назвам) [13].

Бендери

Бендери стали значимим центром на Дністрі і почали відігравати роль важливого воєнного укріплення в період правління Османської імперії. Це було важливе місто-фортеця, з населенням 2000 жителів. У 1570-х рр. місто складалося з шести кварталів, два з яких належали християнам, а чотири – мусульманам.

¹⁰ У 1590-х рр. кількість сіл зросла до 87, були виділені казарми та дві лазні в передмісті [13].

Район Бендер був прикордонним з областю Аккермана. Серед поселень цього району – Єнікьой, Варнічі – були інтенсивно заселеними християнськими групами. Інші 18 сіл були небагаточисленними татарськими поселеннями. Лише село Дестікиран поблизу Бендер було значним поселенням, де християни і мусульмани жили разом. Крім того, не далеко від Бендер, у передмісті, у новоствореному селі Шехрекюстю жив дєрвіш Хан Деле, який заснував там текке (школу), у якій його три сини були зареєстровані працівниками.

До кінця XVI ст. в районі Бендер з'явилося кілька нових сіл. Це були два невеликі мусульманські села Бейкьой і Доян, поруч з трьома християнськими селами Ускурина (інша назва Джума), Істаніфос, Джелідайрані. Цікаво те, що ця частина поселень продовжила існування до XVIII ст. [6].

Очаків

Попри те, що Очаків був найпівнічнішою територією регіону, в записних книгах не було зареєстровано сіл: землі району Очакова (інша назва – Джанкерман) – абсолютно порожні на межі з Бендерами та Аккерманом. Місто Очаків та його фортеця були третьою за розміром воєнною фортецею Османської імперії разом з Аккерманом і Бендерами. Тут базувався найбільший військовий гарнізон, а нечисельне цивільне населення складалося з християн і мусульман. Загальна кількість населення досягала 1000 чоловік. В дефтері 1597/98 рр. згадується лише чотири села в районі Очакова. Цікаво те, що найбільше з них – Комрат [6;16;9].

Паралельно зі зростанням торгівлі у Стамбулі з другої половини XVI ст. стали проблемними питання суспільного порядку, безпеки доріг та торгівлі. Цей процес можна прослідкувати на матеріалі дефтерів Мухімме.

Ця ситуація зміцнила фортеці Аккерман, Очаків і Бендери, і дала можливість перетворити їх землі у густозаселений регіон. Задля забезпечення суспільного порядку почали звертати увагу на непримітні до цього часу порти, одним з яких, безумовно, був Ходжабей.

Ходжабей/ Одеса

У дефтерах Мухімме і тахрір XVI ст. немає згадок про Ходжабей, який, напевно, мав відноситися до області Аккермана. Проте, згідно з записами у Мухімме, з 1559 р. почала зростати роль порту Очаків. Було вирішено відновити фортифікації. Для цього було зібрано близько тисячі людей з Коджаджик, Налдьокен, юрюків Танридаг і Добруджанських татар. Проте будівництво було відкладено через проблеми з поставками продовольства. Безсумнівно, що більшість, приїхавших на будівництво Очакова людей користувалися шляхом через Ходжабей.

Крім того, незрозумілим залишається той факт, що межа від Аккермана до Очакова, будучи шляхом сполучення з морем, досі залишалася порожньою. Тим, що вперше привернуло увагу Османської імперії до Ходжабею, могли бути наступні події. У 1415 р. в одному польському джерелі це місце згадується як порт, куди привозили

литовську пшеницю. Проте на момент появи османської адміністрації (остання чверть XV ст.), тут не було ніякої економічної чи соціальної діяльності, яку можна було б офіційно задокументувати. Очевидно, що під час заходів для посилення захисту Бендер і Аккермана, цей віддалений порт не оминули увагою, хоч конкретної назви ніде і не зазначено [2].

У дефтері 1544 р. описується випадок нападу з пограбуванням продуктів і худоби села польського пана з 300-400 підданими по іншу сторону Дністра. Потім поляки вирушили у напрямку порту, там вбили 10-15 татар та захопили близько 1000 татарських коней [19]. У цьому документі також розповідається, що вони повернулися до порту(?) і осіли там, з метою грабунку державних кораблів. Через це ніхто не міг перейти на інший бік Босфору. Згадувалося, що дороги зі сторони Очакова закриті, і якщо Дністер замерзне взимку, то вони продовжать свій шлях через річку.

Попри все, ми не можемо стверджувати, що місце, про яке йдеться – це Ходжабей, бо з іншого боку Аккермана знаходився ще один населений пункт – От-ярик, і є імовірність, що йдеться саме про нього. Існують записи про напади поляків на приміські території фортеці Джанкерман, тому можна зробити висновок, що всі порти на узбережжі від Аккермана до Очакова були пограбовані¹¹. Османські керівники вимагали, щоб регіональні адміністратори ужили всіх можливих заходів для захисту районів Аккерман-Бендери і Очакова та працювали на забезпечення солдат.

Вірогідно, що Ходжабей залишався поза увагою центру через низький рівень безпеки, проте він залишався місцем, де могли перебувати моряки. Незважаючи на те, що назва Ходжабей не згадується у офіційних документах Османської імперії, ця назва неочікувана з'явилася на карті берегової лінії Чорного моря того періоду, створеній у 1567 р. Алі Маджаром Реісом. Тут Ходжабей показаний як причал навпроти Аккермана [15, с. 94]. У той самий період причал Ходжабей згадується у атласі Уолта 1570-1575 рр. [15, с. 126]. Закономірно постає питання: чому Ходжабей не згадується у офіційних документах Османської імперії, якщо він зазначений на картах того періоду?

Це можна пояснити тим, що метою османської колонізації були родючі землі південного узбережжя та південних берегів Дністра, а не регіону Ходжабею. Аналогічною до цієї ситуації є те, що в дефтерах тахрір немає згадок про села району Очакова. Причиною того, що територія між Очаковом і Аккерманом виявилася незаселеною, полягає у тому, що ці землі були незахищеним коридором до моря і піддавалися нападам з півночі. У той час у планах Османської імперії не було будівництва укріплень у Ходжабеї на кшталт Аккермана чи Очакова, які охороняли річкові торгові шляхи.

¹¹ У Бреславі та Джанкермані забрали 100 осіб 29 березня 1545 р. *Aynı Defter*, s. 329, hük. 454 (29 Mart 1545).

Османське керівництво приділяло належну увагу товарам, які вони отримували з регіону Аккермана. Допомогти зрозуміти тогочасну ситуацію можуть митні документи Аккермана та законодавчі документи з питань портів. Ходжабей, про який немає згадок у офіційних документах Османської імперії та дефтерах тахрір, мав бути платформою для контрабандистів, бо він знаходився поза офіційними інтересами Османської імперії. Ясна річ, що поселення тут не були офіційними. Проте, якщо опиратися на згаданий вище дефтер 1544 р., вірогідно, що цей порт або причал був теж спустошений.

Вірогідно, що османи мали план створення субструктури для заселення порожніх земель на півночі Дністра, поблизу річки Кучурган (Сарису), що могло прикрити коридор до Ходжабею. Проте ці плани розглядалися у довгостроковій перспективі, і на якийсь час Ходжабей покинули на призволяще.

У XVI ст. османи надавали перевагу побудові фортець Аккерман, Бендери і Очаків та сіл на іншому березі від Аккермана для створення безпечного середовища в регіоні. Ці плани будуть змінені у XVII-XVIII ст. Тоді, імовірно, і зміниться доля покинутого порту Ходжабей.

Насамкінець торкнемося спогадів Евлії Челебі, який перетинав ці місця у 1658 р., бо його враження дають першу докладну картину регіону та підтверджують думку, що розкрита вище. Евлія Челебі пройшов шляхом через Ходжабей з Аккермана до Очакова. Згідно з його записами, цей шлях в Очаків є головною дорогою. З Аккермана він проплив на човні до місця, де Дністер впадає в Чорне море, а потім продовжив свій шлях суходолом.

За його словами, ця територія – основне поле переміщення козаків. У зв'язку з тим, що цей шлях був головним сполученням між Аккерманом, Очаковом і Кримом, козаки розмістилися вздовж нього і нападали на подорожніх, і зробили цей шлях безлюдним. Назва цієї місцевості – От-ярик. Проте частіше ця територія називається “порожньою землею”. Тут була побудована башта для захисту від козаків, однак вона зруйнована, але навколо є дерев'яні укріплення, де живуть козаки. Звідти подорожуючий перейшов у землю Берумоюн, яку називав Куртбойну. Потім дійшов до лісистій місцевості під назвою Даллик. Ходити там було страшно, бо це було вдале місце для засідки розбійників. Тут з'єднується дорога з Маяк на Аккерман.

Ця інформація дає зрозуміти, що існував інший шлях з Аккермана до Очакова. Звідти Челебі добрався до Ходжабея за 14 годин. За його словами, один з багатих людей на ім'я Ходжа Бей отримав дозвіл від Баязида II і створив Ходжабей. Ця людина збудувала укріплену фортецю на скелястому місці на узбережжі Чорного моря і займалася розведенням овець в долинах поблизу.

Евілія Челебі пише, що якщо реконструювати фортецю, то всі родючі землі довкола будуть впевнено розвиватися. Навіть якщо у фортеці буде гарнізон, витрати на його утримання легко можна буде компенсувати за рахунок солі, яку тут видобувають [8, с. 92-93]. Його спостереження показують, що навіть у середині XVII ст. цей регіон був незаселеним і Ходжабей не використовували [8, с. 109].

Таким чином, очевидно, що регіон Аккерман-Бендери-Ходжабей-Очаків у XVI ст. почав привертати увагу османського центру у зв'язку зі зростанням ролі торгівлі для Стамбула. Регіон став наскільки пріоритетним, що тут почали проводитися воєнно-політичні дії. Докладалися зусилля для укріплення наявних та побудови нових фортець, для захисту від загрози з півночі, яка у XVI ст. зростала. Окрім комерційної, цей регіон відіграє стратегічну роль, проте це стане зрозуміло через кілька століть, після установаження османсько-російських стосунків. У цьому сенсі, зміст розглянутої стратегії та прозорливість Евлії Челебі ознаменували відродження важливого портового міста Ходжабей через два століття.

Документи:

Документ № 1. Населені пункти, що відносились до адміністративної одиниці каза Аккерман. Друга половина XVI ст. /XVI. ASRIN İKİNCİ YARISINDA AKKIRMAN KAZASI KÖYLERİ

A. Yavuz Sultan Selim Vakfı

- I. Bölge: **Karakasım**'a bağlı yerleşme yerleri (**Yanıkhisar** Yöresi)
1. Karakasım ve Kovancı mahallesi
  2. Alabaş Sinan
  3. Kulan Hafız ve Musa mahallesi
  4. Allahverdi Hafız (*hariç ez-defter*)
  5. Eşbuldu/Eşenbuldu (*hariç ez-defter*)
  6. Sakar Ahmed ve Boğdan mahallesi (*Önceden Turgudca mahallesinde kayıtlı imiş*)
  7. Babek Ağa (*hariç ez-defter*)
  8. Can Ahmed (*hariç ez-defter*)
  9. Kul Mehmed (*Önceden Tatar Cemaati diye kayıtlı imiş*)
  10. Yaman Çura (*Önceden Tatar Cemaati diye kayıtlı imiş*)
  11. Nakkaş Ağa/Bugaş Ağa (*hariç ez-defter*)
  12. Çölmekçi veya Arpacı Yusuf ve Arpacı mahallesi (*hariç ez-defter*)
  13. Kara Umur (*hariç ez-defter*)
- II. Bölge: **Acıdere** Vadisindeki Köyler
1. Evhadca
  2. Kınalı Mehmed (*Evhadca'da mahalle imiş*)
  3. Kör/Göz Turalı (*hariç ez-defter*)
  4. Salihce (*hariç ez-defter*)
  5. Bayramlı (*hariç ez-defter*)
  6. Hoşkadem (*hariç ez-defter*)
  7. Ferhad Halife (*hariç ez-defter*)
  8. Göleler (*hariç ez-defter*)
  9. Uzun Mustafa (*hariç ez-defter*)
  10. Balı Çoban (*hariç ez-defter*)
  11. Hüseyin Halife veya Süleyman Halife (*Oduncu Kulfal mahallesi ile hariç ez-defter*)
  12. Eynehan (*hariç ez-defter*)
  13. Kubadin (*daha önce Evranosça mahallesi imiş*)

14. Aziz Fakih (*hariç ez-defter*)
15. Armağan (*hariç ez-defter*)
16. Arslanköy (*hariç ez-defter*)
17. Çernal (*hariç ez-defter*)
18. Durak (*hariç ez-defter*)
19. Ağa Yunus (*hariç ez-defter*)
20. Kulağuzlu (*hariç ez-defter*)
21. Tulça/Tokça Bey (*hariç ez-defter*)
22. Anadolu (*hariç ez-defter*)
23. Balı Baba (*hariç ez-defter: Akkirman sancakbeyi reayası. Örfi vergiler ona ait*)
24. Çelebce Yurdu (*hariç ez-defter*)

III. Bölge: **Kurudere** vadisi köyleri

1. Sinan Fakih (*hariç ez-defter*)
2. Eynesi (*hariç ez-defter*)
3. Koca Hasan (*hariç ez-defter*)
4. Ferhad Hoca (*hariç ez-defter*)
5. Deniz Fakih (*hariç ez-defter*)
6. Ali Fakih (*hariç ez-defter*)
7. Zurnacı (*hariç ez-defter*)
8. Yenice (*hariç ez-defter*)
9. Başköy (*hariç ez-defter*)
10. Asılhan (*hariç ez-defter*)

IV. Bölge: **Beylidere/Benlidere** Vadisi Köyleri

1. Hasan Bey (*hariç ez-defter*)
2. Baylar veya Seyyid İlyas (*hariç ez-defter*)
3. Beylidere veya Koca Kurd (*hariç ez-defter*)
4. Divane Ali (*hariç ez-defter*)

V. Bölge: **Serata** Vadisi Köyleri

1. Mezidce ve Divane Memi mahallesi ve Öküzücü Ali mahallesi
2. Öksüzöğlü (*hariç ez-defter*)
3. Sarı Mahmud (*hariç ez-defter*)
4. Mustafa Tavıca (*hariç ez-defter*)

VI. Bölge: **Çırnalı** vâdisi köyleri

1. Anadolu veya Halil Köy (*hariç ez-defter*)
2. Sarı Hüseyin (*hariç ez-defter*)
3. Döğenci (*hariç ez-defter*)

B. Padişah Hassına Ait Köyler

1. Küçük Katırcı, Emrullah Halife ve Ahmed Ali b. Bayezid mahalleriyle.
2. Sarıyer (*Turla kenarında*)
3. Kurhay: (*Hristiyan köyü*)
4. Bugay Ağa
5. Bujdar veya Gölbaşı. (*Hristiyan ve Müslüman karışık. Kızılıpınar köyünde bulunmuştur*)
6. Ada veya Keten Savadı
7. Beylidere veya Seydullah Bey
8. Kara İbrahim
9. Celepçe Yurdu veya Kara Dede (*Arık Şüca köyünde bulundu*)

10. Kızılıpınar (*Müslüman ve Hıristiyan karışık. Turla kenarında*)
11. Turali veya Eşekderesi (*Şeyh Hızır vâdisinde*)
12. Baraca Ağa/Baramca veya Eşekderesi (*Şeyh Hızır vadisinde, Büyük Katırca köyünde bulundu*)
13. Yanıkhisar (*Müslüman ve Hıristiyan karışık. Tatar Cemaati ve Gebran cemaati mahalleleri var*)
14. Karakasım (*Müslüman ve Hıristiyan karışık*)
15. Karaali veya Divane Kara (*Beylidere adlı köyde bulundu*)
16. Davudça (*Yanıkhisar yanında*)
17. Arık Şüca (*Yanıkhisar yanında*)
18. Büyükdere veya Eşekderesi (*Karaköy de deniyor*)
19. Kara Novay
20. Nasuh Ağa
21. İslam (*Büyükdere'de çiftlik yazılmış imiş*)
22. Senir/Sinirönü (*Diğer adı Eşekderesi, Karaali mahallesiyle*)
23. Mehmed Çar (*Eşekderesi veya Koca Hızır vadisinde*)
24. Akseyid
25. Aliyyüsimad (*Eşekderesi veya Şeyh Hızır vadisinde*)
26. Aşağı Bağlar (*Bugün Şabo*)
27. Ak Mehmed
28. Ali Bey Hafız (*Şeyh Hızır vadisinde*)
29. Çalış Ağa-i Tataran
30. İsa Koca Ağa-i Tataran
31. Eşengeldi an-Tataran
32. Karaevli
33. Bostan Ali
34. Manaş Ağa (*önceki tahrirde Halkalica karyesi Kasanlu ve Mustafa çiftlikleri olarak yazılmış. Manaş Ağa, Bey Seyyid, Sevindik, Baybak adlı dört mahallesi var*)
35. Yeniköy (*Diğer adı Hemdem Babay Hariç ez-defter. Tamamı hıristiyan 60 nefer. Yeni kurulmuş köy. Boğdanlı, Bulgar ve Rum adları var*)

Çiftliklerden Oluşan Köyler:

1. Büyük Katırca (*Bu köydeki çiftlikler müstakil olarak yazılmış: Her birinde nüfus var. Mehmed, Hacı Abdullah, Seyyid Musa, Hüseyin Çelebi, Ali b. Savlı, Mustafa b. Papaş, Hacı Sinan, Eflak Ahmed çiftlikleri mevcut*).
2. Halkalı (*altı çiftlik kayıtlı. Sonradan iki çiftlik daha eklenmiş*)
3. Hacı Hasan (*üç çiftlik kayıtlı*)
4. Turgudça (*Acıdere'de, 14 çiftlik kayıtlı*)
5. Beş Kuyu (*6 çiftlik kayıtlı*)

Взято: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, TD, nr. 483, 1570.

Документ № 2. Населені пункти, що відносились до адміністративної одиниці каза Бендери. Друга половина XVI ст. /XVI. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA BENDER KAZASINA AİT KÖYLER

1. Şhreküstü
2. Novasil (*diğer adı Yeniköy Derbentçi görevi var. Tamamı Hıristiyan:68 hane 27 mücerred*)
3. Dalyan (*Tamamı Hıristiyan: 37 hane, 23 mücerred*)
4. Varniçe (*Hıristiyan: 154 hane, 3 mücerred*)
5. Aksak Ali (*diğer adı Gölbaşı: Müslüman 21 hane, 2 mücerred*)

6. Derviş Ali (*Diğer adı Eyne Gazi. Botna vadisinde. Müslüman 18 hane 9 mücerred*)
7. Beyrek Halife (*Müslüman 7 hane, 9 mücerred*)
8. Dört Pınar (*Müslüman 14 hane, 7 mücerred*)
9. Kara Dede (*diğer adı İsa Sofu. Ayu Odabaşı mahallesi var. Müslüman 35 hane, 12 mücerred*)
10. Destikıran (*Bender yakınındadır, Gebran mahallesi var. Müslüman ve Hıristiyan karışık: 24 nefer Müslüman, 30 nefer Hıristiyan*)
11. Demirci (*Aksak Ali'de bulunmuştur. Müslüman 12 hane, 3 mücerred*)
12. Pervane b. Abdullah mahallesi (*Müslüman 10 hane, 5 mücerred*)
13. Kulfal (*Müslüman 8 hane, 7 mücerred*)
14. Divane İshak (*Müslüman 12 hane, 8 mücerred*)
- Han Dede Zaviyesi (*Şehreküstü köyü yakınında. 3 derviş, Han Dede evladından*)
15. Seydi Fakih (*Müslüman 10 hane, 3 mücerred*)
16. Abdurrahman-ı Cedid (*Müslüman 21 hane, 5 mücerred*)
17. Doğançı Veli (*Diğer adı Abdurrahman Eski, Müslüman 18 hane. 9 mücerred*)
18. Doğançı Abdurrahman (*Doğançı Veli adlı köyde bulundu. 20 hane, 10 mücerred*)
19. Himmetçe (*Müslüman 10 hane. 16 mücerred*)
20. Koyunpınarı (*Müslüman 13 hane, 4 mücerred*)
21. Süleyman Voyvoda Çiftliği (*Müslüman 8 hane, 3 mücerred*)
22. Ali v. Abdullah çiftliği (*Dört pınar köyü yakınında*)
23. Hamza çiftliği (*Destikıran'da*)
24. Temir Dede (*Müslüman 5 hane, 2 mücerred*)
25. Dizdar Hasan çiftliği
26. Memi Ağa çiftliği.
- Arazi.** Der-mâbeyn-i âb-ı Turla ve Sarusu (*50.000 akça hasılatlı, nüfusu zikredilmeyen boş tarım toprağı*)
27. Uskurina (*Diğer adı Cum'a. Uskravena kalesi. Hariç ez-defter. 20 nefer Hıristiyan*)
28. İstankos/İstanfos. (*Hariç ez-defter. 24 nefer Hıristiyan*).
29. Doyan-ı Büzürg (*hâriç ez-defter, Müslüman 17 hane, 10 mücerred*)
30. Beyköy (*hâriç, Müslüman 15 hane, 3 mücerred*)
31. Calidayrani (?) (*Hıristiyan 68 nefer*)

Evliya Çelebi'nin İsmail'den Akkirman ve Bender güzergâhı: (1657-58)

Kaplıbağlı- Gölbaşı- Tatarpınarı- Acıgöl- Akkirman- Hankışlası- Yanıkhisar- Hacı Hasan- Korkmaz- Sultan Savadı- Porka- Tonal- Çöplüce- Tilmaza- Livonta- Kopan- Yeniköy-Bender- Sihara- Boboyoz.

Взято: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, TD, nr.483 ve TD, nr. 701.

Джерела а література:

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliye Defterleri (=MAD), nr. 6: İ. Bulunur, "Osmanlı Dönemi Karadeniz Ticaret Tarihine Katkı: Akkirman Gümrüğü (1505)", Omeljan Pritsak Armağanı, ed. M. Alpargu-Y, Öztürk, Sakarya 2007. – S. 525-584.
2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MD, III, hük. 521, 522, 527, 897, 1099, 1259, 1333, 1390.
3. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, TD, nr. 483. Bu defterin başındaki kanunname ve bölgedeki çiftlikler üzerine yapılan incelemeler için bk. M. Berendei-G. Veinstein, "Règlements fiscaux et fiscalité de la province de Bender-Aqkerman 1570", CMRS, XXII/2-3 (1981), 251-328; G. Veinstein, "Les çiftlik de colonisation dans les

steppes du nord de la mer noire au XVIe siècle”, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan’a Armağan, İFM, sy.41/1-4 (1985). – S. 177-210.

4. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, TD, nr. 542 ve Ankara TK, TD, nr. 561.
5. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde bulunan 701 nolu tahrir defteri (=TD) Ankara Tapu Kadastro Arşivi’ndeki ile benzerlik gösterir (TK, TD, nr.83). BA’daki defter yanlışlıkla 1574 tarihli olarak gösterilip Akkirman kısmı Yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır: M. Işık, 701 Nolu Tapu Tahrir Defterine Göre Akkirman Sancağı, Sakarya Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2008; keza M. Işık, “XVI. Yüzyılda Akkirman Sancağı”, Karadeniz Araştırmaları, sy.18 (2008), s. 19-37. Burada metin okumalarında hayli yanlışlar vardır. Akkirman bölgesiyle ilgili bütün bu tahrirleri içine alan geniş kapsamlı bir projeye meslektaşlarımız İlhan Şahin ve Aleksandr Sereda’nın katkılarıyla başlanmıştır.
6. Emecen F.M. Aynı Makale. – S. 246-248.
7. Emecen F.M. Osmanlılar ve Kuzey Karadeniz Stepleri // Osmanlı Klasik Çağında Siyaset. – İstanbul 2009. – S. 239-242.
8. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, haz. Y. Dağlı-S.A.Kahraman-İ. Sezgin, İstanbul, 2005. - № V.
9. Finkel C., Ostapchuk V. Outpost of Empire: An Appraisal of Ottoman Building Registers. Sources fo Archeology and Construction History of The Black Sea Fortress of Özi//An Annual on the Visual Cumture of Islamic World. - № XXII, Leiden 2005. – S. 150-188.
10. Geniş bilgi için bk. İ.Şahin, XVI. Yüzyılda Akkerman’ın Demografik ve Sosyal Durumu// Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, sy.12 (1998). – S. 319-323.
11. Guboğlu M. “Kanuni Sultan Süleyman’ın Boğdan Seferi ve Zaferi (1538m-945 h)// Belleten, L/198 (1987). – S/ 727-805.
12. Kefe gümrük alanı ve burayla irtibatlı olan iskeleler hakkında bk. H. İnalçık. The Customs Registers of Caffa, 1487-1490. – Cambridge-Massachusetts, 1996.
13. Keleş H. Akkerman Sancağında Yavuz Sultan Selim Han Vakıfları // G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi. - № XXI/2 (2001). – S. 179-188.
14. Liste için bk. H. Keleş. Akkerman Sancağında Yavuz Sultan Selim Vakıfları. – S. 182-185.
15. Osmanlı Haritaları, haz. K. Özdemir. – İstanbul, 1992. – S. 94.
16. Öztürk T. Özü //DİA. – № XXXIV. – S. 133-134.
17. Seyahatname. – № V. – S. 109.
18. Tarihi Lehistan için bk. K. Beydilli. Polonya// Diyanet İslam Ansiklopedisi. – № XXXIV. – S. 309-317.
19. Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri, haz. H. Sahillioğlu, İstanbul 2002. – S. 3-5, hük. 2 (13 Aralık 1544).

References:

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliye Defterleri (=MAD), nr. 6: İ. Bulunur, “Osmanlı Dönemi Karadeniz Ticaret Tarihine Katkı: Akkirman Gümrüğü (1505)”, *Omeljan Pritsak Armağanı*, ed. M. Alpargu-Y, Öztürk, Sakarya 2007, s. 525-584.
2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MD, III, hük. 521, 522, 527, 897, 1099, 1259, 1333, 1390.
3. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, TD, nr. 483. Bu defterin başındaki kanunname ve bölgedeki çiftlikler üzerine yapılan incelemeler için bk. M. Berendei-G. Veinstein, “Règlements fiscaux et fiscalité de la province de Bender-Aqkerman 1570”, *CMRS*, XXII/2-3 (1981), 251-328; G. Veinstein, “Les çiftlik de colonisation dans les steppes du nord de la mer noire au XVIe siècle”, *Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan’a Armağan, İFM*, sy.41/1-4 (1985), 177-210.
4. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, TD, nr. 542 ve Ankara TK, TD, nr. 561.

5. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 701 nolu tahrir defteri (=TD) Ankara Tapu Kadastro Arşivi'ndeki ile benzerlik gösterir (TK, TD, nr.83). BA'daki defter yanlışlıkla 1574 tarihli olarak gösterilip Akkirman kısmı Yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır: M. Işık, *701 Nolu Tapu Tahrir Defterine Göre Akkirman Sancağı*, Sakarya Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2008; keza M. Işık, "XVI. Yüzyılda Akkirman Sancağı", *Karadeniz Araştırmaları*, sy.18 (2008), s. 19-37. Burada metin okumalarında hayli yanlışlar vardır. Akkirman bölgesiyle ilgili bütün bu tahrirleri içine alan geniş kapsamlı bir projeye meslektaşlarımız İlhan Şahin ve Aleksandr Sereda'nın katkılarıyla başlanmıştır.
6. Bender için bk. F.M. Emecen. Aynı Makale. S. 242-246.
7. Emecen F.M. Aynı Makale, s. 246-248.
8. Emecen F.M. Osmanlılar ve Kuzey Karadeniz Stepleri // *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*. – İstanbul 2009. – S. 239-242.
9. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Y. Dağlı-S.A.Kahraman-İ. Sezgin, İstanbul, 2005. – №. V. – P. 92-93.
10. Finkel C., Ostapchuk V. Outpost of Empire: An Appraisal of Ottoman Building Registers. Sources fo Archeology and Construction History of The Black Sea Fortress of Özi//*An Annual on the Visual Cumture of Islamic World*. - № XXII, Leiden 2005. – S. 150-188.
11. Geniş bilgi için bk. İ.Şahin, XVI. Yüzyılda Akkerman'ın Demografik ve Sosyal Durumu// *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, sy.12 (1998). – S. 319-323.
12. Guboğlu M. "Kanuni Sultan Süleyman'ın Boğdan Seferi ve Zaferi (1538m-945 h)// *Bellekten*, L/198 (1987). – S/ 727-805.
13. Kefe gümrük alanı ve burayla irtibatlı olan iskeleler hakkında bk. H. İnalçık. *The Customs Registers of Caffa, 1487-1490*. – Cambridge-Massachusetts, 1996.
14. Keleş H. Akkerman Sancağında Yavuz Sultan Selim Han Vakıfları // *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*. - № XXI/2 (2001). – S. 179-188.
15. Liste için bk. H. Keleş, "Akkerman Sancağında Yavuz Sultan Selim Vakıfları", s. 182-185.
16. *Osmanlı Haritaları*, haz. K. Özdemir. – İstanbul, 1992. – S. 94.
17. Öztürk T. Özü. // *DİA*. – № XXXIV. – S. 133-134.
18. Tarihi Lehistan için bk. K. Beydilli. Polonya// *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. – № XXXIV. – S. 309-317.
19. *Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri*, haz. H. Sahillioğlu, İstanbul 2002. – S. 3-5, hük. 2 (13 Aralık 1544).

Феридун М. Емеджен

Османские архивные сведения о регионе Аккерман-Бендеры-Очаков и Ходжабей. XVI в.

Вниманию читателей впервые предлагается анализ документов и сами документы (на турецком языке), что дают информацию о регионе Аккерман – Бендеры – Очаков и Ходжабей XVI в. Установлено, что указанный регион имел достаточно развитую инфраструктуру, в связи с ростом роли торговли для Стамбула. Кроме коммерческой, этот регион играл стратегическую роль, однако это станет ясно через несколько веков, после установления осmano-российских отношений. Прилагались усилия для укрепления существующих и построения новых крепостей для защиты от угрозы с севера, которая в XVI в. возрастала.

Ключевые слова: Аккерман, Бендеры, Очаков, Ходжабей, торговля, Османская империя, крепость.

Отримано 1.12.2018 р.

**COSSACKS SUBDIVISION IN THE GIGANTIC POLITICAL SYSTEM AND
EVERYDAY LIFE BETWEEN THE TWO ROSSIAN-TURKISH WARS
IN THE FIRST THIRD OF XIX c. (ACCORDING TO THE DOKUMENTS
OF STATE ARCHIVES OF THE ODESSA REGION)**

Olena Bacynska

DSc (History), Professor

Odessa I. I. Mechnikov National University

2, Dvoryanska Str., Odessa, 65082, Ukraine

Olena_an@ukr.net

In the publication, readers are offered documents that reveal the everyday life of "Turkish" Cossacks – Zaporozhian and Nekrasov – on the Ottoman-Russian border, as well as localize their location in the Danube region in early XIX century. The proposed materials are correspondence between the Russian and Ottoman administrations to delimit the borders after two Russian-Turkish wars of 1806-1812 and 1828-1829, maps of the placement of the Danube and Nekrasov Cossack fishermen. They allow us to find out that between Cossacks of different groups there were close contacts on the economic basis, largely preserved by the Ottoman border authorities and the commandants (Naziri) of the Danube fortresses. At the same time, the Russian border administration tried to oust the "Turkish" Cossack fishermen to avoid communicating with their relatives in Danube towns and fortresses.

Documents are published for the first time.

Key words: *Necrazovsky (Kuban) Cossacks, Danube (Turkish) Zaporozhye Cossacks, Danube, Russian-Turkish War of 1806-1812, Russian-Turkish War of 1828-1829, Island of Letti, Chetaly Island, State Archives of Odessa region.*

Олена Бачинська

Доктор історичних наук, професор

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна

Olena_an@ukr.net

**КОЗАЦЬКЕ ПОРУБІЖЖЯ У ВЕЛИКІЙ ПОЛІТИЦІ ТА ПОВСЯКДЕННІ
МІЖ ДВОМА РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКИМИ ВІЙНАМИ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХІХ СТ.
(за матеріалами Держархіву Одеської області)**

У публікації до уваги читачів пропонуються документи, які розкривають повсякденне життя "турецьких" козаків – запорозьких та некрасівських – на османсько-російському кордоні, а також локалізують місця їхнього розташування у Подунав'ї початку ХІХ ст. Запропоновані матеріали являють собою листування російської та османської адміністрації щодо розмежування кордону між двома російсько-турецькими війнами 1806-1812 рр. та 1828-1829 рр., карти розміщення задунайських та некрасівських козацьких рибалок. Вони дозволяють з'ясувати, що між козаками різних груп залишалися тісні контакти на господарському підґрунті, багато в чому їх зберігала османська прикордонна адміністрації та коменданти (назірі)

дунайських фортець. В той самий час російська прикордонна адміністрація намагалась витіснити «турецьких» рибалок-козаків, щоб запобігти їхньому спілкуванню з родичами у дунайських містах та фортецях. Документи публікуються вперше.

Ключові слова: некрасівські (кубанські) козаки, задунайські (турецькі) запорожці, Дунай, російсько-турецька війна 1806-1812 рр., російсько-турецька війна 1828-1829 рр., острів Леті, острів Четал, Державний архів Одеської області.

Російсько-турецькі війни початку ХІХ ст. змінили не лише державні кордони між Османською державою та Російською імперією, але й внесли корективи у повсякденне життя населення Подністров'я та Подунав'я. Внаслідок війни 1806-1812 рр. кордон між імперіями був установлений по р. Дунай, що зумовило міграційні процеси в Буджаку. Це зрозуміло, адже під час воєнних дій населення мало, в першу чергу, зберегти життя, а після цього відповісти на питання про подальше проживання і становище в рамках політики нової держави – Російської.

На території Буджака та Добруджі під владою двох держав проживали українські запорозькі козаки та російські козаки-старообрядці. Перші відомі під назвою задунайські (турецькі) запорожці, другі – некрасівські (донські або кубанські) козаки. Більшість поселень цих груп козаків розташовувались саме у прикордонних областях, а їхні господарські заняття були пов'язані з рибальством у гирлі річки Дунаю. Стосунки між цими двома групами були досить різні, здебільшого, як не безпідставно вважають дослідники, вони мали суперечки через місця рибних ловів. Одночасно на стосунки між запорожцями й некрасівцями вплинула й кризова ситуація у середині османських володінь 1780-х – початку ХІХ ст., пов'язана з реформаторською діяльністю султана Селіма ІІІ (1789-1808) в галузі управління, економіки, військової справи, армії. В цей час з'явилися сильні та свавільні аяни, які не підтримували реформи султана і послабляли авторитет центральної влади. Серед противників реформ був в Ізмаїлі двобунчужний паша Ібрагім Пеглеван. Задунайські запорожці боролися у складі турецьких урядових частин з зазначеними феодалами понад вісім років разом з прихильними до султана керівниками Добруджі і Румелії. У свою чергу, некрасівські козаки підтримували Ібрагіма Пеглевана. За свідченням задунайця Миколи Діброви, паша Пеглеван, якому підпорядковувались некрасівські козаки “не давав їм (запорожцям – О.Б.) спокою, усі запорожці перебравшись із Сеймен у Вилкове та Катирлез на землю визначену їм від браїльського назиря та проживали тут до трьох років” [2, с. 108]. Однак довго тут козаки не протримались. Некрасівці у складі військ ізмаїльського паші здійснили напад на Січ задунайців у Катирлезі, Січ та житла козаків спалили. Внаслідок таких подій задунайці змушені були перебратися до фортеці Браїла під захист назиря (коменданта). Про це збереглося чимало свідчень, як російських розвідників, так і самих задунайців. Самі задунайці не залишилися осторонь таких дій і, як відомо, після російсько-турецької війни 1806-1812 рр. вирушили на некрасівські поселення і зайняли їх головний центр – с. Верхній

Дунавець на Георгіївському гирлі, там де і заклали Січ (тепер с. Верхній Дунавець (Dunărețu de Sus) в повіті Тульча (Румунія)).

Бухарестський мир 1812 р. чітко не визначив, як має проходити кордон між двома державами в пониззі Дунаю. Так, стаття IV проголошувала: "...река Прут со входа ее в Молдавию до соединения ее с Дунаем и левый берег Дуная с сего соединения до устья Килийского и до моря, будут составлять границу обеих империй, для коих устье сие будет общее. Небольшие острова, кои до войны не были обитаемы, и начиная напротив Измаила до помянутого устья Килийского находятся ближе к левому берегу, имеющему принадлежать России, не будут обладаемы ни единой из обеих держав, и на оных впредь никаких не делать укреплений, ни строений, но островки сии останутся пусты, и обоюдные подданные могут туда приезжать единственно для рыболовли и рубки леса. Стороны двух больших островов, лежащих напротив Измаила и Килии, также пустыми и незаселенными останутся пространством на час расстояния, начиная с самого ближайшего пункта помянутого левого берега дунайского; пространство сие будет означено знаками, а жилища до войны бывшие, равно и старая Килия, останутся за сей порубежной чертой. Вследствие вышепомянутой статьи, Блистательная Порта Оттоманская уступает и отдает Российскому Императорскому двору земли, лежащие по левому берегу Прута, с крепостями, местечками, селениями и жилищами, тамо находящимися, средина же реки Прута будет границей между обеими высокими империями" [1].

Як видно з тексту Бухарестського миру 1812 р. кордон проходив по Кілійському гирлу Дунаю. У 1817 р., після спеціальної угоди з Портою мали провести більш чітку лінію кордону по Сулинському гирлу, а острова Леті та Четал ставали нейтральною зоною, звідки мали виселити всіх запорозьких рибалок до Сулинського гирла, де не було для них зручних місць для рибного лову і відомих торговельних міст, таких як Ізмаїл і Кілія. Установлення кордону в гирлах Дунаю зустріло опір населення, як з російського, так і з турецького боку. Так, у 1816-1817 рр. некрасівські козаки і турецькі запорожці, яким допомагали місцеві жителі Вилкового з "криками, лайками і глузуваннями" ламали установлені прикордонні межі [10, арк. 56, 159]. Документи, що збереглися в Державному архіві Одеської області і запропоновані до уваги читачів теж свідчать, що процес встановлення кордону був складним, заплутаним та болючим. Його вирішення тягнулось до початку наступної російсько-турецької війни 1828-1829 рр. [7]. Ця, здавалось би мікроісторична ситуація, боротьба козаків за збереження традиційного господарського способу життя впливала в подальшому на військово-політичне становище в регіоні.

Зазначемо, що складність визначення кордону на Дунаї піднімалось в історіографії неоднаразово, зокрема, в роботах істориків Г. С. Гросула, В. Я. Гросула, Є. Чертана, російських діячів ХІХ ст. – М. Богдановича, О. Петрова, О. Ланжерона та інших [3; 4; 5; 6; 7; 8; 11; 12 та інші]. Більшість із них торкалися дипломатичних переговорів і

загальної європейської політики, політичної ситуації навколо Дунайських князівств, російсько-турецьких війн XIX ст. У даній публікації увага звертається на ситуацію, що склалась у житті козацького та іншого населення в прикордонні та спроби російської і османської влади її розв'язати.

Згадані вище документи Державного архіву запропоновані до уваги читачів містяться у справі “Дело о разграничении Дунайских островов для определения границы между Россией и Портою Оттоманскою, тут вся переписка по делам пограничным. 8 сентября 1816. Кончено 28 февраля 1828 г. На 405 листах” [7]. Справа хронологічно розділена на дві частини: перша з 1816 р. до 1827 р. та друга – з 1827-1828 рр. Документи справи можна поділити на декілька тематичних груп, які дають можливість переосмислити вже відомі факти, а також мають нові невідомі до сьогодні моменти історії повсякдення на Дунайському прикордонні. Окремі з них запропоновані читачам у додатках до даної публікації.

Перша група документів стосується листування вищих керівників Російської держави та посланників Росії в Османській імперії щодо проведення чіткого кордону згідно зі згаданою вище IV статтею Бухарестського миру 1812 р., російсько-турецької комісії серпня 1817 р. та Аккерманської конвенції жовтня 1826 р. Тут збереглися листи російських послів у Стамбулі А. Я. Італінського, Г. О. Строганова, О. І. Рібоп'єра до намісників Бессарабської області О. М. Бахметьєва та І. М. Інзова, новоросійського та бессарабського генерал-губернатора М. С. Воронцова, одеського градоначальника Ф. П. Палена та інших. Листи дають уявлення про роль місцевого керівництва, що безпосередньо брало участь в регуляції складних стосунків між жителями правого і лівого берегів Дунаю та намагалось незважаючи на непрості умови провести лінію розмежування, зокрема, місцевих керівників карантинних та прикордонних установ, керівників Дунайської флотилії – капітана С. А. Попандопуло, капітана Лобисевича, капітана Заводовського та брандвахтених офіцерів – лейтенанта Мойсєєва, лейтенанта Левицького та інших (див. документи додатка). З османського боку також керівники прикордонних фортець намагались врегулювати питання кордону, зокрема активну роль у цьому брав двобунчужний тувльчинський паша Юнус (див. додаток док. № 15, № 18). Всі запропоновані рапорти та листи цих чиновників розкривають чи не щоденний живий ланцюг подій у прикордонні: переміщення некрасівських козаків (в тексті документів названі турецькими кубанцями), запорозьких козаків або місцевого населення.

Друга група документів характеризує повсякденне життя козаків і жителів прикордонних міст і фортець, їхні щоденні потреби, стосунки, міграції. Так, зокрема, з липня 1817 р. російські прикордонні служби інформують про поселення кубанців на островах Кілійських гирл, що мають залишатися нейтральними. Перенесення Старої Кілії, за рішенням комісії 1817 р., змусило населення шукати іншого притулку і, навіть, втечі на російській бік Дунаю. Так, в березні 1818 р. до карантину “втекли

З молдованина, одна жінка з двома дітьми, вони оголосили, що турки змушують жителів Старої Кілії переселятися до Тульчі та Преслава”, незважаючи на певні засіви хліба, що злишаються. Вони повідомили, що ще до 20 літніх людей просять пашу звільнити їх” [7, арк. 31а].

З цієї групи документів дізнаємось про те, що незважаючи на загострені стосунки між некрасівцями та запорожцями – тут на островах дельти Дунаю вони мирно рибалили разом і, скоріше за все, саме російські та османські чиновники створювали напругу через постійне втручання в їхні господарські справи через бажання зробити острови нейтральними та незаселеними (див. документи додатка). Зазначимо, що дані документи свідчать про тісний зв'язок між некрасівцями та запорожцями в господарських справах, наприклад у 1821 р. 11 рибальських каюков «с неводами и посудой, на коих хозяева и работники все некрасовцы и запорожцы, кои при опросе объявили: что они следуют до своих рыбалок из селений Пилипонское и Коска» (7, арк. 145). Часто ці дві категорії козаків в документах фігурують просто як “турецькопіддані рибалки”.

Новим виглядає факт, що османська сторона мала спеціального наглядача за рибалками в гирлах Дунаю – вамиша (рум.-митник), який розподіляв рибальські місця та брав податки, а також новими є моменти боротьби кубанців з рибалками селища Вилкове. Останнє, зокрема, у квітні 1821 р. спричинило скаргу жителів Вилкового про те, що турецькі рибалки забрали їхні рибальські речі, і у зв'язку з тим, що османський чиновник та вамиш будуть вітсутні через «возмущения греков против турков», означені рибалки можуть вподальшому чинити утиски вилковським жителям. Ці турецькі рибалки вже зіпсували та забрали рибальського приладдя у Ліфанія Румчирова на 120 левів, Власа Кареля – на 90 левів, Зіновія Григор'єва та Семена Тарана – на 60 левів [7, арк. 151-152]. В подальшому турецькі кубанці навмисно псували місцевим прикордонним жителям з російського боку рибальське приладдя та неприховано виганяли їх з рибальських місць (див. додаток док. № 16).

За матеріалами справи отримують підтвердження відомості щодо побоювання російської адміністрації, що перебування кубанців та запорожців на островах дельти Дунаю має не лише господарське значення, але й важливість постійного зв'язку та спілкування з їхніми родичами з російського боку для переходу до них на османський бік (див. документи додатка).

Важливою інформацією можуть бути повідомлення про кошових отаманів Задунайської Січі, їхню комунікацію з османською адміністрацією, повідомлення про нові імена старшини.

Повсякденне життя жителів Кілії та Ізмаїла потребувало топлива, сіна, лісу через, що вони, як показують документи зазначеної справи, звертались до керівництва з проханням заготівлі лісу на островах Леті та Четал [7, арк. 180, 222, 199-200]. Зокрема, у жовтні 1821 р. жителі Кілії просили дозволити заготівлю ліса на острові Леті для власних потреб та влаштування «Алеї Слави» в місті [7, арк. 167]; у липні 1822 р. на

ізмаїльській портовій карантинній заставі затримали через вирубку ліса на острові напроти села Кислиця жителів села Долукіой – болгар Степана Николаєва, Афанасія Славу та українця Івана Бреславського [7, арк. 181].

Третя група документів являє собою діяльність призначеного російським урядом у 1816 р. для розмежування кордону інженера-полковника І. Ф. Богдановича та значні ускладнення щодо встановлення цієї лінії, яка так і не була проведена [7, арк. 4, 6, 18]. (Зображення розмежувальної піраміди див. с. 81). Найцікавішим з документів групи є карта із зазначенням найбільш важливих для прикордонних жителів місць рибальства і розміщення їхніх поселень (див. карту, с. 86-87). Подібна діяльність щодо розмежування кордону активізувалась через 10 років, і як видно з документів, у 1826 р., спеціально до Ізмаїла прибув російський полковник фон Русе, а з турецького боку Капичі паша, контролював ситуацію сілістрінський сераскір Хаджи Ахмет Чауш баша. Однак у січні 1828 р., за наказом Головнокомандуючого 2-ю російською армією генерала ад'ютанта П. Д. Кисельова полковник фон Русе мав поїхати на погіршення здоров'я і необхідність лікування, та терміново залишити Ізмаїл. Як відомо ускладнення стосунків з Османською державою призвели до початку нової війни у квітні 1828 р.

Під час цієї нової війни в травні 1828 р. кошовий отаман задунайських запорожців Йосип Гладкий перейшов на бік російської армії та цим завершив існування Задунайської (Дунавецької) Січі в Добруджі. Сталося це через те, що протягом 20-х років XIX ст. криза в середині Османської імперії і складна міжнародна ситуація викликала плани імперії перенести Задунайську Січ подалі від кордонів, в далеку Анатолію. Це вплинуло на настрої задунайців через невизначеність свого становища. Одночасно Російська імперія готувалась до нової війни з Портою і вже з 1821 р. в Головному Штабі відпрацьовувались проекти і маршрути руху російської армії на Дунай і Балкани, у 1826 р. ці плани стрімко активізувались через підвищену увагу європейської спільноти до грецького питання. Однією з проблем, що очікувала російських військових керівників, була незначна кількість флотилії, яку вони могли надіслати на Дунайський театр війни, неспроможність її маневру в дунайських гирлах, відсутність необхідних знань про заплави, протоки та ереки, тобто місцевість, де планувалось воювати. В той самий час такі знання, а також легкі чайки і дуби мали задунайські запорожці, і, як вважають дослідники, при вмілому використанні їх у складі турецької армії можна було б взагалі заблокувати дії російської армії [9, с. 71-75]. Саме це підтверджує листування начальника Головного штабу російських військ І. Дібіча з новоросійським генерал-губернатором Михайлом Воронцовим у 1826 р. Так, І. Дібіч зазначав, що задунайські запорожці “можуть нанести в тилу армії значну шкоду у випадку руху її до Варни та Шумли”, надалі він просив надати відомості про задунайців та пропозиції щодо заходів “на випадок війни з Турками, які можливо було б здійснити для винищення або переселення їх в межі Російської імперії або затримки в своїх будинках”. На цей запит Михайло Воронцов відповів: “Ми маємо в

Бессарабії та в Одесі таких людей, які користуються значним впливом на турецьких запорожців і через них уряд намагається тепер все більше і більше повернути їх в Росію.... Згадані люди стануть нам в нагоді і на випадок війни вони зможуть привернути на наш бік турецьких запорожців, які надзвичайно для нас будуть корисні зі своїми дрібними човнами... Запорожці вміло ведуть свої човни, і на Дунаї не може бути краще дрібної флотилії ніж з їх човнів” [2, с. 141].

Таким чином, запропоновані до уваги читача та проаналізовані документи дозволяють схарактеризувати напружену ситуацію по розмежуванню дунайського кордону між двома російсько-турецькими війнами 1806-1812 рр. та 18128-1829 рр. З'ясувати роль даного розмежування, вплив на його проведення турецьких запорожців і некрасівців, що проживали на території прикордоння та місцевих жителів османських і російських сіл та фортець. Щоденне життя цих людей було порушено великою політикою і вони намагались пристосуватися до нових умов усіма можливими засобами, що досить часто не задовольняло місцеву прикордонну адміністрацію двох держав.

***

Подані нижче документи публікуються вперше, популярним методом, зі збереженням мовних, граматичних та стилістичних особливостей оригіналу (в тому числі граматичних помилок). Старі кириличні літери “і” та “ѣ” замінені відповідними літерами “и” та “е”, твердий знак в кінці слів не пишемо. Непрочитані слова позначені трьома крапками у квадратних дужках.

Документи:

Документ № 1. Рапорт від капітана 1-го рангу С. А. Попандопуло до намісника Бессарабської області О. М. Бахметьєва. 21 червня 1817 р. Фортеця Ізмаїл. Оригінал. (арк. 25-25 зв.)

Его Высокопревосходительству Господину генерал-лейтенанту полномочному наместнику Бессарабской области Подольскому военному губернатору и кавалеру Алексею Николаевичу Бахметьеву

Флота капитана 1-го ранга Попандопуло

Рапорт

Турецкоподданые кубанцы поселившиеся на островах лежащих в самых устьях Килийского Дуная у вилковских жителей занимавшихся рыбным промыслом нередко воруют рыболовную их посуду, как этим и рапортом моим от 14 апреля №70, об этом уведомили находящегося над теми рыбалками турецкого чиновника так называемого вамыша от коего на то, на турецком диалекте получил отзыв, которог они в вилков, ни в измаиле никто перевести не мог.

Капитан 1-го ранга Попандопуло

Документ № 3. Рапорт від капітана 1-го рангу С. А. Попандопуло до намісника Бессарабської області О. М. Бахметьєва. 6 квітня 1818 р. Фортеця Ізмаїл. Оригінал. (арк. 34-35)

Его Высокопревосходительству Господину генерал-лейтенанту полномочному наместнику Бессарабской области Подольскому военному губернатору и кавалеру Алексею Николаевичу Бахметьеву

Флота капитана 1-го ранга Попандопуло

Рапорт

По достоверным известиям на острове Четале никаких жителей и заведений действительно не имеется. – Кроме что между сим островом и другим в лиманах реки Шонды имеются зимой и летом рыбалки. Жители из Старой Килии почти все переселены в разные места в Тульчу, Прислав и Бештепе со своим имуществом, оставляя только некоторое количества своего скота на хуторах с чебанами для корму до первого теплого времени, а дома еще существуют и некоторые и теперь заняты хлебом, а в других живут 20 турок при одном аге, присланные от правительства для побуждению жителей к скорейшему переселению в назначенные им места и коль скоро все остальное будет погружено на суда для сего идущие тогда турки превратят все здания в пепел.

Находящиеся между килийским и сулинским Дунаем на восточную сторону острова Лети и несколько хуторов их коих некоторые жители переправившись за сулинский Дунай, а малая часть оных остались на сем острове, по причине холодного времени и худости своего скота, которого теперь переправить в плавь за Сулинский Дунай не могут, но вскоре и оные переведут. Так же на острове Лете в лесных местах проживает несколько семейств и одиноких жителей с разными хозяйственными заведениями около одного места называемого [Чигин] Ерик, кои имеют кузницу и жгут немалое количество угодья. Против Килийского устья на островах вверх по Дунаю до крепости Килия турецкоподданные рыбалки ежедневно прибавляются из разных, а большою частию приходят из селений, что выше крепости Браила.

На упомянутых островах умножающиеся кубанцы имеют и вамщика, который поставлен от браиловского паши из военных чиновников, а не откупщика.

Впрочим в какое время что будет происходить на означенных островах непременно донести Вашему Высокопревосходительству.

Флота капитан Папондопуло

Документ № 4. Рапорт від капітана 1-го рангу С. А. Попандопуло до намісника Бессарабської області О. М. Бахметьєва. 20 липня 1818 р. Фортеця Ізмаїл. Оригінал. (арк. 73-73зв.)

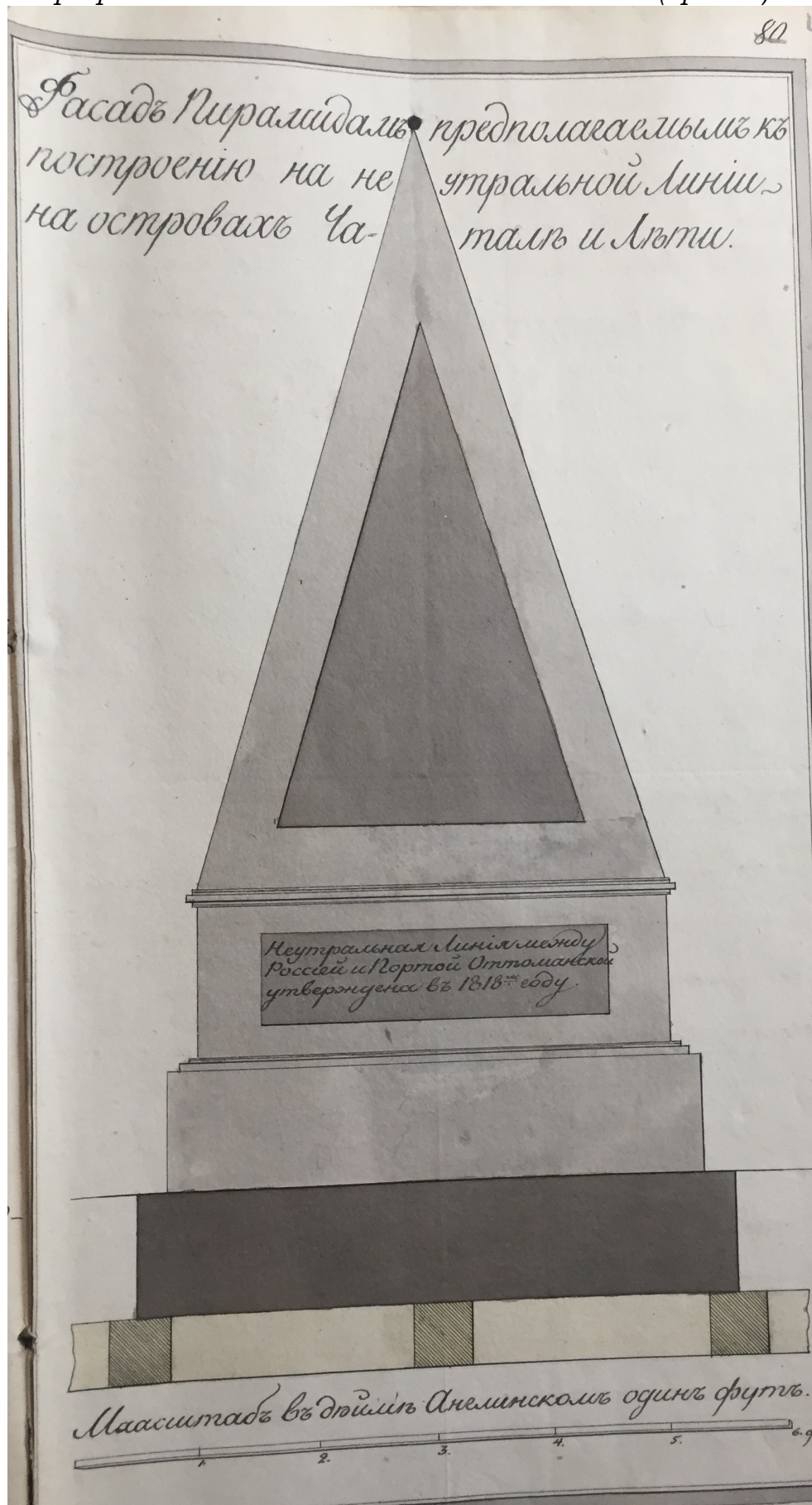
Его Высокопревосходительству Господину генерал-лейтенанту полномочному наместнику Бессарабской области Подольскому военному губернатору и кавалеру Алексею Николаевичу Бахметьеву

Флота капитана 1-го ранга Попандопуло

Рапорт

После донесения моего отправленного к Вашему Высокопревосходительству от 6-го апреля №3 на островах Четал и Лети касательно перемещения с оных жителей по сие время перемен не последовало, кроме что на малые острова против Килийских устьев лежащие, турецкоподданные

Зображення кам'яної піраміди для розмежування кордону,
розробленої полковником І. Ф. Богдановичем (арк. 48)

рыбалки прибавляются, а другие из них оттоль уезжают. Относительно селения Старой Килии, то сего м-ця 9 и 13 числа две партии молдован до 70-ти человек с 40 лошадьми по билету Тульчинского паша прибыли берегом и на каюках к брантвахте занимающей пост у острова Четала против речки Репиды и объяснили, что они следуют в Старую Килию, для собирания хлеба, посеянного там весною, которые тогда же и пропущены, где и ныне они сим занимаются, о чем Вашему Высокопревосходительству на предписание от 10-го сего м-ця № 2064 почтейнейше донести честь имею в прочем, что будет происходить впредь на означенных островах непременно подробно доносить Вашему Высокопревосходительству.

Флота капитан Попандопуло

Документ № 5. Рапорт від капітана 1-го рангу С. А. Попандопуло до намісника Бессарабської області О. М. Бахметьєва. 21 квітня 1819 р. Фортеця Ізмаїл. Оригінал. (арк. 90-91 зв.)

Его Высокопревосходительству Господину генерал-лейтенанту полномочному наместнику Бессарабской области Подольскому военному губернатору и кавалеру Алексею Николаевичу Бахметьеву

Флота капитана 1-го ранга Попандопуло

Рапорт

По достоверным сведениям узнано, что турецкоподданных рыбаков для производства рыбной ловли собралось ныне на Коске двух островов в Стамбульских гирлах до 60 лодок, где на прежних местах устроены ими и балаганы. Равно и по Дунаю между островами в Гирлах, начиная от речки Шонды вниз по течению, также рыбная ловля по правому берегу [на Четале] производится. – На островах Четал, Лети и других малых лежащих при Килийских гирлах, населений вновь не имеется; о чем Вашему Высокопревосходительству почтен-нейше донести честь имею.

Флота капитан Попандопуло

Документ № 6. Рапорт від капітана 1-го рангу С. А. Попандопуло до намісника Бессарабської області О. М. Бахметьєва. 8 травня 1819 р. Фортеця Ізмаїл. Оригінал. (арк. 92-92 зв.)

Его Высокопревосходительству Господину генерал-лейтенанту полномочному наместнику Бессарабской области Подольскому военному губернатору и кавалеру Алексею Николаевичу Бахметьеву

Флота капитана 1-го ранга Попандопуло

Рапорт

Начальник базарчукского карантина и командир военных брантвахт расположенных при селении Вилков флота лейтенант Левицкий, в представленном ко мне рапорте прописывает: что минувшего апреля 20 числа приезжали с Коски к вилковской брантвахте два турка сборщика вамы с турецких рыбалок и с гордостью спрашивали: сам ли он, или по-моему или чьему другому приказанию поставил брантвахту в среднем гирле; которое по их заключениям принадлежит им, и где будто бы никогда наша брантвахта не стояла. – и еще: половину ширины Дуная, что против, и ниже Вилкова по направлению в Стамбульское гирло, считают принадлежащим им; и с наших рыбалок, которые// производят на сем месте и в среднем гирле ловлю, по претензиям турецких рыбаков он вамщик должен брать десятину; ибо сии

последние объявили, что если вилковские жители с их воды не будут давать десятины, то они в [...] заберут посуду. На каковые неосновательные турецких вавов требования г. Левицкий объявил: что границы, которые они назначит не могут и не их до этого дело; за дерзость которая объясняется из настоящего их требования донесено будет от него начальству. После чего прописанные вами объявили претензии на вилковских жителей, что якобы они в зимнее время брошенные турецкими рыбалками без всякого призрения на Коске и в других [...] шалаши и солилы разорили, и некоторые солилы забрали и другие паломали; но ясного к тому доказательства не представили, кроме только что ссылаются на показания разных с нашей стороны беглецов, которые заключают: что якобы более некому того сделать, как только ближайшим, то есть вилковцам из чего без сомнения можно заключить что как турецких рыбаловов собралось на Коске много, а для выгодной промышленности места// оказалось мало; то вамщики и стараются теперь для своей выгоды под разными предлогами распространить свою промышленность. – О чем Вашему Высокопревосходительству почтеннейше донести честь имею.

Капитан 1-го ранга Попандопуло

Документ № 7. Рапорт від капітана 1-го рангу С. А. Попандопуло до намісника Бессарабської області О. М. Бахметьєва. 16 березня 1820 р. (№53). Фортеця Ізмаїл. Оригінал (арк. 97).

Его Высокопревосходительству Господину генерал-лейтенанту полномочному наместнику Бессарабской области Подольскому военному губернатору и кавалеру Алексею Николаевичу Бахметьеву

Флота капитана 1-го ранга Попандопуло

Рапорт

Командир занимаемого в Килийских гирлах брантвахтенного поста флота лейтенант Левицкий рапортом от 12-го сего марта №44 доносит мне: что турецкие [рыбалки] начали на сих днях съезжаться для своего промысла: с разных мест в Килийские гирла, на прежние к морю два острова от Коски левой стороны большого стамбульского пролива, коих набралось до 15 лодок: и уже начали бросать в воду рыболовную посуду; о чем Вашему Высокопревосходительству почтеннейше донести честь имею.

Капитан 1-го ранга Попандопуло

Документ № 8. Рапорт від капітана 1-го рангу С. А. Попандопуло до намісника Бессарабської області О. М. Бахметьєва. 16 березня 1820 р. (№54). Фортеця Ізмаїл. Оригінал. (арк. 96-96 зв.)

Его Высокопревосходительству Господину генерал-лейтенанту полномочному наместнику Бессарабской области Подольскому военному губернатору и кавалеру Алексею Николаевичу Бахметьеву

Флота капитана 1-го ранга Попандопуло

Рапорт

Командир занимающего брантвахтенного поста в килийских гирлах, флота лейтенант Левицкий рапортом от 13-го числа сего м-ца за № 46 доносит мне, что разно приезжающие вниз по Дунаю турецкоподданные промышленники, пороспросам его открыли: что турецкое правительство чрез своих чиновников, всех принадлежащих им рыбаков, и другого скитающегося рода

людей промышленников, проживающих в землянках и куренях на разных островах килийского Дуная, от Измаила до Черного моря; сгоняют с их жилищ, сжигая их курени и разоряя землянки, запретив вовсе своим рыбалкам как заниматься их промыслом, так и проживать на островах килийского Дуная, которые перевозятся уже со своим имуществом и заводами на два острова Коски левой стороны больших стамбульских гирл, на коих откупная у них до сего производилась рыбная ловля; сверх же сего так же донес мне командир брантвахтенного поста занимающего при крепости Измаил// господин флота капитан лейтенант кавалер Каламатьяно, что проходящие сего м-ца 3-го числа сверху на шаланде турецкоподданные, объявили, что посланы от кошевого старшины с приказом возвратитъ всех турецкоподданных запорожцев занимающихся рыбным промыслом по килийскому Дунаю; на предмет чего после того и еще прошли 8-м каюков и шаланд о чем Вашему Высокопревосходительству почтеннейше донести честь имею.

Капитан 1-го ранга Попандопуло

Документ №9. Рапорт від капітана 1-го рангу С. А. Попандопуло до намісника Бессарабської області І. М. Інзова. 28 серпня 1820 р. Оригінал (арк. 111)

Его Превосходительству господину генерал-лейтенанту правящего должность полномочного наместника Бессарабской области и кавалеру Ивану Никитичу Инзову

Флота капитана 1-го ранга Попандопуло

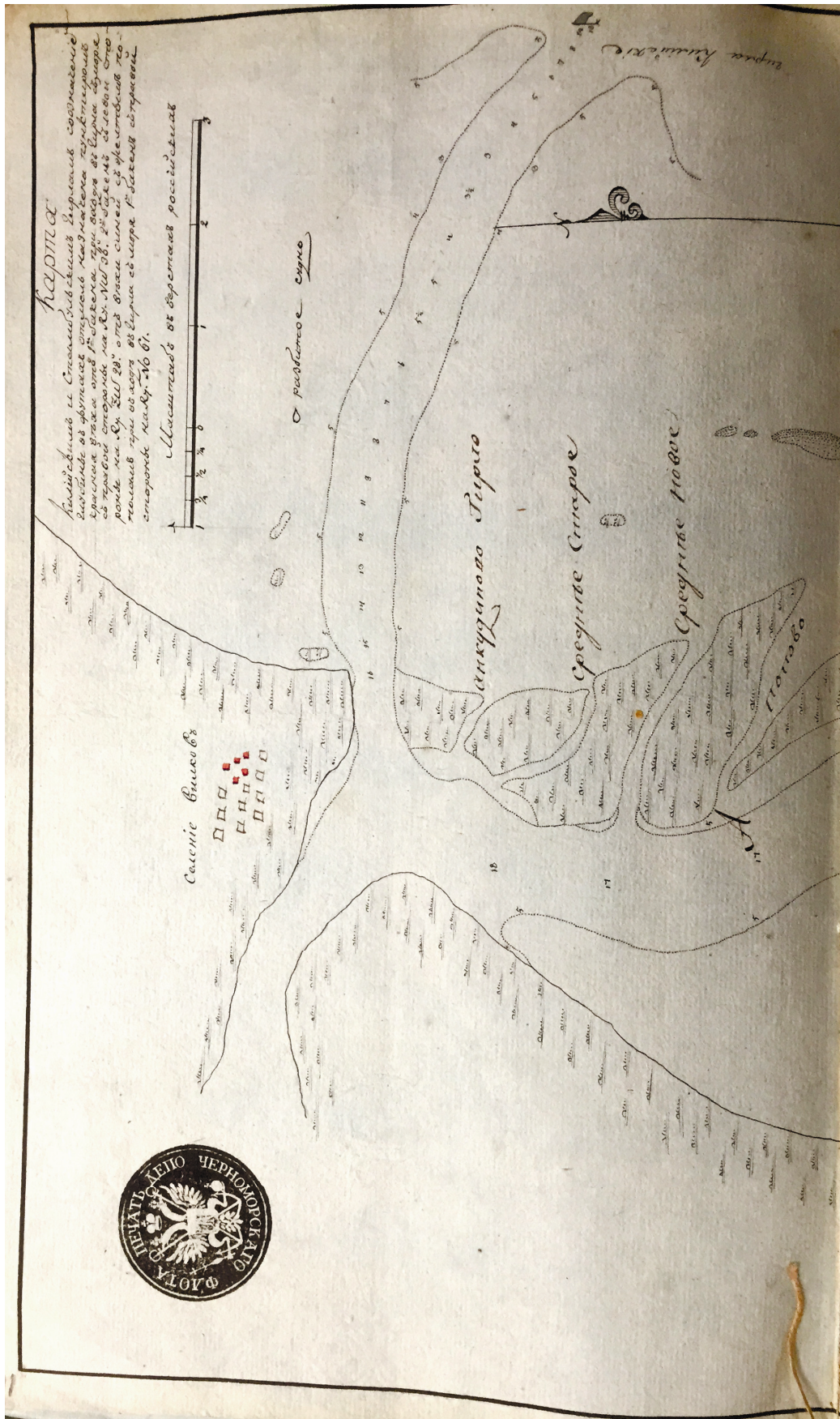
Рапорт

Командир военного брантвахтенного поста, состоящего при килийских гирлах, господин флота лейтенант в присланном ко мне от 24 числа сего м-ца рапорте, прописывает что в половине августа турецкоподданные и беглые из селения Вилкова рыбалки, жившие до сего по своему произволу куренями на двух российских островах Стамбульского гирла Коскою именуемых, пожегши свои куреня очистили оные острова, и перебрались со своими заводами на против лежащий берег острова Лети, поперпендикулярю с малого Стамбульского гирла на [...], называемый ими масурами, на коем устроив свое жительство выезжают и производят рыбную ловлю в южном большом и малом стамбульских гирлах; почему дабы удалить их вовсе из сих гирл, поставил// он г-н Левицкий в прямом стамбульском у первого ерика ниже попова гирла/ как значится в прилагаемой при сем карте/ до коего у них было заброшено рыболовную посуду, военный крейсерский баркас под командою артиллериста Костапеля Рафтопуло; о чем Вашему Превосходительству донести честь имею, и докладываю, что я г-ну Левицкому предписал, помянутый баркас поставить теперь пока у Попова гирла означенного на карте литерою А; по прежде бывшему примеру; а как прописанные рыбаки по нейтральности и не разделе острова Лети, не должны и не вправе проживать на занятом ими теперь месте, то посему покорнейше прошу не благоугодно будет к прекращению распространения турецкоподданных своею посуду южного большого и малого стамбульских гирл, повелеть поставить брантвахту у первого ерика ниже Попова гирла, означенного на карте под литерою Б, а для обеспечения оной брантвахты на случай всякого покушения в нечаянном нападении, позволить четверем или пяти благонадежным вилковским хозяевам занимающимся рыбным промыслом со своими заводами, быть на острове при брантвахте и стоять куренями. – на что имею честь ожидать Вашего разрешения.

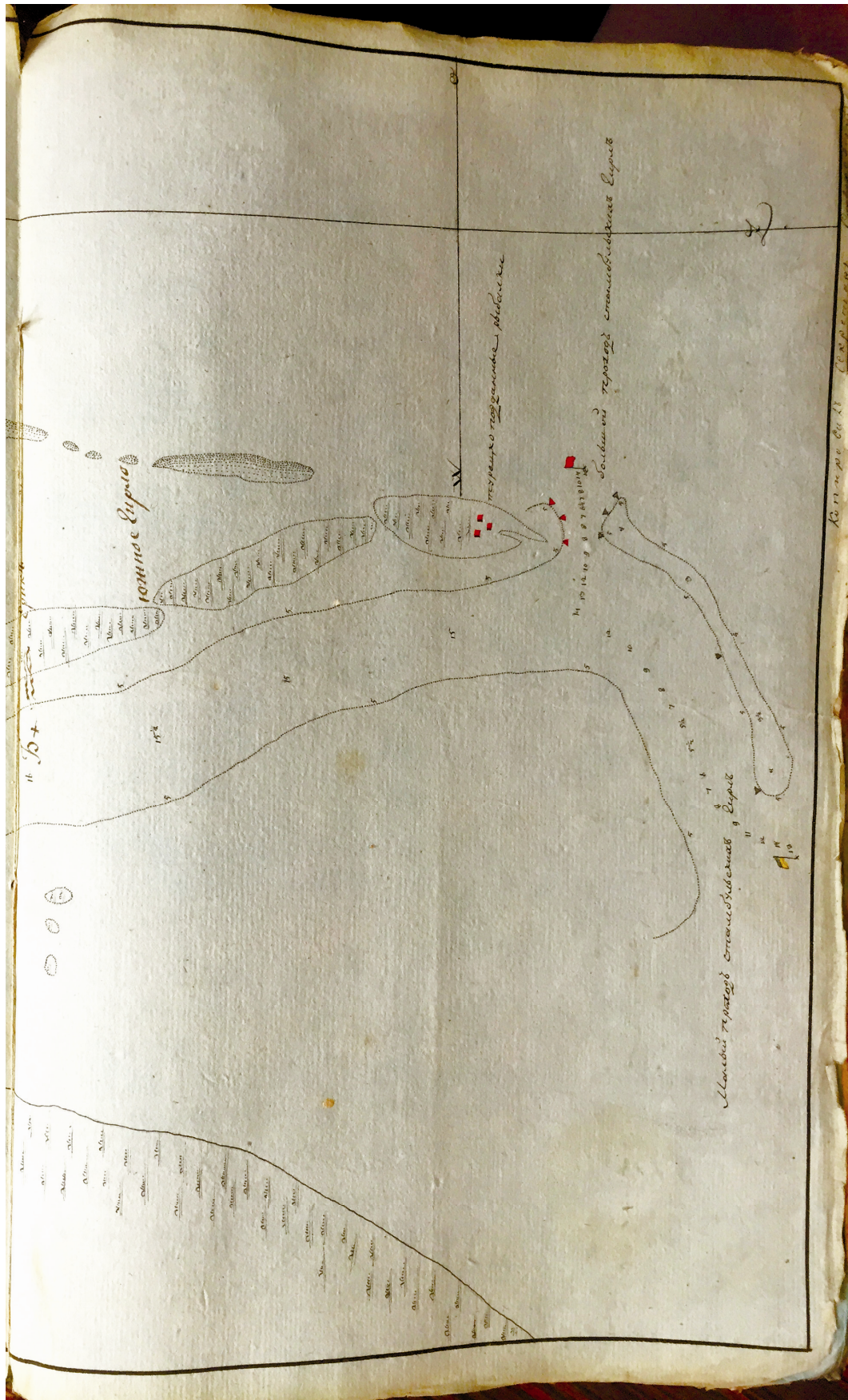
Капитан 1-го ранга Попандопуло

**Карта розміщення рибалок в гирлах Дунаю,
з позначенням островів, що мали залишатися нейтральними
(арк. 116)**

**Карта розміщення рибалок в гирлах Дунаю,
з позначенням островів, що мали залишатися нейтральними
(продовження)**

Документ № 10. Рапорт від капітана 1-го рангу С. А. Попандопуло до намісника Бессарабської області І. М. Інзова. початок листопада 1820 р. Оригінал. (арк. 120-120 зв.)

Его Превосходительству господину генерал-лейтенанту правящего должность полномочного наместника Бессарабской области и кавалеру Ивану Никитичу Инзову

Флота капитана 1-го ранга Попандопуло

Рапорт

Командир военного брантвахтенного поста, занимающего при килийских гирлах, Г. флота капитан Левицкий 27-го числа сего м-ца, в присланном ко мне рапорте прописывает что: с половины октября заметивши он, что турецкоподданные рыбаки по своему промыслу начали съезжаться в килийские гирла на два острова стамбульских таковых же косою именуемых, приказал чиновнику 12-го класса [...] занимающему брантвахтенный пост при стамбульском и поповом гирлах наблюдать за теми рыбаками, который вышепрописанного числа по личному обозрению и распросе донес ему:// Словесно: что таковых собралось на оные острова уже до 15-ти лодок с заводами, где для своего жительства выстроили себе курени и балаганы, и между прочим присваивая оные места к себе, говорят занять те острова для жительства производить рыбную ловлю на взморьи, килийских гирл, и в гирлах, и даже в самом килийском Дунае; /куда скоро и перейдут/ Имеют не токмо позволение, но даже и приказание от своего вамиша турчина Сеинна Аги, а оный имеет от сунинского паши и ибраильского паши; Из чего должно заключить: что турки употребляют все старание присвоить себе как оные острова, так равно и устье стамбульского гирла. – причем объясняют, что килийский Дунай по своему течению направление взял по оному, прочие килийских гирл рукава, как-то: Белгородской, Ачаковской, Анкудинов, Крымской, Средний и Попов; приметно засыпает; Из коих кроме среднего, прочие все совсем почти обмелели, стамбульской же углубев, розширев и усилился; то дабы ....[в тексті справи продовження відсутне. – О. Б.].

Документ № 11. Рапорт від капітана 1-го рангу С. А. Попандопуло до намісника Бессарабської області І. М. Інзова. 20 листопада 1820 р. Оригінал. (арк. 122-122 зв.)

Его Превосходительству господину генерал-лейтенанту правящего должность полномочного наместника Бессарабской области и кавалеру Ивану Никитичу Инзову

Флота капитана 1-го ранга Попандопуло

Рапорт

Командир второго отряда судов расположенных при крепости Килия г. флота капитан 2-го ранга и кавалер Лобысевич по донесению флота лейтенанта Бабушкина в присланном ко мне рапорте прописывает: что 4-го числа сего м-ця к острову Салману прибыли две кубанские лодки и остановились при турецком берегу против коловорота число людей хотя и неизвестно но полагать должно до 10-ти человек и начали строить землянки с намерением производить там рыбную ловлю. О чем Вашему Превосходительству донести честь имею и докладываю что, // таковых

турецкоподданных рыбаков на местах где они занимались рыбной ловлею с марта м-ця сего года и по сие время видно не было ибо согнаны были турецкими чиновниками и курени их все сожжены, а теперь по наступившему зимнему времени как брантвахты с 15-го числа сего м-ца имеют быть сняты то вероятно от тех рыбаков могут последовать большие злоупотребления, что и впредь случалось.

Капитана 1-го ранга Попандопуло

Документ № 12. Рапорт від капітана 1-го рангу С. А. Попандопуло до намісника Бессарабської області І. М. Інзова. 21 грудня 1820 р. Оригінал. (арк. 134-134 зв.)

Его Превосходительству господину генерал-лейтенанту правящего должность полномочного наместника Бессарабской области и кавалеру Ивану Никитичу Инзову

Флота капитана 1-го ранга Попандопуло

Рапорт

Командир занимающий брантвахтенные посты в килийских гирлах, Г. флота лейтенант Левицкий от 17 числа сего месяца доносит мне рапортом: испросив проезжающих по Дунаю турецкоподданных узнал, что часть того же подданства рыбаков, занимающихся сим промыслом на островах Коски, опасаясь наводнения перешли на зимнее время на остров Летти против селения Вилкова в Чижин Ерик, где расположась выстроили и жилье// Говорят, так же что и в Салманаве /лежащем ниже Килийской крепости в 8 верстах/ на прежнем месте собралось до 8-ми лодок на зимовку запорожских рыбаков; О чем Вашему Превосходительству донести честь имею.

Капитана 1-го ранга Попандопуло

Документ № 13. Рапорт від капітана 1-го рангу С. А. Попандопуло до намісника Бессарабської області І. М. Інзова. 15 березня 1821 р. Оригінал. (арк. 146-146 зв.)

Его Превосходительству господину генерал-лейтенанту правящего должность полномочного наместника Бессарабской области и кавалеру Ивану Никитичу Инзову

Флота капитана 1-го ранга Попандопуло

Рапорт

Командир военного брантвахтенного поста, содержащей почти в устье реки Репиды, Г. флота лейтенант Балилогло рапортом мне донес, что с 6-го по 12-го число сего м-ця, прошло мимо вверенной ему брантвахты, снизу вверх по Дунаю 11-ть рыбачьих каюков, с неводами и посудой, на коих хозяева и работники все некрасовцы и запорожцы, кои при опросе объявили: что они следуют до своих рыбалок из селений Пилипонское и Коска// ибо от турецкого правительства запрещено им там заниматься сей промышленностью, то и переходят они на турецкую границу в Селения на Дунае: при крепостях Тульче, Исакче и городе Галацах лежащие; О чем Вашему Превосходительству донести честь имею.

Капитана 1-го ранга Попандопуло

Документ № 14. Рапорт від капітана 2-го рангу Лобисевича командуючому Дунайською флотилією капітану 1-го рангу Михайлову до намісника Бессарабської області І. М. Інзова. 9 квітня 1823 р. № 621. Копія. (арк. 205-206 зв.)

Командир брантвахтенных постов занимающих при селении Вилков г. флота лейтенант Мойсеев рапортом ко мне сего числа последовавшим за №55 доносит: что Г. штурманский помощник 14-го класса Бавионик 2-й, таковым же к нему пишет что 7-го числа сего м-ца к вверенной ему брантвахте состоящей в устье гирл килийских приезжал из сулинских гирл тамошний начальник асан Ага, с объявлением якобы он получил от высшего своего начальства повеление, занять для произведения рыбного промысла, стамбульския и новые гирла, который производит будут турецкие кубанцы, изъясняя при том что они поселятся на острове находящемся между новыми и стамбульскими гирлами; теперь же восемь уже лодок прибыло и остановились на мусурах с крючковою своею посудю.

И как Г. Мойсеев чрез штурманского //помощника 14-го класса Бавионика 2-го объявил означенному начальнику асан аги, дабы он в дозволении своим рыбакам поселится на коске повременил несколько дней, пока со стороны своего начальства не получит на сие разрешение, на что он был согласен, и обещался через пять дней об узнании распоряжения приехать вторично к брантвахте. При чем спрашивает разрешения дозволить ли турецкоподданным жителям поселиться на острове/ называемом Коскою/ и заняться рыбным промыслом на том месте где теперь упражняются вилковские жители вблизи состоящей на взморье брантвахты и как уже три года тому назад в отвращение по границе делаем со зла турецкими рыбаками само турецкое правительство не дозволило своим подданным поселятся на Коске; и с того времени не сочтено было за нужное иметь брантвахту в новых гирлах всегда там находившуюся.

Представляя сие на благорассмотрение Вашего Высокоблагородия прошу когда кубанцам дозволено будет поселится на Коске, не благоугодно ли приказать// назначить брантвахту в новые гирла, дабы тем отвратить всякое зло могущее произойти от оных, и употребить все меры к удержанию от побегов наших жителей ибо все бежавшие с нашей стороны жители имели всегда пристанище на Коске у кубанцев и о последующем не оставьте Ваше Высокоблагородие меня своею резолюциею. Доношу при том, что я предписал г. Мойсееву чтобы он до того времени ни под каким видом вилковским рыбакам не позволял производить свой промысел в одном месте с кубанцами и даже запретил и сблизаться с ними.

В прочем полагать можно, что помянутый асан ага делает сие сам собою для собственной выгоды и без позволения своего начальства; ибо все упомянутые острова в устьях килийских находящиеся входят в границу по трактам левой стороны Дуная во владении России и есть они северные 5-ти верстной межевой черты от Сулинского Дуная по острову Летте. –

Подлинный подписал капитан 2-го рангу Лобисевич

Документ № 15. Переклад листа тульчинського паши Юнуса до новоросійського та бессарабського генерал-губернатора М. С. Воронцова. 10 червня 1823 р. (арк. 210-210 зв.)

Всепресветлейший Державнейшей великороссийской империи прекосходительный наместник Бессарабской области и управляющий губерниями

Херсонской, Екатеринославской и Таврической господин генерал-лейтенант любезный мой соседственный благоприятель!

Во исполнение Вашего дружеско-соседственного поручения, полученного сего настоящего июня м-ца 8-го числа мною через консула в Галацах находящегося, о не позволении турецкоподданным кубанцам для производства рыбной ловли иметь поселений на местах мирным трактатом заключенных долженствующих оставаться необитаемыми с обоюдных соседственных сторон острова Четала ограниченного Дунаем, я причтеннейшим долгом поставляю себя Ваше Превосходительство по дружественно-соседственному расположению нашему Вас уведомить о том, что еще прежде получения мною от командующего флотилиею флота капитана 1-го ранга Михайлова в прописываемой Вами силе противности мирного трактата и по одному не позволению брантвахтенного командира военного поста состоящего на взморьи средних килийских гирл, начальник сулинских гирл поселившимся было действительно с заводами на означенных нейтральных местах для производства рыбной ловли, заводится оседлостью как не на позволительных местах воспретил и того же дня со всеми их заводами удалил в свои приделы, без всяких околичностей, как о том я со своей стороны не оставил без уведомления, и командующего флотилиею капитана 1-го ранга Михайлова еще от 19-го числа протезенного мая м-ца и с того времени уже более на упомянутых воспрещенных местах более ни кого не имеется я тем что и впредь не надеюсь о сем не// от кого из соседственной стороны о том слышали, что же касается, до позволения того против, заключенного правила, не только со стороны нашей от высшего начальства и от начальника сулинских гирл по справедливости скажу ни какого не было, как только заниматься для существования их пропитания и то не удалясь от своих приделов, но сие учинено от собственного их произволу под предлогом позволения. – Буде же сверх чаяния моего впредь могут случиться подобныя против правил преступления, чего в протчем я со своей стороны не надеюсь, то прошу покорнейше Вашего Превосходительства приказать кому следует до того не допускать, а меня не оставлять без надлежащего уведомления, дабы тем не беспокоить и в мне начальство.

Впрочем уверен будучи совершенно в дружеском нашем расположении, надеюсь что и моя просьба могущая впредь о чем-либо случиться, со стороны Вашей любезный благодетель, как по соседству не останется без должного удовлетворения, а я со своей стороны во всякое время готов выполнить все Ваши приятнейшие поручения, в чем только надобность востребует.

Имею честь быть с истинным почтением и совершенною преданностью

Милостивый государь

Вашего Превосходительства

Усердный и Дружелюбный сосед крепости Тульчи паша Юнус.

Документ № 16. Рапорт капитана командора Михайлова новороссийскому та бессарабському генерал-губернатору М. С. Воронцову. Оригинал. 14 серпня 1823 р. (арк. 219-220).

Его сиятельству

Господину генерал лейтенанту Новороссийскому генерал-губернатору полномочному наместнику Бессарабской области генерал адъютанту и кавалеру графу Михайлу Семеновичу Воронцову.

Капитан командора Михайлова

Рапорт

Командир 2-го отряда судов вверенную мне Дунайскую флотилию составляющих, расположенных при крепости Килии г. флота капитан 2-го ранга и кавалер Лобысевич с полученного им от командира военных брантвахтенных при килийских гирлах постов г. флота лейтенанта Мойсеева донесения, по рапорту в новых гирлах; в представленном ко мне рапорте прописывает, что из числа турецкоподданных жителей занимающих рыбным промыслом, на сих днях прибыло из Сулина три рыбачьи лодки к острову//Коске,/ которой по трактату должно быть нейтральным, но еще со стороны левого берега входит из нашу границу ибо состоит и вернее 5-ти верстной межевой черты от Сулинского Дуная по острову Летти/ где и бросили свою крючковую посуду; почему г. Мойсеев дабы обеспечить себя от всякого могущего впоследствии сомнения в сообщении наших рыбаков с турецкоподданными, велел находящуюся поблизости Коски наших промышленников посуду, из воды выбрать и удалить ближе к брантвахте на надежное отголь расстояние; – наши рыбаки стеснясь теперь все вместе, хотя и производить рыбную ловлю подле самой брантвахты, бросая посуду по стамбульскому и новому рукаву, но совсем тем турецкие таковыя, не быв довольны сделанным для них снисхождением, нарочно подъезжают ближе, и забрасывают посуду рыбаков наших единственно для того, что бы совершенно их вытеснить, г. Коробка видя таковую не благонамеренность, нарочито подъехавши для переговоров к прибывшей тогда одной кубанской лодке, убеждал их ласково, дабы не подъезжали к тем местам где наши занимаются рыболовлю; но один из них по имени// Михайло Куцын, невзирая на ласковое с ним обхождение, наделал еще г. Коробке грубостей; говоря «что они посуду наших промышленников найдут и вырежут в новых и очаковских гирлах, если только не очистят для них в весь стамбульский и новый рукава»: причем объявил он Куцын о прежде вырезанной у наших рыбаков посуде, и что он с оною видел ехавших на двух лодках людей, но каких именно не сказал. – На сей же лодке из числа бывших на ней шести человек, узнаны трое наших жителей бежавших нынешнею зимою, селений: Вилкова Михайло Куцын, и Жибриян Алексей Глагол и Панкратий Хадаков; кои как полагать должно приезжать не для промысла рыбной ловли, а единственно для снискания случая сманить на турецкую сторону находящихся здесь их родственников.

Подобные сему обстоятельства так же случились в минувшем апреле месяце сего года подозволению сунинского начальника, то я с приведением на вид всех обстоятельств, доносил предместнику Вашего Сиятельства Г. Генерал летенанту и кавалеру Инзову 10-го числа того м-ца за № 49, а о удалении турецких рыбаков с непозволительных им мест, сносился с комендантом крепости Тульчи пашею Юнус, по распоряжению которого были удалены, и до сих пор не приезжали; О чем донося на благорассмотрение Вашему Сиятельству, имею честь доложить: что о поступках с сим отношусь вторично к помянутому коменданту, и прошу его дабы он не оставил о удалении их и воспрещении впредь находится в тех местах, сделать со своей стороны распоряжение.

Капитан командир Михайлов

Документ № 17. Рапорт капітана командора Михайлова новоросійському та бессарабському генерал-губернатору М. С. Воронцову. Оригінал. 15 січня 1824 р. (арк. 228-228 зв.).

Его сиятельству Господину генерал адъютанту, генерал лейтенанту полномочному наместнику Бессарабской области и новороссийскому генерал-губернатору и кавалеру графу Михайлу Семеновичу Воронцову

Капитан командора Михайлова

Рапорт

На предписание Вашего Сиятельства последовавшее ко мне от 31 декабря, прошлого 1823 года за №4359-м, имею честь почтнейше донести: что я по предмету воспрещения бродягам и другим людям проживать на нейтральных островах лежащих по реке Дунай, долженствующих по мирным условиям нашим с Портою оставаться необитаемыми, при всяком полученном мною о их шалостях сведений, сношусь с тульчинским пашею, который во удовлетворении моих отношений, как мною замечено, для истребления зла посылает по левому берегу разъезды, кои все// заведении бродяг истребляют. – получая при помянутом Вашего Сиятельства повелении на имя означенного паша письма отправил я его на гребном судне с нарочным офицером г. артиллерии унтер лейтенантом Дефабром, которого / как он мне донес/ паша уверил, что с его стороны к исправлению происходит могущего от бродяг зла, предприняты самые строжайшие меры, и за неисполнение его приказаний 7 человек ослушников наказаны смертною казною.

Капитан командор Михайлов.

Документ № 18. Переклад листа тульчинського паші Юнуса до новоросійського та бессарабського генерал-губергатора М. С. Воронцова. 30 січня 1824 р. (арк. 231-232).

Получивши письмо Ваше дружеское, касательно тайного опасного перехода неких козаков я отвечаю, что Порты Оттоманская, никогда не переставала строго предписывать своим чиновникам дабы без позволения никого непускать. Такова есть воля Высочайшая, мы никогда не перестаем осматривать письменные дозволения у козаков переходящих от одной границы на другую; мы принимаем деятельнейшие меры примечать за иностранцами и людьми без письменного вида, и мы никому не позволяем переходить без паспорта, за всем тем мы впредь удвоим надзоры.

Что касается козаков, которые ходят на рыбную ловлю или на торг ежели один или// два только, то снабжают их паспортами за нашими печатями, известными нашим друзьям Г-ну Капитану и комиссару, но если их четыре или пять, то мы их препровожаем с нашими людьми, те кои ходят для того же предмета в Житомир или в смежные места, то надо их спросить ежели они не снабжены пропуском от кошевого или судебного места или нашего, или ежели они провожаемы каким-нибудь из наших; и как им недозволяется никогда переходить без паспорта, в случаи ежели они скажут, что идут со стороны Тульчи то Вы должны таковых нам//препровождать обратно как преступников, таким же образом надлежит поступать если они говорят, что идут из Тульчи, между тем как идут из Галаца или из Мачина без надлежащего паспорта. Как мы узнали от некоторых беглецов кои перешли со стороны [Дунавца], что люди сии переходят границу проходя мимо стражи, то мы долгом считаем Вас о сем уведомить.

Подписал: Юнус, комендант Тульчи и Сулинского прохода.

Документ № 19. Рапорт командира Дунайської флотилії флота капітана 1-го рангу Заводовського до виконуючого обов'язки новоросійського та бессарабського генерал-губернатора Ф. П. Палена. 22 квітня 1827 р. Оригінал. (арк. 240)

Его Сиятельству тайному советнику управляющему по гражданской части в Новороссийских губерниях и Бессарабской области и кавалеру графу Федору Петровичу Палену

Командира Дунайской флотилии флота капитана 1-го ранга Заводовского

Рапорт

Из переписки сообщенной мне управляющим измаильскою портовою такможенною заставою, подполковником Витязем 2, произведенной им с измаильскою карантинною заставою, что на острове Четале противу лежащаго берега реки Дуная против Измаильского карантина два человека заграничные жители обзаведись постоянным жительством и производят там на коммерческие суда приходящие к здешнему порту продажу вина и прочих мелочных вещей, а как таковое пребывание там помянутых жителей противно мирному трактату, по которому остров Четал должен почитаться нейтральным; а равно и действия торговли их// наносящее ущерб Государственным доходам, и в разсуждении сообщения их с жителями нашей стороны. По сим причинам предписал брантвахтенному командиру прописанных жителей с острова Четала немедленно удалить, и жилье их уничтожить; и в предь не позволять им производить там какую-либо торговлю. О чем Вашему Сиятельству на благо рассмотрение имею честь донести.

Капитан 1-го ранга Заводовский

Взято: Держархів Одеської області. – Ф. 1. – Ф. 214. – Спр. 23 за 1816 р.

Джерела та література:

1. Адриановпольский мирный договор 1829 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XIX/1820-1840/Mir_adrianopol_1829/text.htm
2. Бачинська О. Козацтво в “післякозацьку добу” української історії (кінець XVIII – XIX ст.) / Олена Бачинська. – Одеса: “Астропринт”, 2009. – 256 с.
3. Богданович М.Н. История царствования императора Александра I и России в его время. Т. I. СПб., 1869. Приложения. Извлечения из заседаний неофициального комитета.
4. Гросул В. Бухарестский мир 1812 г. и формирование новой юго-западной границы Росии// Формирование территории Российского государства. XVI - начало XX В. (границы и геополитика) / Отв. ред. Кудрявцева Е. П. – М. : ИРИ РАН: русский фонд содействия образованию и науке, 2015. – С.130-158 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/v/buharestskiy-mir-1812-g-i-formirovanie-novoy-yugo-zapadnoy-granitsy-rossii>
5. Гросул В.Я. Формирование русско-турецкой границы по Бухарестскому миру 1812 года // Формирование границ России с Турцией и Ираном. XVIII - начало XX в. Ч. II. М., 1979. С. 176.
6. Петров А.Н. Война России с Турцией 1806-1812. Т. I-II. СПб., 1885.
7. Держархів Одеської області. – Ф. 1. – ф.214. – Спр. 23 за 1816 р. – 405 арк.

8. Записки графа А. Ф. Ланжерона: Война России с Турцией. 1806 – 1812 гг. // Русская старина. – 1907-1909.
9. Кухарук О. Задунайські козаки в планах російського командування в війну 1828-1829 рр. // Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – Вип. 3. – Одеса, 2009. – С. 71-75.
10. Національний архів Республіки Молдова. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 220. – Арк. 56, 159.
11. Никифоров А. А. Русско-румынские отношения и формирование границы // Военно-исторический журнал. – 1990. – № 12. – С.3-8.
12. Чертан Е. Е. Новые данные об установлении государственной границы России по Дунаю в 1813-1817 годах // Вековая дружба. – Кишинев, 1961. – С. 254-257.

References:

1. Adrianopol'skiy mirniy dogovor 1829 g. [elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XIX/1820-1840/Mir_adrianopol_1829/text.htm
2. Bachyns'ka O. (2009) Kozatstvo v "pislyakozats'ku dobu" ukrayins'koyi istoriyi (kinets' XVIII – XIX st.). Olena Bachyns'ka. Odesa: "Astroprynt", 2009. 256 s.
3. Bogdanovich M.N. Istoriya tsarstvovaniya imperatora Aleksandra I i Rossii v ego vremena. T. I. SPb., 1869. Prilozheniya. Izvlecheniya iz zasedaniy neofitsial'nogo komiteta.
4. Grocul V. (2015) Bukharestskiy mir 1812 g. i formirovaniye novoy yugo-zapadnoy granitsy Rosii. Formirovaniye territorii rossiyskogo gosudarstva. XVI - nachalo XX V. (granitsy i geopolitika), Otv. red. Kudryavtseva E. P. - M. : IRI RAN: russkiy fond sodeystviya obrazovaniyu i nauke, 2015. S.130-158 [elektronniy resurs]. – Rezhim dostupa: <https://cyberleninka.ru/article/v/buharestskiy-mir-1812-g-i-formirovanie-novoy-yugo-zapadnoy-granitsy-rossii>
5. Grosul V. YA. (1979) Formirovaniye russko-turetskoy granitsy po Bukharestskomu miru 1812 goda // Formirovaniye granitsy Rossii s Turtsiyey i Iranom. XVIII - nachalo XX v. CH. II. M., 1979.
6. Petrov A.N. Voyna Rossii s Turtsiyey 1806-1812. – T. I-II. – SPb., 1885.
7. Derzharkhiv Odes'koyi oblasti (State archives of Odessa region). F. 1. Op. 214. Spr. 23 za 1816 r. 405 ark.
8. Zapiski grafa A. F. Lanzherona: Voyna Rossii s Turtsiyey. 1806 – 1812 gg., Russkaya starina. – 1907-1909.
9. Kukharuk O. (2009) Zadunays'ki kozaky v planakh rosiys'koho komanduvannya v viynu 1828-1829 rr., Chornomors'ka mynuvshyna. Zapysky viddilu istoriyi kozatstva na pivdni Ukrayiny Naukovo-doslidnoho instytutu kozatstva Instytutu istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny: Zb. nauk. pr. Vyp. 3. Odesa, 2009. S. 71-75.
10. Natsional'nyy arkhiv Respubliky Moldova. F. 2. Op. 1. Spr. 220. Ark. 56, 159.
11. Nikiforov A.A. (1990) Russko-rumynskiye otnosheniya i formirovaniye granitsy, Voyenno-istoricheskii zhurnal. 1990. № 12. S. 3-8.
12. Chertan E.E. Novyye dannyye ob ustanovlenii gosudarstvennoy granitsy Rossii po Dunayu v 1813-1817 godakh, Vekovaya druzhba. Kishinev, 1961. S. 254-257.

Елена Бачинская

**Казацкое пограничье в большой политике и повседневной жизни
между двумя русско-турецкими войнами первой трети XIX в.
(по материалам Госархива Одесской области)**

В публикации вниманию читателей предлагаются документы, которые раскрывают повседневную жизнь "турецких" казаков – запорожских и некрасовских – на османско-русской границе, а также локализуют места их расположения в Подунавье в начале XIX в. Предложенные материалы представляют собой переписку российской и османской администрации по разграничению границы между двумя русско-турецкими войнами 1806-1812 гг. и 1828-1829 гг., карты размещения задунайских и некрасовских казацких рыбаков. Они позволяют выяснить, что между казаками разных групп оставались тесные контакты на хозяйственной почве, во многом их сохраняла османская приграничная администрация и коменданты дунайских крепостей. В то же время российская пограничная администрация пыталась вытеснить «турецких» рыбаков-казаков, чтобы избежать их общению с родственниками в дунайских городах и крепостях.

Документы публикуются впервые.

Ключевые слова: некрасовские (кубанские) казаки, задунайские (турецкие) запорожцы, Дунай, русско-турецкая война 1806-1812 гг., русско-турецкая война 1828-1829 гг., остров Лете, остров Четал, Государственный архив Одесской области.

Отримано 21.11.2018 р.

FELIX DE RIBAS AND HIS «BRIEF REPORT ABOUT ODESA TRADE»**Olena Fedenko**

PhD (History)

The State archives of Odessa region

18, Zhukovskogo Str., Odessa, 65026, Ukraine

fedenkoolena@gmail.com

The consular correspondence provided insight in commercial life in Odesa, held light on the role of a general consul in providing of international trade between the Russian Empire and the Kingdom of the Two Sicilies. Therefore, the diplomatic archive of the Neapolitan consulate in Odesa contains extremely valuable sources for researching the history of Italian community, diplomatic and commercial life of Southern Ukraine.

The Italian translation of the memorandum of Felix de Ribas, «Succinta nozione sul commercio di Odessa», prepared at the request of the Sicilian ambassador in St. Petersburg, the Duke of Seracapriola, was proposed in 1813. The document is kept in fund the Ministry of Foreign Affairs of the State Archives of Naples. In the report, Felix de Ribas highlights the peculiarities of the Odessa market and provides advice for better trading. The author also provides background information: basic goods of export and import, information about Russian scales and measures, etc.

Further identification and research of the reports of the foreign consuls and merchant about trades in Odesa will provide a comprehensive opportunity to highlight gaps in economic history of the Southern Ukraine.

Key words: Odesa, trade, grain, Felix de Ribas.

Олена Феденко

Кандидат історичних наук,

Державний архів Одеської області

Вул. Жуковська, 18, Одеса, 65026, Україна

fedenkoolena@gmail.com

**ФЕЛІКС ДЕ РІБАС ТА ЙОГО «КОРОТКІ ВІДОМОСТІ ПРО ТОРГІВЛЮ
ОДЕСИ»**

Вперше пропонується до уваги переклад з італійської мови доповідної записки Фелікса де Рібаса «Короткі відомості про торгівлю Одеси» («Succinta nozione sul commercio di Odessa»), підготовленої на запит сицилійського посла в Петербурзі, герцога ді Серакапріола, у 1813 р. Документ зберігається у фонді Міністерства іноземних справ Державного архіву Неаполя. У доповіді Ф. де Рібас висвітлює особливості одеського ринку та надає поради для кращої проведення торгівельних операцій. Автор також подає довідкову інформацію: основні товари експорту й імпорту, ціни на них, інформацію про російські ваги і міри тощо.

Ключові слова: Одеса, торгівля, зерно, Ф. де Рібас

Брак джерел з раннього періоду історії Одеси вимагає від дослідників звернення до іноземних архівів. Значний потенціал для вивчення соціально-економічного розвитку міста мають документи

консульських представництв у Південній Україні. Тогочасні функції консульства (встановлення та захист торгових інтересів своєї країни в регіоні, розвідка та збір статистичних матеріалів про хід торгівлі та навігації в причорноморських портах, підтримка та захист майнових інтересів власних підданих, особисті документи консулів) породили значну кількість різних за характером джерел, подальше вивчення яких є важливим для дослідження історії етнічних громади та історії консульської служби в містах Південної України, економічної історії тощо.

Одним з перших у регіоні почало діяти Неаполітанське генеральне консульство в Херсоні. Воно було відкрито у 1787 р. на чолі з Віченцо Музенгою [9, с.]. У 1797 р. воно було перенесене до Одеси [7, с. 177]. У травні 1799 р. В. Музенга повернувся на батьківщину, а його функції виконував тодішній неаполітанський віце-консул Гаetano Гульємуччі [8]. Після смерті останнього консульство на певний час припинило своє існування у зв'язку з окупацією королівства французами і зайняття престолу маршалом Наполеона Йохімом Мюратом. Проте неаполітанський підданий Фелікс де Рібас здійснював допомогу неаполітанським і сицилійським морякам і купцям, вів листування з сицилійським послом в Петербурзі і навіть організував прийом королеви Сицилії Марії-Кароліни в Одесі [3, р. 20]. Тому після відновлення влади династії Бурбонів на неаполітанському престолі й створенні Королівства Обох Сицилій Ф. де Рібас у 1816 р. був призначений генеральним консулом цієї держави в Одесі.

Незважаючи на незначну кількість неаполітанських підданих і суден в Одесі, консульство Королівства Обох Сицилій діяло до 1862 р., коли останнє увійшло до складу єдиного Королівства Італії. Канцелярія генерального консульства Королівства Обох Сицилій в Одесі зберігається в Державному архіві м. Неаполь у фонді Міністерства іноземних справ у тематичній серії під назвою «Консульство в Одесі». Хронологічно документи охоплюють період з 1803 р., цим роком датуються особисті документи консула Ф. де Рібаса, до 1859 р. – часу, коли це консульство припинило існування [10, с. 283].

Одним з найбільш ранніх документів, присутніх у серії є «Короткі відомості про торгівлю Одеси» Ф. де Рібаса, подані ним наприкінці 1812 р. на прохання герцога ді Серакапріоли – сицилійського посла в Петербурзі [1]. Ф. де Рібас в першу чергу зупиняється на хлібній торгівлі, адже зерно було основним товаром експорту на цьому ринку. Автор детально описує механізм здійснення закупівлі пшениці, даючи поради, як отримати зерно найкращої якості за найнижчою ціною. Також записка зупиняється на важливих для ведення бізнесу моментах – переведення коштів, наявність страхових компаній, вибір капітана – а також містить додатки, в яких описані основні статті експорту з актуальними цінами, товари імпорту та інформація про російську систему мір і ваг.

Твір Ф. де Рібаса не був унікальним у своєму роді. Іноземці, найчастіше негоціанти, що проживали в Одесі, бачили перспективи і

можливості ведення зовнішньої торгівлі для своїх співвітчизників. Тому, окрім повідомлень для свого уряду, публікувалися статті у пресі чи окремі книги, мета яких була залучити приватний і державний капітал у налагодженні торгових зв'язків з одеським ринком. Так, французький купець Карл Сікар у 1809 р. анонімно опублікував частину своєї роботи про Одесу у 41 томі «Bibliothèque britannique» [2], а у 1812 р. було опубліковано весь твір під назвою «Листи про Одесу» [5]. Поширювали відомості про Одесу у себе на батьківщині й італійці. У 1817 р. у Флоренції світ побачила книга «Відомості про Одесу» анонімного автора, негоціанта з Ліворно [4]. У той самий час тосканський громадський діяч П'єтро В'єссе опублікував журнал своєї подорожі Європою, в якому значну частину присвятив питанню встановленню торговельних зв'язків Сардинського королівства і портів Південної України [6].

Записка Ф. де Рібаса «Короткі відомості про торгівлю Одеси» дає нам уявлення про ранній етап розвитку торгівлі у краї, доповнюючи вже відомі джерела. Документ також свідчить про роль консульських представників різного рівня (генеральних консулів, консулів, віце-консулів, торгових агентів) у становленні торговельних відносин між власною державою і південноукраїнським регіоном. Подальше виявлення і аналіз подібних джерел допоможе заповнити наявні лакуни і краще зрозуміти усі механізми проведення торгових операцій, участь у ньому певних верств населення і окремих етнічних груп, етапи й особливості становлення торговельних відносин між Одесою і Західною Європою.

Документи:

Документ 1. Короткий огляд торгівлі Одеси. 23 грудня 1812 / 4 січня 1813.

23 грудня 1812 / 4 січня 1813

Короткий огляд торгівлі Одеси

Основу торгівлі Одеси складає експорт харчових продуктів, перш за все, зернових: як тверді сорти, що зветься «арнаутка», з прилеглої території, так ті, що збираються з губерній давньої Польщі, з України і Подолії, які на місцевій мові зветься «озимі».

Перший сорт – арнаутка, – схожий на відомий в Неаполітанському королівстві сорт карозелла, користується найбільшим попитом і за нього просять на 3-4 рублі більше, ніж за зерно м'яких сортів. Його використовують у виготовленні смачного хліба жовтого кольору, також він дає значну кількість висівок, і пречудове підходить для виробництва макаронів і тонкого тіста.

Другі, озимі, дають досить гарне борошно, з якого виготовляють чудовий і легкий хліб, і дуже добре зберігаються (хоч і псуються від обігріву в дорозі): якщо покласти їх у добре освітлений і провітрюваний склад і перелопачувати, то колір і свіжість швидко повернуться.

Для закупки як першого, так і другого сорту за вигідною ціною і гарної якості необхідно укладати договір узимку, отримати товар на склад в кінці квітня або на початку травня і приблизно на цей же час підлаштувати прибуття судна, яке має це зерно навантажити; для цього необхідні для

закупки кошти повинні бути доступні у грудні-січні місяці. У протилежному випадку надходження коштів одночасно з судном змушує купувати зерно зі складів перекупників, переплачуючи на чотири-п'ять рублів більше, ніж якщо купити за контрактом своєчасно; зерно повне чорних комах, яких ліворнці звать «фраті», а на неаполітанці «паппічі», якими інфіковані усі склади Одеси і які найкраще зерно за декілька днів перетворюють у посереднє; або бажаючи купити невелику партію зерна у торгові дні, операція затягнеться більше ніж на тиждень, бо є ризик, що судно встане на сталійний час, контсталійний час, карантин та ін.

Щодо інших товарів, то вони закупаються в невеликій кількості і зазвичай навантажуються як паккоттіля¹², усі головні статті експорту я загадав у додатку.

Кукурудза або індійське зерно іноді експортується у значній кількості до Іспанії, Португалії або Генуї¹³. Завантажити цей товар можна будь-коли, але кошти повинні прийти щонайменше за два тижня до судна, на який повинні цей товар навантажити.

Імпорт продукції з Сицилії і Неаполітанського королівства у цю країну потребує уваги, враховуючи різноманітність товарів, і найбільш важливі, що сюди прибувають, я фіксую, але вони, до речі, не дуже поширені через ризик не бути реалізованими або через додаткові витрати від зберігання, посередників, псування тощо.

Кошти, необхідні для закупівлі зерна, приходять іноді з Бродів від багатьох голландських підлиз, які відкривають кредит у Відні чи іншому місці поштою з Бродів (цей спосіб буває часто дуже обтяжливим) і переводячи кошти в Одесу; проте в дійсності можна робити грошові перекази, відкриваючи кредит у Константинополі, Аугсбурзі чи Петербурзі, де постійно збуваються перевідні векселя.

Вважаю за необхідне попередити, що тут знаходяться дві страхові контори: Імперська, яка заснована за рахунок капіталу його Величності Імператора, і Грецька, більшість акціонерів якої греки. Обидві ці контори страхують з маленьким страховим внеском і жодна не діє з лояльністю, чесністю і старанністю, як того вимагає таке делікатне питання.

Закінчуючи цю доповідь, хотілось зупинитися на найвірнішому і найвигіднішому способі налагодження торгівлі між Сицилією і цим ринком; бажаючи встановити перевезення, головним питанням є вибір капітана і судна. Серед греків взагалі не варто нікого наймати; і краще не приділяти багато уваги фрахту, якщо капітан чесна і вміє зберігати товари (як ті, що вивозяться, так і ті, що ввозять), які йому довірили.

Список експортних товарів та їхніх теперішніх цін

Тверді сорти пшениці вищої якості	від 23 до 24	} за четверть
М'які сорти пшениці	від 18 до 19	
Біла квасоль	від 24 до 25	
Кукурудза	від 15 до 16	
Ячмінь	від 8 до 9	
Горошок	від 14 до 15	
Жито	від 14 до 15	

¹² Паккоттіля (італ. raccottiglia) – кількість товарів, які колишні члени екіпажу судна могли взяти з собою і торгувати для власної вигоди.

¹³ Ф. де Рібас використовує термін «Genovesato», який в добу після падіння Генуезької республіки позначав місто Генуя і залежні від нього міста і землі.

Солоне вершкове масло	від 16 до 17	}	за пуд
Крохмаль	від 5 до 7		
Жовтий, білий і червоний віск	від 40 до 42		
Коров'ячі шкури	від 42 до 44		
Пруткове залізо 1-ої якості	від 4 до 4,5		
Свічка	від 10 до 12		
Солонина	від 10 до 12		
Парусина 1-ої, 2-ої, 3-ої якості	від 50 до 70 за аршин		
Товари імпорту			

Їстівна олія у бочці
 Теж саме у пляшках
 Мигдаль чищений і нечищений
 Ріжкове дерево
 Апельсин і апельсинова шкурка
 Мессінські апельсини та лимони
 Паста і сок лакриці
 Біле і червоне сухе вино у пляшках
 Сиракузьке вино у бочках
 Лимонний сік
 Фісташки
 Червоний винний камінь
 Солоні тунець і анчоуси
 Оливки консервовані
 Ліки різних видів
 Оброблені і необроблені корали

Список та інформація про ваги і міри

Четверть – $3^2/3$ неаролітанського томоу
 $5^3/4$ константинопільського кілограму
 3 ліворнські саккі
 $2^1/2$ трієстських стар
 Три барсислонські четверті

Четверть поділяється на 8 мір, кожна з яких ще поділяється на 8 гарнців.

Пуд поділяється на [40] російських фунтів. Один пуд дорівнює $18^1/3$ неаполітанської ротоли; 3 футни складають 1 турецьку оку.

Вино продається відрами. Відро складає $3^1/3$ галона або близько 14 французьких пляшок. Сицилійська сальма дорівнює близько 7 ведром, а ботті вина иль фаро составоает 42-44 відра.

Взято: L'Archivio di Stato di Torino / Materie politiche per rapporto all'Estero / Consolati Nazionali, f.7135, Succinta nozione sul commercio di Odessa, 23 dicembre 1812/4 gennaio 1813.

Джерела та література:

1. L'Archivio di Stato di Torino / Materie politiche per rapporto all'Estero / Consolati Nazionali, f.7135, Succinta nozione sul commercio di Odessa, 23 dicembre 1812/4 gennaio 1813.
2. Lettres sur Odessa adresses a Mr. Ch. Pictet, l'un des rédacteurs de la Bibliothèque Britannique / Bibliothèque Britannique. – T. 41. – Genève, 1809. – P. 247-265.

3. Moracci G. *Introdizione* / G. Moracci // Michele de Ribas. *Saggio sulla città di Odessa. E altri documenti dell'Archivio di Stato di Napoli*. – Genova, 1988. – P. 20-27.
4. *Notizie di Odessa scritte dal sig. L. C.* – Firenze, 1817.
5. Sicard Ch. *Lettres sur Odessa, par Sicard, aine, Négociant établi dans cette ville*. – St.-Petersbourg, 1812. – 415 [i. e. 145] p.
6. Vieusseux G. P. *Journal-itineraire de mon voyage en Europe (1814-1817) con il carteggio relativo al viaggio*. A cura di L. Torini. – Firenze, 1998. – P. 188-259.
7. Бацак К.Ю. Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. – К.: Знання України, 2004. – 300 с.
8. Державний архів Одеської області. – Ф. 17. – Оп.1. – Спр. 85. – Арк. 1.
9. Феденко О.О. Відкриття та діяльність італійських консульств Одеси наприкінці XVIII – початку XX ст. // *Краєзнавство: наук. журн. / Ін-т історії України НАН України, Всеукр. спілка краєзнавців*. – 2015. – № 1/2. – С. 47-51.
10. Феденко О.О. Інформаційний потенціал консульських документів державних архівів Турина та Неаполя для дослідження історії та діяльності італійської громади Одеси // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – 2017. – Вип. 27. – С. 281.
11. Феденко О.О. Роль неаполітанського генерального консульства в Одесі у встановленні торгових відносин між Королівством Обох Сицилій і українськими портами в 1815–1827 рр. // *Український історичний збірник*. – 2018. – Вип. 20. – С. 90.

References:

1. *L'Archivio di Stato di Napoli / Ministero degli esteri, f.7135, Succinta nozione sul commercio di Odessa, 23 dicembre 1812/4 gennaio 1813.*
2. [Sicard, Ch.]1809. *Lettres sur Odessa adresses a Mr. Ch. Pictet, l'un des rédacteurs de la Bibliothèque Britannique. Bibliothèque Britannique, 41. pp. 247-265. [in French].*
3. Moracci, G., red.,1988. Michele de Ribas. *Saggio sulla città di Odessa. E altri documenti dell'Archivio di Stato di Napoli*. Napoli, p. 18-27. [in Italian]
4. 1817. *Notizie di Odessa scritte dal sig. L. C.* Firenze. [in Italian].
5. Sicard, Ch. 1812. *Lettres sur Odessa, par Sicard, aine, Négociant établi dans cette ville*. St.-Petersbourg. [in French].
6. Vieusseux, G. P. 1998. *Journal-itineraire de mon voyage en Europe (1814-1817) con il carteggio relativo al viaggio*.Firenze. p. 188-259. [in Italian].
7. Batsak, K.Yu. 2004. *Italiiska emigratsiia v Ukraini naprykintsi XVIII – u pershii tretyni XIX st.* Kyiv: Znannia Ukrainy. [in Ukraine].
8. *Derzhavnyi arhiv Odeskoyi oblasti*. – F. 17. – Op.1. – Spr. 85. – Ark. 1.
9. Fedenko, O.O. 2015. *Vidkryttia ta diialnist italiiskykh konsulstv Odesi naprykintsi XVIII – pochatku XX st.* *Kraieznauvstvo: nauk. zhurn. / In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Vseukr. spilka kraieznauvtsiv*, 1/2, s. 47-51. [in Ukraine].
10. Fedenko, O.O. 2017. *Informatsiinyi potentsial konsulskykh dokumentiv derzhavnykh arkhiviv Turyna ta Neapolia dlia doslidzhennia istorii ta diialnosti italiiskoi hromady Odesy.* *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, 27, s. 281-. [in Ukraine].
11. Fedenko, O.O. 2018. *Rol' neapolitanskoho heneralnoho konsulstva v Odesi u vstanovlenni torhovykh vidnosyn mizh Korolivstvom Obokh Sytsylii i ukrainskymu portamy v 1815–1827 rr.* *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 20, s.90-. [in Ukraine].

Елена Феденко

Феликс де Рибас и его «Краткие сведения о торговле Одессы»

Предлагается перевод с итальянского языка доклада Феликса де Рибаса «Краткие сведения о торговле Одессы» («Succinta nozione sul commercio di Odessa»), подготовленной на запрос сицилийского посла в Петербурге, герцога ди Серакаприола, в 1813 году. Документ хранится в фонде Министерства иностранных дел Государственного архива Неаполя. В докладе Ф. де Рибас освещает особенности одесского рынка и дает советы, как проводить здесь торговые операции. Автор также дает справочную информацию: основные товары экспорта и импорта, цены на них, информацию о российских веса и меры и т.д.

Ключевые слова: Одесса, торговля, зерно, Феликс де Рибас.

Отримано 18.11.2018

TO THE HISTORY OF EXPLORATION OF THE KUIALNYTSKYI (SOTNYKIVSKYI) CEMETERY IN ODESSA**Taras Goncharuk**

DSc (History), Professor
 Odessa I. I. Mechnikov National University
 2, Dvoryanska Str., Odessa, 65082, Ukraine
 tarasy2004@ukr.net

In the article was made an attempt to analyze the historiography of the studying of the cemetery of the Kuialnyk suburb, located in Odessa, which contain the tombstones (the crosses), similar to the Zaporozhian Cossack tombstones. Also the research includes the correct dating of the oldest signed tombstone of the Cemetery (1791), that was at first documented by the scientist Roman Shuvalov. Author proposed the version that people buried in the Cemetery could be former Black Sea Cossacks and their descendants, who went to work to the quarry of Odesa. The scholar noted that at the Cemetery were also buried the relatives of those stonemasons who had extracted the stones for the construction of the modern symbol of Odesa – the Potemkin Stairs.

Keywords: the Cossack cemeteries, the necropolis of Odessa, Odessa, Kulianik.

Тарас Гончарук

Доктор історичних наук, професор
 Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
 Вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна
 tarasy2004@ukr.net

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ КУЯЛЬНИЦЬКОГО (СОТНИКІВСЬКОГО) КЛАДОВИЩА М. ОДЕСИ

До уваги читачів запропоновано інформацію про історіографію вивчення кладовища передмістя Куяльник, що розташоване в межах міста Одеси й містить надгробки (хрести) подібні до надгробків запорозьких козаків. В замітці доводиться правильність датування найстаршого підписаного надгробку кладовища 1791 р., що свого часу стверджував дослідник Роман Шувалов. Висувається версія, що поховані на кладовищі могли бути колишніми чорноморськими козаками та їхніми нащадками, які пішли працювати до каменоломень Одеси. Вказується, що на кладовищі поховані в тому числі й родичі тих каменярів, які здобували каміння для спорудження сучасного символу Одеси – Потьомкінських сходів.

Ключові слова: козацькі кладовища, некрополь, Одеса, Куляник.

Куяльницьке (Сотниківське) кладовище, що розташоване в межах міста Одеси на схилі Шкодової гори неподалік Хаджибеївського лиману, протягом кількох останніх десятиліть привертає жваву увагу дослідників та аматорів вивчення минулого. Назва одеського передмістя Куяльник

(Малий Куяльник) поблизу якого розташоване кладовище, вочевидь, пов'язана з назвою, яку мав Хаджибеївський лиман у XVIII ст. – Великий Куяльник. Це зумовлює і назву вказаного кладовища. Народна ж назва «Сотниківський» вочевидь виникла на честь хреста заокругленої форми в центральній частині кладовища, надпис на якому містить слова: «...здесь спочиває младеніць /антифимъ синъ марка сотни /ченка августа 21 / 1824 года» [14, с. 2]. Надгробки (переважно хрести) Куяльницького кладовища є унікальними пам'ятками історії та народної матеріальної культури, що вражають різноманітністю форм. Каменярі, які мешкали у одеському передмісті Куяльник, у виготовленні намогильних хрестів поєднували збереження давніх запорозьких традицій з їхнім розвитком, використовуючи для того м'яке та пластичне місцеве каміння – вапняк. Це зумовлює необхідність збереження та наукового вивчення вказаного кладовища.

Аналіз публікацій присвячених Куяльницькому та розташованим неподалік від нього Усатовому та Нерубайському кладовищам вже було зроблено в статті Юрія Слюсаря [12, с. 73]. Тут ми зупинимось лише на одному аспекті вивчення кладовища, базуючись на двох наукових виданнях, а саме: на публікації відомого одеського краєзнавця, дослідника некрополів Одещини Р. Шувалова (1911 – 2002 рр.), що вийшла друком 1992 р. та публікації археолога, дослідника палеоліту І. Сапожникова 1999 р. (обидві публікації, попри їхню наукову цінність, невеликі за обсягом, тому у подальшому ми називатимемо їх брошурами) [9].

Вищезгаданий аспект стосується датування найстарішого надгробного хреста з надписом, що розташований на кладовищі. Р. Шувалов у своїй брошурі датував цей хрест 1791 р., наводячи і надпис на ньому: «здсьпо /гребнь / рабъ / божи / ін хс/ мдленць иоанъ/ року божиа / 1791» [14, с. 30]. І. Сапожников наводячи цей же надпис з посиланням на І. Шувалова подав іншу дату – не 1791, а 1771 рік. Пояснюючи своє датування І. Сапожников, стверджує: «Відзначимо, що Р. Шувалов датує його [хрест] 1791 р. Таке різночитання пояснюється тим, що третю цифру дати пошкоджено. Складається враження, що її очищали від вапна за допомогою гострого ножа. Автор кілька разів детально досліджував дату на хресті й прийшов до висновку, що третя цифра може бути 1 або 7, але ніяк не 9» [9, с. 61].

Стосовно ситуації, що склалася навколо датування найдавнішого підписаного хреста кладовища та вищенаведеної цитати І. Сапожникова нам би хотілося зробити кілька зауважень. По-перше, Р. Шувалов нічого не писав про пошкодження вищезгаданого хреста. І в своїй брошурі, і в замальовці, що зберігається в його особистому архівному фонді [3, арк. 32], він чітко датує хрест 1791 р. Це пояснюється тим, що хрест було пошкоджено саме у проміжок часу між виходом брошури Р. Шувалова (1992 р.) та брошури І. Сапожникова (1999 р.). Автор цих рядків може підтвердити, що ще в середині 1990-х рр. на хресті абсолютно ясно читалася дата 1791 рік.

По-друге, на нашу думку (виходячи з власних спостережень за станом вказаного надгробку протягом низки років), причиною пошкод-

ження хреста було не невдале очищення від вапна ножом, а намагання штучно «збільшити його вік» (користуючись м'якістю матеріалу з якого хрест зроблено), переробивши цифру 9 на 7. Зазначений акт вандалізму, а також подальші спроби невідомих осіб «навести» вже виправлену на хресті дату, призвели до того, що, на сьогодні, на хресті автентичним виглядає лише написання першої цифри дати поховання, а останні дві цифри взагалі неможливо розібрати.

По-третє, датування надгробку 1771 р. ніяк не вписується в поширену в літературі думку про заснування поселень під Хаджибеєм (Куяльника, Нерубайського та Усатового) колишніми запорозькими козаками після зруйнування Січі 1775 р. Звичайно українське населення у межиріччі Південного Бугу та Дністра (так званій «Ханській Україні») з'явилося набагато раніше, але прізвища (прізвиська) багатьох мешканців передмістя Куяльник XIX ст. свідчать про їх запорозьке, а не просто українське, походження (на що звертав увагу Р. Шувалов [14, с. 10]).

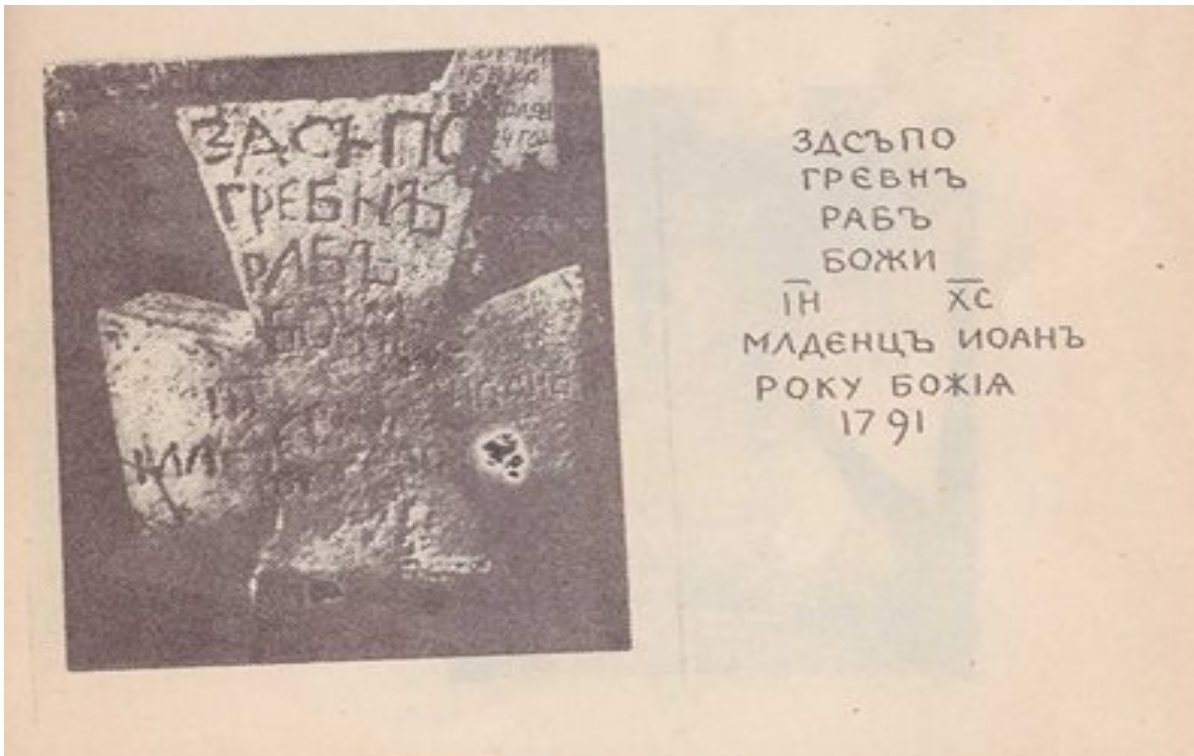
Нарешті, по-четверте, досить важко пояснити, яким чином могло з'явитися дитяче поховання в цій місцевості під час розгортання в ній бойових дій російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. Адже вже у вересні-жовтні 1769 р. околиці Хаджибея були спустошені загоном запорожців полковника Семена Галицького. Притому було взято не лише чималу здобич (36 тисяч коней, тисячу голів рогатої худоби, чотири тисячі овець та 180 верблюдів [11, с. 463-464; 1, с. 28]), але й захоплено у полон турок і татар, в тому числі дітей, які пізніше були «презентовані» членам царської родини та вищим сановникам імперії (серед них, зокрема, був «хлопчик Кутай аулу Буркут», хрещений наслідником престолу Павлом, який за царювання останнього став його фаворитом Іваном Кутайсовим [7, с. 113]). У 1770 р. терени навколо Хаджибея були піддані ще більшому спустошенню запорожцями кошового отамана Петра Калнишевського та іншими військами відділу генерал-майора Олександра Прозоровського (калмиками, донськими козаками та ін.). Під час цього походу в запеклому бою було здобуто усе місто Хаджибей окрім фортеці. Як зазначалося в журналі російської армії, всі вороги, які тоді у фортеці Хаджибея «заперлися не встигли, ...зовсім були переможені та знищені, а мирні мешканці в полон взяті й до поселення в Новоросійську губернію відправлені» [5, с. 179–180]. Тоді в краї (околицях Хаджибея та Аджидере) було захоплено та примусово виселено до російських володінь «до 5000 тисяч волохів обох статей, 222 розкольника, 24 єврея, 153 чоловік циган» [6, с. 360]. Воєнні дії в районі Хаджибею та прилеглих теренах велися з липня до початку вересня 1770 р. Запорожці здійснювали походи під Хаджибей і у 1771 р. [11, с. 496], хоча, за твердженням сучасного історика Г. Шпитальова: «На 1771 р. Очаково-Хаджибейський район, спустошений у попередню кампанію деташементом О. Прозоровського, для російського командування значення втратив» [13, с. 171]. Повторимо, що за таких умов неясно, як могло у 1771 р. тут з'явитися поховання «младенця Йоанна». І. Сапожников жодних пояснень щодо цього не надає.

Виходячи з вище наведених аргументів, вважаємо набагато ймовірнішим датування найдавнішого збереженого на сьогодні підписаного надгробку Куяльницького кладовища подане Р. Шуваловим – 1791 рік. Це підтверджується і тим, що хрест «младенця Йоанна» оточений масивом інших надгробків, в тому числі з надписами XIX ст., що опосередковано свідчить про безперервність поховань на кладовищі в кінці XVIII – XIX ст. В разі датування хреста 1771 р., це було б неможливо через події не лише згаданої війни 1768 – 1774 рр., але й російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. В такому разі також не ясно, чому в міжвоєнний період запорожці, які насправді втекли до околиць Хаджибея після зруйнування Січі 1775 р., не були виселені звідти за Дунай, як це було передбачено артикулом V пунктом 3 російсько-турецької Айналікавакської конвенції 1779 р. [4, с. 363]. Датування найстарішого підписаного надгробку кладовища запропоноване Р. Шуваловим (1791 р.) може подекуди змінити погляд на початки історії одеського передмістя Куяльник (Малий Куяльник). Вони цілком можуть бути пов'язаними, не з 1775 р., а з наданням «великим гетьманом» Григорієм Потьомкіним 1 березня 1790 р. чорноморським козакам (колишнім запорожцям) земель між Південним Бугом (Богом) – на сході, Дністром – на заході, дорогою Бендери – Соколи (Вознесенськ) – на півночі і лиманами та морем – на півдні. Як писав пізніше у своєму вірші Антон Головатий:

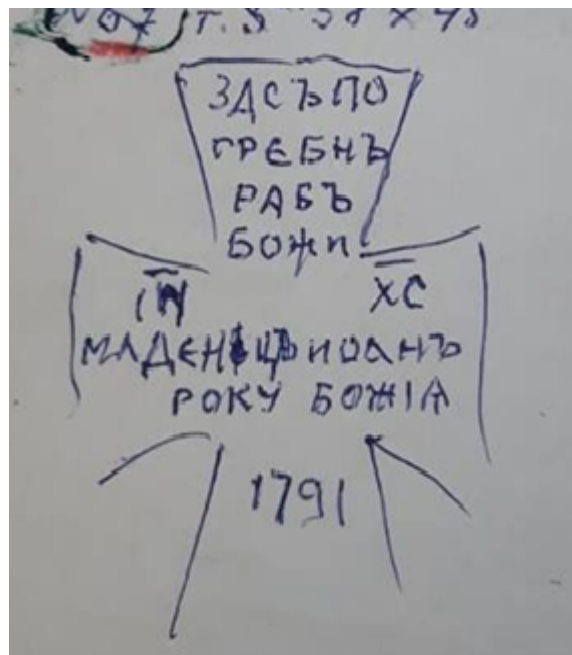
«...Да й дав же гетьман [землю] од Дністра до Богу,
Границя по бендерську дорогу,
Дністровський і Дніпровський обидва лимани,
В них добувати рибу, справляти каптани...» [8, с. 207]

До наданих тоді чорноморцям земель входив і Хаджибей з околицями (в опублікованих документах навіть згаданий чорноморський «полковник Аджибей», який у вересні 1790 р. доповідав про «мешканців слобод, які підлягають Чорноморському війську» [10, с. 200]). Як відомо, значна частина чорноморців не забажала переселитися 1792 р. на землі по р. Кубань і залишилися в цьому краї, взявши участь у розбудові Одеси.

Відповідь на запитання про час заснування передмістя Куяльник можливо можна буде знайти, порівнюючи прізвища його мешканців у XVIII – XIX ст. зі списками Запорозького та Чорноморського козацьких військ. Необхідними є також дослідження ролі каменярів Куяльника та інших одеських передмість у розбудові Одеси XIX ст. Наприклад, нам вдалося встановити, що прізвища Шмигора присутні на хресті Куяльницького кладовища датованого 1840 р. [14, с. 27], співпадає з прізвищами власників каменярень Куяльника (Малого Куяльника), які 1837 р. видобували каміння для спорудження сучасного символу Одеси – Бульварних (Потьомкінських) сходів [2, арк. 115]. Вважаємо, що подальші дослідження історії Куяльницького (Сотниківського) кладовища Одеси принесуть ще чимало наукових відкриттів.

Ілюстрація 1. Фрагмент з книги Р. Шувалова: Шувалов Р. Про що розповів некрополь (Куяльницьке козацьке кладовище міста Одеси). – Київ, 1992. – С. 30.

Ілюстрація 2. Фрагмент із замальовок надгробків Куяльницького (Сотніківського) кладовища Р. Шувалова: Держархів Одеської області. – Ф. Р-8187. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 32.

Джерела та література:

1. Гончарук Т.Г. Запорозьке козацтво та Хаджибей (Одеса). Середина XVI ст. – 1775 рік // Одеса козацька. Наукові нариси. Видання друге, змінене та доповнене. – Одеса, 2008. – 239 с.
2. Держархів Одеської області. – Ф. 59. – Оп. 2. – Спр. 459. – Ч. IV.

3. Держархів Одеської області. – Ф. Р-8187. – Оп. 1. – Спр. 35.
4. Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и подписание). – М.1955. – 384 с.
5. Журнал военных действий армий Ея Императорского Величества 1770 года. – СПб., Бг. – 351 с.
6. Журнал генерал-фельдмаршала князя А.А. Прозоровского. – СПб., Бг. – 784 с.
7. Маркевич А. Граф Иван Павлович Кутайсов // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т.23. – С. 113-132.
8. Мороз Д. Как справляли черноморцы свое новоселье на Тамани и какие были по сему случаю речи и песни // Киевская старина. – 1883. – Т. V. – №1. – С. 207.
9. Сапожников И. В. Каменные кресты предместий Одессы (конец XVIII – XIX вв.) – Ильичевск, 1999. – 98 с.
10. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. – СПб., 1896.– Т.3. – С. 200.
11. Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – 678 с.
12. Слюсар Ю. Історичні цвинтарі Шкодової гори як об'єкт уваги науковців і краєзнавців-аматорів в останнє десятиріччя ХХ ст. та основа подальшого розвитку історичного краєзнавства та пам'яткоохоронної справи на Одещині // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. Липень 2005 р. – Одеса, 2005. – С. 73-78.
13. Шпитальов Г. Г. Військова служба запорозького козацтва в Російсько-турецьких війнах 1768 – 1774 років. – Запоріжжя, 2004. – 240 с.
14. Шувалов Р. Про що розповів некрополь (Куюальницьке козацьке кладовище міста Одеси). – Київ, 1992. – 89 с.

References:

1. Honcharuk T.H. Zaporoz'ke kozatstvo ta Khadzhybey (Odesa). Seredyna XVI st. 1775 rik, Odesa kozats'ka. Naukovi narysy. Vydannya druhe, zminene ta dopovnene. Odesa, 2008. 239 s. [in Ukrainian].
2. Derzharkhiv Odes'koyi oblasti. F. 59. Op. 2. Spr. 459. Ch. IV.
3. Derzharkhiv Odes'koyi oblasti. F. R-8187. Op. 1. Spr. 35.
4. Druzhinina E. I. Kyuchuk-Kaynardzhiyskiy mir 1774 goda (ego podgotovka i podpisaniye). M., 1955. 384 s.
5. ZHurnal voyennykh deystviy armiy Eya Imperatorskogo Velichestva 1770 goda. SPb., Bg. 351 s.
6. ZHurnal general-fel'dmarshala knyazyaya A. A. Prozorovskogo. SPb., Bg. 784 s.
7. Markevich A. Graf Ivan Pavlovich Kutaysov, Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey. T. 23. S. 113-132.
8. Moroz D. Kak spravlyali chernomortsy svoye novosel'ye na Tamani i kakiye byli po semu sluchayu rechi i pesni, Kiyevskaya starina. 1883. T. V. №1. C. 207.
9. Sapozhnikov I. V. Kamennyye kresty predmestiy Odessy (konets XVIII – XIX vv.) Il'ichevsk, 1999. 98 s.
10. Sbornik istoricheskikh materialov po istorii Kubanskogo kazach'yego voyska. SPb., 1896. T. 3. S. 200.
11. Skal'kovs'kyu A. O. Istoriya Novoyi Sichi abo ostann'oho Kosha Zaporoz'koho. Dnipropetrovs'k, 1994. 678 s. [in Ukrainian].
12. Slyusar Yu. Istorychni tsvyntari Shkodovoyi hory yak ob"yekt uvahy naukovtsiv i krayeznavtsiv-amatoriv v ostannye desyatyrichchya XX st. ta osnova podal'shoho rozvytku istorychnoho krayeznavstva ta pam"yatkoohoronnoyi

spravy na Odeshchyni, Visnyk Odes'koho istoryko-krayeznavchoho muzeyu. Lypen' 2005 r. Odesa, 2005. S. 73-78.

13. Shpytal'ov H. H. Viys'kova sluzhba zaporoz'koho kozatstva v Rosiys'ko-turets'kykh viynakh 1768 – 1774 rokiv. Zaporizhzhya, 2004. 240 s. [in Ukrainian].

14. Shuvalov R. Pro shcho rozpoviv nekropol' (Kuyal'nyts'ke kozats'ke kladovyshche mista Odesy). Kyiv, 1992. 89 s. [in Ukrainian].

Тарас Гончарук

К истории изучения Куяльницкого (Сотниковского) кладбища в Одессе

Вниманию читателей предложено анализ информации и историографию изучения могильника Куяльницкого предместья, расположенного в Одессе, в котором находятся надгробия (кресты), аналогичные надгробиям запорожского казачества. Кроме того, исследование доказывает правильную датировку самой старой подписанной надгробной плиты на кладбище (1791 г.), которая была впервые задокументирована ученым Романом Шуваловым. Автор публикации предложил версию, что люди, похороненные на кладбище, могли быть бывшими черноморскими казаками и их потомками, которые отправились на работу в карьер Одессы. Ученый отметил, что на кладбище были также похоронены родственники тех каменщиков, которые добывали камни для строительства современного символа Одессы - Потемкинской лестницы.

Ключевые слова: казацкие кладбища, некрополь, Одесса, Куляник.

Отримано 3.12.2018 р.

**"ON PROTECTION OF REVOLUTION" – COMPETITION OF CREATIVE WORKS
OF MASTERS: IDEAS, CONDUCTING METHODS, AWARDS**

Olena Bondoverer

Methodist of the department of MAN
Odessa Regional Humanitarian Center
out-of-school education and upbringing
4, Tennista Str., Odessa, 6500, Ukraine
man.odessa22@gmail.com

In March 2018, a regional competition for research works "On the Defense of the Revolution" devoted to the 100th anniversary of the Ukrainian Army and the Ukrainian Revolution was held for high school students and schools in Odesa. The Odessa Regional Humanitarian Center for Out-of-school Education and Higher Education together with the Faculty of History and Philosophy of Odessa National University I. I. Mechnikov. The main goal of the event was to popularize the history of Ukrainian state creation, the discovery and development of creatively gifted student youth, the implementation of national patriotic education of citizens and the formation of national identity. The competition was held with the assistance of senior officers and Cossacks of the Black Sea Haydamaky Union of the Ukrainian Cossacks.

Key words: *competition, 100th anniversary of the Ukrainian Army, 10th anniversary of the Ukrainian Revolution, the Black Sea Haydamaky Union of the Uranian Cossacks, Moscow State Medical University, Odesa Regional Humanitarian Center for Out-of-school Education and Upbringing, Faculty of History and Philosophy, I. I. Mechnikov Odessa National University, Department of History of Ukraine.*

Олена Бондаровер

Методист вищій категорії МАН
Одеським обласним гуманітарним центром
позашкільної освіти та виховання
Вул. Теніста,4, Одеса, 6500, Україна
man.odessa22@gmail.com

**«НА ЗАХИСТІ РЕВОЛЮЦІЇ» – КОНКУРС ТВОРЧИХ РОБІТ УЧНІВ:
ІДЕЇ, МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ, НАГОРОДИ**

У березня 2018 р. для учнів старших класів гімназій та шкіл м. Одеси був проведений обласний конкурс дослідницьких робіт «На захисті революції», присвячений 100-річчю Українського війська та Української Революції. Організаторами стали Одеський обласний гуманітарний центр позашкільної освіти та виховання спільно з факультетом історії та філософії Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Основною метою проведення заходу було популяризація історії українського державотворення, виявлення та розвиток творчо обдарованої учнівської молоді, реалізації національно-патріотичного виховання громадян та формуванню національної ідентичності. Конкурс проходив за сприянням у старшин та козаків Чорноморського Гаїдамацького з'єднання Українського козацтва.

Ключові слова: конкурс, 100-річчя Української війська, 100-річчя Української революції, Чорноморське Гайдамацьке з'єднання Українського козацтва, МАН, Одеський обласний гуманітарний центр позашкільної освіти та виховання, факультет історії та філософії Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова, кафедра історії України.

Протягом лютого – березня 2018 р. Одеським обласним гуманітарним центром позашкільної освіти та виховання спільно з факультетом історії та філософії Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова був проведений обласний конкурс дослідницьких робіт «На захисті Революції», присвячений 100-річчю Українського війська. У конкурсі розглядалися роботи учнів старших класів за трьома номінаціями: «Українське військо (1917-1921 рр.)»; «Українське козацтво, як прообраз української армії; Українська армія сьогодні».

Основною метою проведення заходу було популяризація історії українського державотворення, виявлення та розвиток творчо обдарованої учнівської молоді, реалізації національно-патріотичного виховання громадян та формуванню національної ідентичності.

У конкурсі взяли участь учні з таких районів: Болградський, Захарівський, Іванівський, Кілійський, Кодимський, Лиманський, Подільський, Овідіопольський, Татарбунарський, Роздільнянський та Малиновського, Приморського, Київського Суворовського районів м. Одеса; Красносільська ОТГ та організатори.

Конкурс відбувся у два тури. І тур – відбірковий (заочний) – проходив у лютому – березні 2018 року. Членами журі було розглянуто 52 конкурсні роботи по основним тематичним напрямкам:

- Українське військо (1917-1921 рр.) – 21 робота;
- Українське козацтво, як прообраз української армії – 21 робота;
- Українська армія сьогодні – 10 робіт.

Переможці були запрошені до фінального туру для доповіді по секціям на Всеукраїнській науковій конференції з історії України студентів та аспірантів «Хаджибеївські читання», який проходив 23 березня 2018 р. на факультеті історії та філософії Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Тези учнів-переможців увійшли до збірки матеріалів цієї наукової конференції – що є першим досвідом надрукованих наукових видань (Див: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з історії України студентів та аспірантів «Хаджибеївські читання» / колектив авторів. – Одеса, 2018).

Висловлюємо щире подяку за сприяння у організації та проведенні Конкурсу старшинам та козакам Чорноморського Гайдамацького з'єднання Українського козацтва, зокрема отаману полковнику Гуцалюку Сергію.

Значну підтримку у організації виступів учнів-переможців та публікації їхніх тез-доповідей надали студенти та магістри кафедри історії України факультету історії та філософії – Уляна Громович, Ксенія Сорокіна, Вікторія Нікічук та Вікторія Герасименко.

Елена Бондаровер

**«На защите Революции» – конкурс творческих работ учащихся:
идеи, методика проведения, награды**

В марте 2018 г. для учащихся старших классов гимназий и школ г. Одессы был проведен областной конкурс исследовательских работ «На защите Революции», посвященный 100-летию Украинского войска и Украинской революции. Организаторами стали Одесский областной гуманитарный центр внешкольного образования и воспитания совместно с факультетом истории и философии Одесского национального университета им. И. И. Мечникова. Основной целью проведения мероприятия была популяризация истории украинского государства, выявление и развитие творчески одаренной учащейся молодежи, реализации национально-патриотического воспитания граждан и формированию национальной идентичности. Конкурс проходил при содействии старшин и казаков Черноморского Гайдамацкого соединения Украинского казачества.

Ключевые слова: конкурс, 100-летие Украинской армии, 100-летие Украинской революции, Черноморское Гайдамацкое соединение Украинского казачества, МАН, Одесский областной гуманитарный центр внешкольного образования и воспитания, факультет истории и философии Одесского национального университета им. И. И. Мечникова, кафедра истории Украины.

Отримано 21.11.2018 р.

BOOK REVIEW: VASYL KONONENKO. HETMANATE MODERNIZATION: COSSACK ADMINISTRATION PROJECTS IN 1687-1764. – KYIV: INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE, 2017 – 305 P.

Andrii Blanutsa

PhD (History)

Institute of history of Ukraine, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

andriiBlanutsa@gmail.com

The research analyzes significant modernization projects of the Hetmanate Ukrainian central administration over the period from the late 1680's to the early 1760's. Part 1 of the book deals with historical sources used in research. In the next part of the research the use of Modernization Concepts in the studies of Early Modern History in post-communist Poland, Russia and Ukraine as well as the methodology of research is traced. The research uses traditional methods (analysis, comparison, synthesis), as well as corpus linguistics, sociological and textual ones. Historical Source Research Scientific Laboratory takes the key role in the research methodology. It has been shown that the changes, implemented by Cossack central administration, belonged to the moderate modernization. The Part 3 of the book proves that Mazepa's moderate modernization (1687-1708) provided increase in central administration efficiency, military taxes, implementation of church and educational policy, justice improvement and legal delimitation of Cossacks and common people. Part 4 of the book presents the Ukrainian Constitution (1710) of the representatives of Cossack administration in exile, innovation elements regarding protection of Ukrainian trade and justice improvement in Ivan Skoropadsky's policy (1708-1722), as well as efforts of hetman Pavlo Polubotok (1722-1723) to adapt Ukrainian autonomy to new conditions of the Russian Empire as different attempts to implement Mazepa's model of modernization. Part 5 proves that reforms in administration, finances, justice, and army in Danylo Apostol times (1727-1734) were continuation of the main components of Mazepa's modernization. This part demonstrates that Apostol's modernization was of both progressive (development of Ukrainian finance, beginning of army rearmament etc.) and regressive character (the final transfer of judicial power to colonels and captains, refusal of imperial projects that had to improve administration and judiciary etc.). The final part of the book researches moderate modernization in times of Kyrylo Rozumovsky (1750-1764). It describes successes of Ukrainian administration in reforming of legal system, improving administrative structures etc. It also represents the causes for most unrealized modernization projects.

Key words: Ivan Mazepa, Pylyp Orlyk, Ivan Skoropadsky, Pavlo Polubotok, Danylo Apostole, Kyrylo Rozumovsky, Modernization, Review, Hetmanate, Cossack.

Андрій Блануца

Кандидат історичних наук
Інституту історії України НАН України
Вул. Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна
andriiblanutsa@gmail.com

РЕЦЕНЗІЯ НА: ВАСИЛЬ КОНОНЕНКО. МОДЕРНІЗАЦІЯ ГЕТЬМАНЩИНИ: ПРОЕКТИ КОЗАЦЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ 1687–1764 РР. – КИЇВ: ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2017. – 305 С.¹⁴

Книга присвячена проектам реформ української адміністрації у Гетьманщині в 1687–1764 рр., які ще недостатньо вивчені як у вітчизняній, так і російській й інших зарубіжних історіографіях. У праці проаналізовано низку нововведень, які втілювалися у життя (або планувалися), за гетьмана Івана Мазепи. Нововведення за Пилипа Орлика, Івана Скоропадського, Павла Полуботка та Данила Апостола представлено у дослідженні як різні форми продовження мазепинської модернізації. У студіях над новаціями звернено увагу і на неоднозначні процеси та явища. Приміром, нововведення за гетьмана Данила Апостола носили як прогресивний (розвиток українських фінансів), так і регресивний характер (остаточний перехід судової влади у руки полковників). Монографія завершується аналізом реформування правової системи, покращення роботи канцелярій, освітніх проектів та інших планів гетьманської адміністрації за Кирила Розумовського. Також у цьому сюжеті розглядаються причини нереалізованості ряду цікавих проектів козацьких центральних установ.

Ключові слова: Івана Мазепи, Пилип Орлик, Іван Скоропадський, Павло Полуботок, Данило Апостол, Кирило Розумовський, модернізація, рецензія, Гетьманщина, козак.

Сучасна історіографія Гетьманщини поповнилася книгою молодого дослідника Василя Кононенка. Сміливі й водночас актуальні постановки питань надають праці піонерського характеру й у майбутньому вони знайдуть своє продовження у наступних дослідженнях як самого автора, так і низки інших вчених.

Перші два розділи монографії Василя Кононенка присвячено джерельному аналізу та методології дослідження теми, решту чотири – найяскравішим модернізаційним проектам Гетьманщини. Кононенко представив модель динаміки модернізаційних процесів щодо конкретних гетьманів означеного часу. Вона демонструє, як у роки правління Івана Мазепи спостерігається «поміrkована модернізація», а від Павла Полуботка до Кирила Розумовського швидко зростала кількість інновацій. У додатках помящено ряд цікавих даних стосовно модернізаційних змін, зведених у таблиці, та конкорданси «новизн» важливих документів Гетьманщини.

Модернізацію Гетьманщини Автор висвітлює від часу приходу до влади Мазепи. «Мазепинська поміrkована модернізація» проявилася у зростанні ефективності центральної адміністрації, вдосконаленні управління армією та фінансовою сферою, посиленні уваги гетьмана та еліти Гетьманщини до Церкви, освіти й науки. Більшість старих інституцій пристосовувалися до нових умов, було зроблено спробу поділити козацтво на «виборних» і

¹⁴ Рецензія є доопрацьованим варіантом огляду рецензованої праці, поміщеному у «Критиці». Див.: Блануца Андрій [Огляд]. Василь Кононенко. Модернізація Гетьманщини: проекти козацької адміністрації 1687–1764 рр. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. Режим доступу: <https://m.krytyka.com/ua/reviews/modernizatsiya-hetmanshchyny-proekty-kozatskoyi-administratsiyi-1687-1764-rr> [дата доступу - 30.09.2018].

«підпомічників», завершено процес формування станового суспільства, престиж гетьманської влади зростав завдяки продуманій церковній та освітньо-культурній політиці.

Наступний розділ присвячено проектам Пилипа Орлика, Івана Скоропадського та Павла Полуботка. «Договори та постанови» 1710 р. (відомі як «Конституція Пилипа Орлика») Кононенко аналізує як найвизначніший модернізаційний проект Гетьманщини. За найважливіше досягнення документа автор вважає зміни в раціональному розподілі повноважень гілок влади, плановані зміни, які вели до встановлення верховенства (примату) права у суспільних відносинах, децентралізації, подолання корупції, сприятливіших умов функціонування міських самоврядних інституцій, взорування у деяких аспектах на сусідів (передусім західних). Скоропадський також намагався здійснювати помірковану модернізацію. За несприятливих зовнішніх і внутрішніх обставин йому не вдалося втілити заплановане. У діяльності Полуботка, попри спрямовану на зліквідування автономії Гетьманщини політику російського уряду, стали явними «ознаки відкритості перед модернізаційними “новизнами”» (с. 103) в обстоюванні традиційного суспільно-політичного життя Гетьманщини. Вони полягали насамперед у пристосуванні Української держави (у статусі автономії) до нових суспільно-політичних обставин у часи посилення Російської імперії.

Наступний період, що його виокремлює Кононенко, – час відновлення гетьманського управління (після скасування Малоросійської колегії 1727 року), який припав на роки правління Данила Апостола. Немолодий гетьман намагався пристосувати традиційне життя до нових викликів. Автор звертає увагу на статті Апостола 1728 р. На думку Кононенка, вони наочно демонструють «масштаб планових модернізаційних проектів» (с. 122). У відповідь імперська влада видала «Рішительні пункти», які обмежили повноваження українських інституцій, що їх запропонував гетьман. Поза тим, імперський уряд давав гетьманському урядові певний люфт у самостійному вирішенні низки модернізаційних впроваджень. За часів Апостола було раціоналізовано роботу Генеральної канцелярії, розпочато переозброєння армії Гетьманщини, покращено роботу фіскальної системи. У сфері культури та права гетьман виявив посилену за тих умов активність, намагаючись поновити митрополичий статус київської єпископської кафедри.

Завершальний розділ монографії присвячено модернізаційним проектам за останнього гетьмана Кирила Розумовського (1750–1764). Їх було спрямовано на територіальне розширення влади гетьмана (підпорядковано Запоріжжя, тимчасово Київ та його округу), реформування центральної адміністрації (створено нові канцелярії: похідну Генеральну канцелярію, Дому економічну канцелярію; збільшено штат канцеляристів). Гетьман розгорнув небачене доти будівництво палаців, адміністративних будинків, церков, залучаючи відомих фахівців і впроваджуючи нові технології; старшинські ради стали регулярною інституцією з чіткою системою представництва, порядком денним засідань та алгоритмом прийняття рішень (останні приймалися залежно від кількості персональних підписів під «міркуваннями» депутатів. Втім, як вважає Автор, «новизни» у сфері освіти і науки не набули того масштабу, потенціалом якого володів український правитель.

Як фахівець з історії Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) хочу у цій рецензії розглянути правовий аспект модернізації Гетьманщини. Це

надзвичайно актуальне питання як для історії української автономії, так і для вивчення ВКЛ. Територія Гетьманщини у правовому відношенні стала регіоном «ВКЛ після ВКЛ». За століття – від гетьманування Брюховецького до правління Розумовського українська автономія пройшла великий шлях – від козацької судової системи, зрощеної з адміністративним (військовим) апаратом, котра послуговувалася залежно від обставин різними правовими нормами до розвиненого судочинства незалежного від цивільної влади і спертого на де-факто власні кодифікації права, в основу яких лягли Литовські Статути.

Щодо правого аспекту «мазепинської поміркованої модернізації», то Кононенко розглядає як у часи цього правителя Литовський статут став широко використовуватися у козацькому судочинстві, а саме правове регулювання, згідно статутного права, ставало основою у завершенні формування нового ладу, в якому чільне місце зайняла козацька старшина (С. 76–81).

Як уже зазначалося, автор приділив значну увагу «Договорам та постановам» 1710 року як прогресивному політико-правовому документу (С. 83–97). Зокрема він звернув увагу на те, що у цьому документі Орлик присягав, що порушники у Гетьманщині будуть судитися «ведлугъ артикуловъ правных» (с. 95), втім недостатньо приділив уваги гіпотезі, згідно з якою ці «правні артикули» стосувалися саме Литовських статутів.

У монографії наведено приклади використання Литовського статуту за Скоропадського, спроби його перекладу (як і «Саксонського зерцала» та «Порядку прав цивільних») на тодішню канцелярську українську мову й кодифікації статутного права (с. 99–101). Також описано намагання Полуботка поліпшити українське судочинство (с. 107–111).

Кононенко показав, що за Данила Апостола робилися спроби для поліпшення судочинства, почалася підштовхнута імперським урядом кодифікація права (на основі Литовського статуту). Водночас саме за цього гетьмана спостерігалася класична картина цілковитого закріплення посад суддів за представниками козацької адміністрації (що було очевидним демодернізаційним явищем) (с. 136–140).

Автор засвідчує, що за Кирила Розумовського відбулися важливі зміни у правовій системі у контексті творчого наслідування практик у Речі Посполитій (зокрема і ВКЛ). Перш за все, було втілено у життя проект судочинства незалежного як від цивільної адміністрації, так і від імперського уряду (с. 173). У самому українському праві спостерігалася «рецепція статутних норм, котрі осмислювалися як основний регулятор відносин у суспільстві» (с. 173). У 1750–1764 роках з'явилися нові кодифікації українського права та низка проектів реформування судочинства, більшість з яких було втілено у життя (с. 175–181). Свідченням успіхів у модернізації правової системи на основі наслідування кращих практик Речі Посполитої (і ВКЛ) стало те, що реформи у цій сфері за Кирила Розумовського були закріплені Катериною II без будь-яких змін.

Таким чином, дослідження Кононенком правового сегменту модернізації Гетьманщини у контексті наслідування кращих практик Речі Посполитої (і ВКЛ) висвітлює насамперед вузлові проблеми. Водночас є ще низка недостатньо висвітлених сюжетів цієї теми, а вона сама потребує ґрунтовного монографічного дослідження.

Андрей Блануца

Рецензия на: Василь Кононенко. Модернізація Гетьманщини: проекти козацької адміністрації 1687-1764 рр. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. – 305 с.

Рецензия посвящена анализу книги Василя Кононенко. Его книга, посвящена проектам реформ украинской администрации, в частности, в Гетманщине в 1687-1764 гг., гетьманов Ивана Мазепы, Филиппа Орлика, Ивана Скороподского, Павла Полуботка, Даниила Апостола.

Ключевые слова: Иван Мазепа, Филипп Орлик, Иван Скоропадский, Павел Полуботок, Даниил Апостол, модернизация, рецензия, Гетманщина, козак.

Отримано 03.10.2018

**THE "TWELVE CITIES" OF THE NORTH-WEST BLACK SEA COAST AS AN
URBAN AND FORTIFYING PHENOMENON**

[Book review: Krasnozhon A.V. Fortresses and cities of the Northeast Black sea coast (XV-XVIII centuries). – Odesa: Chornomor`ya, 2018. – 312 p.]

Volodymyr Poltorak

PhD (History), Associate Professor
Odessa I. I. Mechnikov National University
2, Dvoryanska Str., Odessa, 65082, Ukraine
poltorak@onu.edu.ua

The cities of the Northwest Black Sea Coast as transition points from the Middle Ages to the Modern era did not create a self-sufficient political or economic force, but thanks to the works of historian Andriy Krasnozhon can be identified as a certain urban-fortification phenomenon. The monograph summarizes the state of the study of the urban-fortification phenomenon of the North-Western Black Sea coast, but did not put a point in these studies. There are wide prospects for further archaeological research, the search for new sources and the interpretation of the old.

Key words: *Andriy Krasnozhon, Cities of the North-Western Black Sea Region, Bilhorod-Dnistrovsky (Akkerman), Kilia (New Kiliya), Izmail, Odesa (Khadzhibey), Tatarbunary, Bendery (Tyagin), Tiraspol, Ovidiopol (Adzhider), Palanka Yurgech Hisar, Berezan, Kinburn (Kilburun) and Ochakov (Ozi).*

Володимир Полторак

Кандидат історичних наук, доцент
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна
poltorak@onu.edu.ua

**«ДВНАДЦЯТИГРАДДЯ» ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я
ЯК УРБАНІСТИЧНО-ФОРТИФІКАЦІЙНИЙ ФЕНОМЕН**

[Рецензія на: Красножон А.В. Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV-XVIII ст.). – Одеса: Чорномор'я, 2018. – 312 с.]

Міста Північно-Західного Причорномор'я в перехідну від Середньовіччя до Модерна епохи не утворили самодостатньої політичної чи економічної сили, проте завдяки працям історика Андрія Красножона можуть бути уявлені як певний урбаністично-фортифікаційний феномен. Монографія підсумувала стан дослідження урбаністично-фортифікаційного феномена Північно-Західного Причорномор'я, проте не поставила в цих дослідженнях крапку. Відкриваються широкі перспективи подальших археологічних досліджень, пошуків нових джерел та інтерпретації старих.

Ключові слова: *Андрій Красножон, фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я, Білгород-Дністровський (Аккерман), Кілія (Нова Кілія), Ізмаїл, Одеса (Хаджибей), Татарбунари, Бендери (Тягин), Тирасполь, Овідіополь (Адждер), Паланка (Юргеч Хісар), Березань, Кінбурн (Кілбурун) та Очаків (Озю).*

Міста в добу пізнього середньовіччя формували альтернативну феодалізму культурну, політичну та економічну програми. Ганзейський союз міст поєднав північноєвропейських торговельних партнерів в боротьбі за спільні соціально-економічні інтереси. Ліги міст Ломбардії та Швабії були прикладом тимчасових союзів міської самооборони. А сім міст Трансільванії дали в багатьох мовах назву усьому регіону (Семигород в українській, наприклад).

Міста Північно-Західного Причорномор'я в перехідну від Середньовіччя до Модерна епоху не утворили самодостатньої політичної чи економічної сили, проте завдяки працям історика Андрія Красножона можуть бути уявлені як певний урбаністично-фортифікаційний феномен. Використовуючи певну усталену в інших країнах схему утворення назви такого феномена, досліджені українським фахівцем населені пункти метафорично можна було би назвати «Дванадцятиграддям».

Саме стільки – дванадцять міст та фортець – стали об'єктом дослідницького інтересу Андрія Красножона в нещодавно опублікованій монографії, а саме: Білгород-Дністровський (Аккерман), Кілія (Нова Кілія), Ізмаїл, Одеса (Ходжибей), Татарбунари, Бендери (Тягин), Тирасполь, Овідіополь (Аджидер), Паланка (Юргеч Хісар), Березань, Кінбурн (Кілбурун) та Очаків (Озю). Напевно, перелік слід було би доповнити низкою недостатньо точно локалізованих укріплень, як, наприклад, Яник Хісаром (Маяками?), однак монографія одеського дослідника має справу лише з об'єктами, так би мовити, збереженими «в природі» і автор послідовно уникає розгляду міст та фортець «привидів». Головною спільною характеристикою досліджуваних фортець та міст автор визначає їх стратегічне розташування на перетині транзитних суходольних та річкових шляхів, що дозволило їм у певні періоди перетворюватись на торговельні центри, а в інші – ставати вузлами оборони.

Майже усі аналізовані фортифікаційні комплекси та міські моделі співвіднесені із наявною планувальною структурою існуючих населених пунктів та проілюстровані авторськими кресленнями. Загалом використано для візуалізації дослідження 206 ілюстрацій, в тому числі вперше опубліковані деякі плани, схеми та зображення досліджуваних міст та фортець. Як результат вісімнадцятирічного вивчення стану збережених об'єктів та наявної джерельної бази до реконструкції їхнього виникнення та еволюції, монографія викликає вельми позитивне враження.

Структура монографії тематична. Перший розділ є загальним для основного тексту аналізом джерельної бази та стану історіографічної розробки проблеми. Два наступних розділи присвячені дослідженню фортифікаційних об'єктів двох етапів виникнення – автором монографії використані терміни «Замкові» та «Бастіонні» фортифікації для визначення відмінностей між двома системами організації оборони об'єктів. Під «Замковими» фортифікаціями, як виходить з тексту, автор розуміє перехідну систему укріплень з вежами, бастеями та ронделями від початку використання вогнепальної зброї і до моменту, коли зазначеним фортецям почав загрожувати ворог, який володів технічними та теоретичними засобами ведення новочасної атаки («вобанівська» система). «Бастіонні» фортифікації в регіоні датуються XVIII століттям і пов'язані із посиленням військово-політичного тиску Російської імперії. Четвертий, останній розділ, присвячений історичній топографії міст. Саме цей розділ висвітлює особливості урбанізації регіону в досліджуваній період і є (на відміну від попередніх) першою подібною роботою в історіографії. Першість визначає і

недостатню опрацьованість структури, і новизну тематики, і сирість висновків, але водночас ця першість дозволяє говорити про безумовну наукову новизну монографії саме в галузі вивчення міст та міського життя «Дванадцятиграддя».

Робота Андрія Красножона спирається на вагомий доробок попередних та сучасних дослідників. Автор опрацював нові публікації Марьяни Шлапак (Молдова) та Ігоря Сапожнікова (Україна), з якими веде виважену і аргументовану наукову полеміку та водночас завдяки результатам роботи яких виправляє свої попередні висновки. Цю характеристику роботи дослідника слід особливо відзначити – як критично мислячий історик, Андрій Красножон не «лягає кістками» на доведенні власних гіпотез і з появою нових джерел корегує свій дискурс.

Важливим позитивним моментом роботи, що робить її актуальною з точки зору практичного застосування, є акцент на стані збереження фортифікаційних, цивільних та релігійних об'єктів. Саме ці пам'яткоохоронна, реставраційна та туристична складові дозволяють широко використовувати результати наукових пошуків дослідника.

Особливо слід відзначити літературний хист автора. Текст наукового дослідження, не втрачаючи високого фахового рівня аргументації, є захопливим для читання, послідовно розкриває хід думки автора та підводить до логічних висновків по багатьом науковим проблемам, які вже традиційно сприймалися як полемічні. До таких захопливих тем слід віднести атрибуцію Codex Latinus Parisinus, гуситський слід в фортифікуванні Білгорода, розташування Ходжабейського замку (вирішення цієї проблеми вдалося знайти авторові разом з групою фахівців з геомагнітного сканування вже після опрацювання тексту монографії), розв'язання проблеми етнічних кварталів в Ізмаїлі, Кілії та Аккермані XVIII століття тощо.

Таким чином, монографія Андрія Красножона підсумувала стан дослідження урбаністично-фортифікаційного феномена Північно-Західного Причорномор'я, проте не поставила в цих дослідженнях крапку. Відкриваються широкі перспективи подальших археологічних досліджень, пошуків нових джерел та інтерпретації старих. Зокрема, перспективним вважається розгляд процесу розвитку цілісної урбанізаційної системи не лише на теренах сучасних Одеської та Миколаївської областей України, а також Республіки Молдови, але й історично та типологічно близьких міст та фортець на теренах сучасних Румунії та Болгарії (Браїла, Ісакча, Тульча, Констанца, Сілістра тощо), а також Чернівецької (Хотин), Хмельницької (Кам'янець-Подільський, Меджибіж), Херсонської (Киз-кермен, Тягинка, Іслам-кермен тощо) областей та Автономної Республіки Крим (Єні-кале, Арабат, Ор-капи тощо). Феномен довготривалих фортифікацій і міст цього регіону в періоди розширення Османської та Російської імперій в такому контексті стане ще краще висвітленим та більш зрозумілим.

Владимир Полторак

**«Двенадцатиградье» Северо-Западного Причерноморья как
урбанистический и фортификационный феномен.**

**[Рецензия на: Красножон А.В. Крепости и города Северо-Западного
Причерноморья (XV-XVIII вв.). – Одесса: Черноморье, 2018. – 312 с.]**

Города Северо-Западного Причерноморья в переходную от Средневековья до Модерна эпоху не образовали самостоятельной политической или экономической силы, однако благодаря трудам историка Андрея Красножона

могут быть представлены как некий урбанистически фортификационный феномен. Монография подытожила состояние исследования урбанистически фортификационного феномена Северо-Западного Причерноморья, однако не поставила в этих исследованиях точку. Открываются широкие перспективы дальнейших археологических исследований, поисков новых источников и интерпретации старых.

Ключевые слова: Андрей Красножон, крепости и города Северо-Западного Причерноморья, Белгород-Днестровский (Аккерман), Килия (Новая Килия), Измаил, Одесса (Хаджибей), Татарбунары, Бендеры (Тягин), Тирасполь, Овидиополь (Аджидер), Паланка (Юргеч Хисар), Березань, Кинбурн (Килбурун) и Очаков (Озю).

Отримано 31.10.2018 р.

ЗМІСТ

СТАТТІ

Чухліб Тарас

Прилуцький козак Михайло Мовчан – учасник Віденської битви 1683 р.....3

Амеліна Оксана

«Ясир» та відповідні терміни в тюркському та українському мовному просторі.....10

Діанова Наталія

Особливості соціально-економічного розвитку Південної України в першій половині XIX ст. в контексті досліджень М. Є. Слабченка.....15

Хромов Анатолій

Празька весна 1968 р. та антирадянські ігри в козаків одеських підлітків.....24

Бодруг Анатолій

Внесок представників Ордену святого Василя Великого у збереження національно-культурних зв'язків українців Канади у XX ст.....30

КОЗАКОЗНАВЧІ СТУДІЇ**Новікова Людмила**

"Козацький період" як історіографічний концепт у працях з місцевої історії Наддніпрянської України: XIX – початок XX ст.....39

Музичко Олександр

Історико-меморіальна експедиція 1909 р. по козацьких місцинах нижньої течії Дніпра членів Одеського відділення Російського військово-історичного товариства.53

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ**Ферідун М. Емеджен**

Османські архівні відомості про регіон Аккерман-Бендери-Очаків і Ходжабей. XVI ст.63

Бачинська Олена

Козацьке порубіжжя у Великій політиці та повсякденні між двома російсько-турецькими війнами першої третини XIX ст. (за матеріалами Держархіву Одеської області).....77

Феденко Олена

Фелікс де Рібас та його «Короткі відомості про торгівлю Одеси».....100

РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ**Гончарук Тарас**

Одеський Куяльницький (Сотниківський) цвинтар: історія створення.....107

Бондаровер Олена

«На захисті революції» – конкурс творчих робіт учнів: ідеї, методика проведення, нагороди.....114

Блануца Андрій

[Рец. на Василь Кононенко. Модернізація Гетьманщини: проекти козацької адміністрації 1687–1764 рр. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. – 305 с.].....117

Полторак Володимир

«Дванадцятиграддя» Північно-Західного Причорномор'я як урбаністично-фортифікаційний феномен [Рец. на: Красножон А.В. Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV-XVIII ст.). – Одеса: Чорномор'я, 2018. – 312 с.].....122

Зміст.....126

CONTENTS**ARTICLES****Chukhlib Taras**

Priluky Cossack Mikhaylo Movchan as participant of battle of Vienna in 1683.....3

Amelina Oksana

"Yasir" and relevant terms in turkish and ukrainian language spaces.....10

Dianova Natalya

Features of social and economic development of the Southern Ukraine in the first half XIX of century in the context of M.E. Slabchenko's researches 15

Khromov Anatoliy

The Prague spring of 1968 and the Cossacks anti-soviets games of teenagers from Odesa..24

Bodrug Anatoliy

The contribution of representatives of the order of St. Basil the great in the preservation of national-cultural relations of ukrainians in Canada in the XX century.....30

COSSACKS STUDIES**Novikova Lyudmyla**

«The Cossack period» as a historiographical concept in the writings on the local history of dneiper region Ukraine, XIX – beginning of XX century.....39

Muzychko Olexandr

Historical-memorial expedition of 1909 to the Cossack territories of the lower stream of the Dnipere, made by members of the Odessa branch of the Russian military historical society.....53

PUBLICATION OF HISTORICAL SOURCES**Emedzhen Feridun M.**

Document's of Osmanian archives about the region of Akkerman-Bender-Ochakov and Hodjabei. XVI century.....63

Bacynska Olena

Cossacks subdivision in the gigantic political system and the everyday life between the two Rossian-Turkish wars in the first third of XIX s. (according to the documents of state archives of the Odessa region) 77

Fedenko Olena

Felix de Ribas and his «Brief report about Odesa trade» 100

REFERENCES, CHRONICLE**Goncharuk Taras**

To the history of exploration of the Kuialnytskyi (Sotnykivskyi) cemetery in Odessa...107

Bondoverer Olena

“On protection of Revolution” - competition of creative works of masters: ideas, conducting methods, awards.....114

Blanutsa Andrii

Book review: Vasyl Kononenko. Hetmanate modernization: Cossack administration projects in 1687-1764. – Kyiv: Institute of history of Ukraine of the National academy of sciences of Ukraine, 2017 - 305 p. 117

Poltorak Volodymyr

The "Twelve cities" of the North-west Black sea coast as an urban and fortifying phenomenon [Book review: Krasnozhon A. V. Fortresses and cities of the Northeast Black sea coast (XV-XVIII centuries). – Odesa: Chornomor`ya, 2018. - 312 p.] 122

Contents 127

Наукове видання

ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА

**Записки Відділу історії козацтва на півдні України
Науково-дослідного інституту козацтва
Інституту історії України НАН України**

Збірник наукових праць

Випуск 13

Комп'ютерна верстка та макетування: Олена Бачинська

Видано за авторською редакцією

*Здано до набору 20.12.2018 р. Підписано до друку 26.12.2018 р.
Формат 60x84/16. Папір осетний. Гарнітура Bookman Old Style.
Друг цифровий. Ум.-друк. арк. 7,8. Наклад 300 прим.*

*Видавець СПД-ФО Бондаренко М.О.
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців ДК №4684 від 13.02.2014 р.)*

*Надруковано у ФОП Бондаренко М.О.
м. Одеса, вул. В. Арнаутська, 60.
Т. +38-0482-35-79-76 info@aprel.od.ua*